

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Freud uitgeven

Greven, E.J.

Citation

Greven, E. J. (2006, November 1). *Freud uitgeven*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4963>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4963>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Freud uitgeven

Freud uitgeven

PROEFSCHRIFT

*ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van de Rector Magnificus Dr. D. D. Breimer,
hoogleraar in de faculteit der Wiskunde en
Natuurwetenschappen en die der Geneeskunde,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op woensdag 1 november 2006
klokke 16:15 uur*

door

ELISABETH GREVEN

*geboren te Amsterdam
in 1965*

PROMOTIECOMMISSIE

Promotor

Prof. dr. P. G. Hoftijzer

Copromotor

Prof. dr. H. P. J. Stroeken

Referent

Prof. dr. H. Beukers

Overige leden

Prof. dr. A. H. van der Weel

Prof. dr. A. W. M. Mooij

Prof. dr. P. W. M. Rutten

Aan mijn ouders

ISBN 90 8506 291 8

Boekverzorging René van der Vooren, Amsterdam

*Deze uitgave is mede tot stand gekomen dankzij subsidie
van de Stichting Psychoanalytische Fondsen.*

Inhoud

1 INLEIDING 11

Centrale onderzoeksvragen 12

Onderzoeksachtergrond 15

Over dit boek 20

2 SIGMUND FREUD EN DE GESCHIEDENIS VAN DE PSYCHOANALYSE IN NEDERLAND 24

Freud als publicist 24

Freud als uitgever 33

Freud en de psychoanalyse in Nederland 36

Oorsprong, vestiging en volgelingen 36

Verstarring en versmalling 42

Maatschappelijke erkenning en bloei 45

Kritiek, medicalisering en toekomst 47

3 FREUD EN UITGEVERIJ S. C. VAN DOESBURGH 56

Pionierstijdperk van de Nederlandse psychoanalyse 56

Aanvaarding van de psychoanalyse: Gerbrand Jelgersma 58

Van anatomie tot psychologie 58

De diesrede van Jelgersma 61

De Leidsche Vereeniging voor Psychopathologie
en Psychoanalyse 65

Distantie en ambivalentie 67

Inhoud

De eerste Nederlandse uitgever van Freud:

S. C. van Doesburgh 70

Over Psychoanalyse, 1912 75

De droom als uiting van het onbewuste zieleleven, 1913 79

Beschouwingen over oorlog en dood, 1917 83

Slot 84

4 FREUD BIJ DE MAATSCHAPPIJ VOOR GOEDE EN GOEDKOOPE LECTUUR / DE WERELDBIBLIOTHEEK 89

De popularisering van Freud 89

Freud raakt gevestigd in vakkringen 89

Freud raakt in de mode 90

De Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur /
De Wereldbibliotheek 93

Volksontwikkeling en cultuurspreiding 93

Schrijver en uitgever Nico van Suchtelen 95

Spiritisme en psychomonisme 97

Van Suchtelen en de psychoanalyse 99

Vijf boeken van Freud bij De Wereldbibliotheek 101

*De invloed van ons onbewuste in ons dagelijksch
leven*, 1916 101

Inleiding tot de studie der psychoanalyse, 1917, 1918 106

Het ik en de psychologie der massa, 1924 113

Na-oorlogse uitgaven 118

Het levensmysterie en de psychoanalyse, 1952 120

Totem en taboe, 1951 124

Besluit 129

5 DE 'SIGMUND FREUD NEDERLANDSE EDITIE' 136

Naar een Nederlandse Freud-editie 136

Freud bij De Bezige Bij 138

 Samenstelling en editie-opzet 139

 Vertaalperikelen en groeiende onrust 141

Van De Bezige Bij naar Uitgeverij Boom 144

 Het overnameproces 145

 Het regelen van de rechten 148

 Stagnatie en conflicten 150

 Parallelredactie en het vertrek van Morriën en Mulder 152

 Alle betrokkenen haken af 155

 Periode Oranje en Grafdijk: het 'gouden koppel' 157

 Vertaalopvattingen en vertaalkritiek 159

De uiteindelijke *Sigmund Freud Nederlandse Editie* 161

 Inhoud 161

 Editie-technische aspecten 162

 Technische uitvoering 164

 Reclame 165

De receptie van de *Sigmund Freud Nederlandse Editie* 167

 Het grote publiek — In het begin 167

 Later: Freud als 'pseudowetenschapper' 170

 Vakkringen 172

 — *Psychoanalytisch Forum* 172

 — *Tijdschrift voor Psychiatrie* 174

 — *Tijdschrift voor Psychotherapie* 176

 — *Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid* 177

Resultaten 179

 Verkoopcijfers 179

 Oplagen 180

 Afzet 181

Slot 182

Inhoud

6 EPILOOG: CONCLUSIES, VERGELIJKINGEN EN IMPLICATIES 189

De geschiedenis van de Nederlandse Freud-uitgaven
in vogelvlucht 189

De rol van de Freud-uitgevers 192

Netwerk 192

Doorgeefluiken of meer? 194

De psychoanalytische vakwereld 196

Het belang en de invloed van paratekst 198

Receptie 200

Vooruitblik: een nieuwe Nederlandse Freud-editie 203

Internationale ontwikkelingen 204

Duitse Freud-uitgaven 205

Engelstalige Freud-uitgaven 208

Franse Freud-uitgaven 213

Spaanstalige Freud-uitgaven 215

Tot besluit 217

Bijlagen

A Nederlandse Freud-uitgaven 223

B Verzameld werk-Freud-edities 225

C *Sigmund Freud Nederlandse Editie* 227

D *Sigmund Freud Werken* 231

Literatuur 239

Archivalia 256

Gevoerde gesprekken en inlichtingen 257

Register van namen 258

Register van Nederlandse Freud-uitgaven 264

Summary 266

Dankwoord 273

Curriculum vitae 275

1

Inleiding

Sigmund Freud (1856–1939) was ‘a man of letters’. Lezen, schrijven, publiceren en uitgeven waren zijn lust en zijn leven. Freud heeft een enorm oeuvre nagelaten, dat in vele talen is overgezet. Er zijn maar weinig wetenschappers in de twintigste eeuw geweest die zo’n invloed hebben gehad door middel van het geschreven woord.

Niet alles wat Freud tijdens zijn leven geschreven heeft, is beschikbaar. Zijn tot nu toe gepubliceerde werk beslaat ongeveer achtduizend bedrukte pagina’s. Er ligt nog veel materiaal in het Freud-archief in de Library of Congress in Washington. Jarenlang voerde het Freud-archief een zeer restrictief beleid, maar hoewel dat beleid intussen is gewijzigd is nog veel materiaal niet ter inzage. Ook de Freud-correspondentie is nog niet volledig uitgegeven. Verder is men bezig het vroege, voornamelijk neurologische werk van Freud integraal uit te geven en te annoteren, dat nog niet in de oorspronkelijke taal, bijna altijd Duits, is verschenen.¹

Het gepubliceerde werk van Freud is bijna volledig in het Nederlands vertaald en uitgegeven, of zal binnen afzienbare tijd worden vertaald.² Vrijwel de gehele twintigste eeuw zijn Freuds teksten in Nederland aanwezig geweest, beginnend in 1912 met de uitgave *Over Psychoanalyse* en uitmondend in een volledige publiekseditie van Freud, de *Sigmund Freud Nederlandse Editie*, die in 1993 is voltooid.

Dit boek volgt de auteur Freud in Nederland. Het laat zien hoe Freud in Nederland is geïntroduceerd en hoe hij langzamerhand zijn weg heeft gevonden in cultureel, maatschappelijk en wetenschappelijk opzicht. Dit gebeurt aan de hand van een studie van de wijze waarop zijn Nederlandse uitgaven tot stand zijn gekomen en hoe deze werden ontvangen. De tekst van Freud — zijn in het Nederlands vertaalde boeken — staat centraal in dit onder-

zoek, en in mindere mate zijn persoon of de psychoanalytische beweging.

CENTRALE ONDERZOEKSVRAGEN

Wie wil weten hoe de teksten van Freud in Nederland tot stand zijn gekomen en hoe zij vervolgens zijn ontvangen, kan niet om de uitgevers van Freud heen. Zij waren immers degenen die Freuds ideeën via het boek verspreidden, en op concrete, tastbare wijze het gedachtegoed van Freud vormgaven. Freud zei het zelf al in 1932 — toen zijn eigen psychoanalytische uitgeverij met faillissement werd bedreigd — in een brief aan zijn Hongaarse leerling en collega Sandor Ferenczi: ‘Ohne Verlag wären wir onhmächtig.’³

Het vertrekpunt van deze studie wordt daarom gevormd door de Nederlandse uitgevers van Freud. Via hen wordt inzicht verkregen in de weergave, de interpretatie en de receptie van Freuds werk. Hoe de overdracht van Freuds ideeën in Nederland plaatsvond en op welke wijze zijn teksten werden geïnterpreteerd zijn daarbij de belangrijkste thema’s. Hoe keken de vertalers en uitgevers aan tegen Freud en de psychoanalyse, en welke vertaalopvattingen en uitgeefstijlen hielden zij erop na? Hun perceptie en beeldvorming van Freud beïnvloedden de manier waarop zijn werk werd gepresenteerd, en speelden uiteindelijk ook een rol in de receptie van Freud. Het is in dit verband van belang om te onderzoeken hoe de boekuitgaven tot stand kwamen, wie daarvoor de stimulator was, welke uitgeverijen er belang bij hadden, welke publicatiepolitiek de uitgevers volgden, en hoe de boeken — en daarmee de psychoanalyse — ontvangen werden. In één zin samengevat geeft het onderzoek antwoord op de volgende vragen: *wie* heeft *wanneer* Freud uitgegeven, *wat* is er van hem uitgegeven, *waarom* heeft men Freud willen uitgeven, *hoe* heeft men zijn teksten uitgegeven en welke reacties kwamen daarop?

Uitgeven is een dynamisch en vaak ook gecompliceerd proces, zeker waar het de Freud-uitgaven betreft. Er zijn bij het uitgeven, en vooral bij vertalingen, diverse personen betrokken. Allen willen in meer of mindere mate hun invloed doen gelden. Aan de hand van de uitgaven van Sigmund Freud wordt gepoogd dit proces bloot

te leggen. Om duidelijk te maken hoe het uitgeven van een dergelijk, invloedrijk auteur geschiedt, wordt het uitgeefcircuit rond zijn werk beschreven en geanalyseerd. De verschillende stappen in het uitgeven — (soms) van idee tot manuscript, van manuscript tot boek, en uiteindelijk van boek tot lezer — worden beschreven. Eveneens wordt aanschouwelijk gemaakt wie er in het netwerk van uitgevers en vertalers een belangrijke en sturende rol spelen in de Freud-publicaties. Freud, die uitvoerig geschreven heeft over door hem behandelde ziektegevallen — zoals ‘Dora’, ‘Kleine Hans’, ‘De Rattenman’ en ‘De Wolfenman’ — is nu als het ware zelf een gevalstudie geworden.

Een achterliggende vraag is of, en op welke wijze, de uitgevers Freuds revolutionaire theorie mede hebben verder gebracht in Nederland. Hoewel Freuds gedachtegoed veel bewonderaars aantrok, was het voor een groot aantal mensen aanstootgevend, met name vanwege zijn opvattingen over het onbewuste en de (kinderlijke) seksualiteit, en zijn afwijzing van religie. Desondanks zijn Freuds ideeën gaandeweg geaccepteerd geraakt in Nederland, al zijn er vanaf het begin mensen geweest die zijn theorieën als pseudo-wetenschappelijk bestempelden. Vele psychoanalytische noties en zegswijzen zijn desalniettemin doorgedrongen in de Nederlandse cultuur. Wat is dan de rol van de uitgevers geweest in deze brede erkenning, receptie en verspreiding van Freuds gedachtegoed in Nederland? Zijn zij louter doorgeefluiken geweest of waren zij eerder een schakel in de vorming van een nieuwe wetenschap, de psychoanalyse?

De uitgavengeschiedenis van de boeken van Freud in Nederland laat een veelzijdig beeld zien. Het begon met een klein boekje van Freud en eindigde met een grote Freud-editie. Er waren verschillende uitgevers die het belang van Freuds werk inzagen, en die zijn teksten op uiteenlopende wijze publiceerden. Freud had voor elke uitgever wel een eigen betekenis, die onder andere samenhang met de tijd, de maatschappelijke omstandigheden, het cultureel-wetenschappelijk klimaat en de idealen van de desbetreffende uitgever. Voor de een was Freud een serieuze medische wetenschapper, voor de ander hield hij een grote belofte voor de mensheid in, of anders was hij wel een van de creatiefste geesten van de twintigste eeuw.

Freud bracht bij de verschillende lezersgroepen diverse soorten reacties teweeg. In medische kringen, bij psychiaters, psychologen en psychoanalytici, maar ook bij kunstenaars, schrijvers en het grote lezerspubliek bestond er vaak een grote fascinatie voor zijn leer van het onbewuste. Dat blijkt wel uit de woorden van Johan Stärcke in *De Telegraaf* in 1912: ‘Er is iets nieuws, iets zéér gewichtigs, iets zóó belangrijks [...]. Het is iets dat voor de mensheid van buitengewoon groot belang kan blijken [...] en een nieuw tijdperk der menselijke cultuur zal openen.’⁴ Freuds theorieën werden dan ook bekendgemaakt via allerlei kanalen, zoals dagbladen en vaktijdschriften, radioprogramma’s, lezingen, toneeluitvoeringen, literatuur — en zijn boeken. In dit onderzoek wordt de receptie van Freud in ons land bekeken aan de hand van de Freud-uitgaven van een aantal uitgevers. Het gaat om de *uitgegeven* teksten. Die uitgaven geven een indruk van welke beelden van Freud dominant waren in bepaalde tijdsperioden en wat hun invloed was op de psychoanalyse in ons land en op de Nederlandse cultuur.

Het vertalen en editeren van Freuds werk is een moeilijke en tijdrovende bezigheid. Freuds stijl is subtiel en gevarieerd en zijn werk bevat vele tegenstrijdigheden, waardoor er bij het vertalen en redigeren dikwijls problemen ontstaan. De laatste vijftig jaar is er internationaal dan ook veel kritiek geleverd op de diverse vertalingen en edities van Freud.⁵ Zo zou de Duitse editie van Freuds werk, de *Gesammelte Werke*, te weinig kritisch zijn en zijn in de invloedrijke Engelse editie, *The Standard Edition*, Freuds teksten te veel gemedicaliseerd en verwetenschappelijkt. Maar ook de Nederlandse editie, de *Sigmund Freud Nederlandse Editie*, is bekritiseerd.⁶

Het wachten is nog op een volledige, Duitse, internationaal geaccepteerde editie die als basis zou kunnen dienen voor vertalingen. Op editiewetenschappelijk terrein rijzen er echter vragen, zoals de vraag of een historisch-kritische editie — waarin *alles* wat Freud heeft geschreven is opgenomen, van kladnotities tot correcties op drukproeven — wenselijk en haalbaar is.⁷ Het uitgeven van Freuds werk staat echter niet stil, getuige de diverse Freud-edities die momenteel in binnen- en buitenland worden voorbereid. Daarbij zijn verschillende redactionele uitgangspunten en vertaalprin-

cipes aanwezig. Een 'woord-voor-woord' vertaling, een minimale annotatie of juist een uitgebreid en geactualiseerd notenapparaat, een wetenschappelijke editie of een leeseditie, een variantenanalyse, al deze uitgangspunten zijn aanwezig bij het moderne editeren van Freuds teksten. Zij zullen in dit boek belicht worden. Op basis van de bijeengebrachte kennis wil dit onderzoek ten slotte richtlijnen geven voor het uitgeven van het werk van Freud in de eenentwintigste eeuw in Nederland.

ONDERZOEKSACHTERGROND

Er is nog weinig systematisch onderzoek verricht naar de uitgavegeschiedenis van het vertaalde werk van één auteur in Nederland. Weliswaar is er aandacht besteed aan auteursoeuvres in biografieën, en in de editiewetenschap worden bijvoorbeeld de drukgeschiedenissen van een boek met elkaar vergeleken,⁸ maar het nauwkeurig volgen van een auteur met de nadruk op diens publicatiegeschiedenis heeft nog nauwelijks plaatsgevonden. In de boekwetenschap is in ieder geval geen theorie of onderzoeksmodel beschikbaar om de bovengenoemde onderzoeksvragen in te kaderen. In deze studie is er derhalve voor gekozen om dicht bij het onderzoeksmateriaal te blijven. Omdat de auteur en onderzoeker tevens uitgever is van Freuds werk in Nederland, kon ook geput worden uit de eigen uitgeefervaring. Dit bood het voordeel dat vele aspecten van het uitgeefproces herkenbaar waren, maar het onderzoek leverde ook verrassingen op. Het leidde vooral tot een nadere reflectie over de dynamiek van het uitgeven en over de positie van de uitgever daarin. Wat zou de wordingsgeschiedenis van de psychoanalyse in Nederland zijn zonder de vroege aanwezigheid van Freuds belangrijke tekst *De invloed van ons onbewuste in ons dagelijksch leven* (1916) of *De droom als uiting van het onbewuste zieleleven* (1913)? Is een uitgever een 'zeef' met betrekking tot de enorme hoeveelheid informatie, een instigator, een schakel in de vorming van wetenschap, een pionier, een bewaker van de kwaliteit, een propagandist?

De positie van een uitgever wordt wel eens aangeduid als die van 'gatekeeper'.⁹ Hij wordt geacht een centrale rol te spelen in de

selectie, de productie en de distributie van een uitgave. Maar een uitgever is uiteraard niet de enige speler op de boekenmarkt. Om hem heen is een groot netwerk aanwezig, dat onder andere bestaat uit vertalers, redacteuren, deskundigen of adviseurs, (wetenschappelijke) verenigingen en beroepsgroepen. Dit netwerk is van grote invloed op de beslissing een tekst al dan niet uit te geven. Welke criteria een uitgever bij de uiteindelijke keuze voor een uitgave hanteert is echter niet zo eenvoudig aan te wijzen. Persoonlijke motieven of een speciale belangstelling van een uitgever, het fonds van de uitgeverij, de stijl en strategie van een uitgever, commerciële overwegingen, onbewuste patronen in de besluitvorming — al deze factoren spelen mee.

Vooral bij vertalingen zijn andere personen en organisaties in het boekenvak naast de uitgever van betekenis. De oorspronkelijke auteur — indien nog in leven — of anders de rechthebbende, de buitenlandse uitgever, de literair agent, de beoordelaar, de vertaler, de inleider tot het vertaalde werk, de redacteur, zij allen oefenen invloed uit op de wijze van uitgeven en op de beslissingen die daaraan voorafgaan.¹⁰ Of een uitgever dan nog een initiërende en sturende functie heeft, is de vraag. Persoonlijke ervaring met het uitgeven laat zien dat het uitgeefproces grillig kan zijn, en dat het succes van een uitgever er vaak ook in gelegen is in geduld te betrachten, af te wachten en er het beste van te hopen, soms in door te zetten tegen beter weten in, niet zelden ook in geluk te hebben, intuïtief te werk kunnen gaan en het kunnen luisteren naar diverse mensen. Voortdurend loopt een uitgever daarbij tegen het gegeven aan dat hij werkt op het raakvlak van cultuur en economie, van ideaal en realiteit, van bevlogenheid en zakelijkheid, van perfectionisme en ‘goed genoeg’. Ook wanneer er een uitgeefbeslissing is genomen, is het nog maar de vraag of het (vertaalde) manuscript er werkelijk zal komen, of de beoogde medewerkers niet zullen afhaken, of de opgestelde kwaliteitseisen overeind blijven, of de uitgever en redacteur bestand zullen zijn tegen druk van buitenaf, of er voldoende belangstelling is van de boekhandel, of de subsidies wel binnenkomen, enzovoort. Het blijft in feite een voortdurend schipperen en aanpassen, zeker wanneer het om grote, langdurige projecten gaat — zoals een Freud-editie — en zeker wanneer er

meer personen bij een project betrokken zijn. De Franse uitgever Gaston Gallimard bracht de ongewisheid van het uitgeven en de onvoorspelbaarheid van het succes van een boek mooi onder woorden: 'You will never be a publisher as long as you talk about sure things. After forty years in this business, I can tell you only this: no one can ever predict how a book will do.' Hij zei dit tegen de jonge Robert Laffont die, nieuw in het uitgeversvak, advies vroeg aan Gallimard.¹¹

'Gatekeeping' wordt nogal eens in verband gebracht met bewaking van de kwaliteit. Veelal wordt er vanuit gegaan dat bij de beslissing om een werk uit te geven de kwaliteitseis de doorslaggevende factor is. Deze gedachte valt op zijn minst te betwisten. De vraag naar het kwaliteitsstreven van een uitgever — in groter verband de spanning tussen cultuur en commercie — is een kwestie die voortdurend ter discussie staat. De realiteit laat zien dat een uitgever ook uit commerciële overwegingen moet handelen en niet primair selecteert om de kwaliteit te bewaken.¹²

Waar ligt dan de waarde van een uitgever? De voormalige uitgever Laurens van Krevelen benadrukt terecht het belang van de onafhankelijkheid, de inhoudelijke kennis, en het vakmanschap van een uitgever. Juist daarin liggen zijn verdiensten. Van Krevelen illustreert dit met de anekdote van Erasmus, die zijn Italiaanse uitgever prees om diens 'voortreffelijke selectie van teksten, om de getrouwheid van de inhoud van zijn boeken'. De uitgever was daarmee, net als de grote wetenschappers en schrijvers die door hem op de markt werden gebracht, 'onsterfelijk'.¹³ Dit zijn voorwaar grote woorden. Maar om meer ruimte te bieden aan ideeënvorming en creativiteit, zou een uitgever zich inderdaad vooral moeten richten op de inhoud en de fondsontwikkeling. Bij de enigszins gemankeerde positie die een uitgever heeft, zal hij zijn onafhankelijkheid voortdurend moeten bevechten.

In hoeverre de Nederlandse uitgevers van Freud dergelijke passie vertoonden en hun onafhankelijkheid behielden, of zij met gevoel voor kwaliteit uitgaven, of dat er eerder sprake was van vergaand hobbyisme, zal in dit boek aan de orde komen. Centraal staat de vraag of de uitgevers een invloedrijke rol bij de totstandkoming van de Nederlandse Freud-uitgaven hebben gespeeld. Waren

zij ‘gatekeepers’? Hadden zij een visie? Hebben zij concessies moeten doen aan de eis van kwaliteit?

Naarmate het onderzoek vorderde, werd de vraag op welke wijze Freuds teksten zijn uitgegeven steeds relevanter. Het wordt door lezers gewoonlijk als vanzelfsprekend aangenomen dat een gedrukt boek het eindproduct is zoals de auteur dat heeft gewenst. Toch moet worden vastgesteld dat er na de inlevering van een manuscript (of vertaling) niet alleen nog volop wordt gesleuteld aan de tekst, maar ook dat het boek met een bepaalde boodschap de wereld in wordt gestuurd, dat het bewust een zekere status mee krijgt. Dit gebeurt vooral via de paratekst. ‘Paratekst’ — een door de Franse literatuurwetenschapper Gérard Genette geïntroduceerd begrip — wordt bijvoorbeeld gevormd door een inleiding, een voorwoord, een titel, een motto, een flaptekst of meer inhoudelijk, een notenapparaat.¹⁴ Maar ook de omslag van een boek, de titelpagina, reeksaanduidingen en de typografie en vormgeving — allemaal typische uitgeverszaken — vallen onder de paratekst, evenals alle gebeurtenissen die om een boek heen plaatsvinden — door Genette ‘peritekst’ genoemd — zoals voordrachten of colleges van de auteur, boekbesprekingen, signeersessies of interviews met de auteur. Ook privé-teksten, zoals correspondenties, dagboeken, schetsen en correcties op drukproeven worden tot de paratekst gerekend.

Tijdens dit onderzoek vormde het idee van de paratekst een reminder — en ook een herkenning — van het feit dat zij de perceptie van een tekst beïnvloedt. Het is goed om constant voor ogen te houden dat boeken niet alleen geschreven zijn maar ook *gemaakt* worden. Er bestaat niet zoiets als een definitieve, door de auteur geschreven tekst, of een definitieve vertaling door de vertaler, al kan dit zeker door een auteur worden nagestreefd. Altijd komen er anderen aan te pas, zoals een redacteur of een tweede vertaler, die accenten aanbrenge in de tekst. Maar ook de auteur brengt zelf in een nieuwe druk meestal weer wijzigingen in de tekst aan. Ook kan er een postume uitgave van een gevonden manuscript verschijnen. ‘The Text does not exist’ citeert Genette daarom treffend de Franse redacteur Jacques Petit.¹⁵ Freud zelf probeerde tot het uiterste zijn geschreven tekst te beschermen en zijn invloed en controle als

auteur zo lang mogelijk te laten duren. Voor hem was een boek pas ‘af’ wanneer hij de drukproeven van zijn boek had gecorrigeerd en vaak liet hij er nog een vertrouweling naar kijken. Met uitzondering van zijn brieven heeft Freud dan ook weinig ongepubliceerd materiaal nagelaten, hoewel er na zijn dood enkele handgeschreven manuscripten en notities van hem gevonden zijn, zoals de oorspronkelijke notities bij zijn beschreven ziektegeschiedenis van ‘De Rattenman’.¹⁶

Uit de paratekst is ook de doelstelling van een uitgever af te leiden. Zo kan men in dit geval te weten komen op welke wijze Freuds teksten kenbaar gemaakt werden, en welke verwachtingen er werden gecreëerd bij de lezer. Als het goed is — want er bestaat ook slechte paratekst — faciliteert de paratekst de toegankelijkheid tot en de leesbaarheid en het begrip van de hoofdtekst, de inhoud van het boek. Vooral bij een complete editie zoals van het werk van Freud is de paratekst, en dan met name de tekstbezorging en annotatie en de fysieke tekstpresentatie, van groot belang. Het gaat er immers om de teksten een verantwoorde plek te geven, door middel van bijvoorbeeld een toelichting van de vertaler of de editor, een inleiding, een index of een begrippenlijst. Voor het bestuderen van de receptie van Freud is het van belang om te weten hoe het leespubliek werd voorbereid op zijn allesbehalve eenvoudige werk. Hoe wilden de Nederlandse uitgevers van Freud diens werk introduceren, op welke wijze werden de lezers ‘gemanipuleerd’ en met welke paratekstuele middelen gebeurde dit? En hoe veranderde de paratekst bij Freuds boeken in de loop van de twintigste eeuw? Uit de wijze van inleiden en annoteren kan bijvoorbeeld het nodige worden afgeleid, net zoals uit de reeks waarin Freud werd opgenomen en hoe hij werd aangekondigd in catalogi, fondslijsten, persberichten en ander promotiemateriaal.

De uitgevers zijn ongetwijfeld geholpen door het rijke paratekstuele gehalte van Freuds oorspronkelijke werk. De naam van de auteur, Sigmund Freud, is op zich al paratekst. Sigmund Freud is niet alleen een aansprekende, krachtige naam, maar houdt tevens een belofte in, omdat de lezer weet dat het hier gaat om een auteur met een intrigerend gedachtegoed. Ook Freuds voorwoorden en motto’s zijn aansprekend. Zo zien we bij de uitgave van *Die*

Traumdeutung het prachtige motto ‘Flectere si nequeo superos, Acheronta movebo’ uit Vergilius’ *Aeneis* (‘Kan ik de Hemelingen niet doen buigen, dan zal ik de onderwereld in beroering brengen’), en het citaat uit Goethe’s *Faust II*, ‘Nun ist die Luft von solchem Spuk so voll, Dass niemand weiss, wie er ihn meiden soll’ (‘Zo vol van zulk gespook is nu de lucht, dat geen meer weet, hoe hij er aan ontvluicht’), als motto bij het boek *Zur Psychopathologie des Alltagslebens*.¹⁷ De titels van Freuds boeken klinken, óók in het Nederlands, als een klok: *Totem en taboe* (*Totem und Tabu*), *Het onbehagen in de cultuur* (*Das Unbehagen in der Kultur*), *Het Ik en het Es* (*Das Ich und das Es*). De Duitse literatuurwetenschapper Walter Muschg formuleerde het treffend:

‘Schoonheid en kernachtigheid van formulering, ritmische en klankmatige zekerheid spreken uit al zijn titels [...] [Er] treedt een antithetische spanning aan de dag die tot in de tweevoetigheid van het accent doortrilt — we menen in deze laconieke formules de wet van de persoonlijkheid, hun beteugelde energie, en een volheid in zijn eenvoud te beluisteren. Hoe niets- en alleszeggend is de titel *Die Traumdeutung*: zeker van haar positie, met de klemtoon op het bepalend lidwoord.’¹⁸

OVER DIT BOEK

Deze studie bestrijkt vrijwel de gehele twintigste eeuw. Niet alleen omdat Freud daarin een van de — zo niet dé — meest bepalende sociale wetenschappers is geweest, maar ook omdat in deze lange periode zijn Nederlandse publicatiegeschiedenis zo gevarieerd en veelzeggend was. Het werk van Freud in het Nederlands is door diverse uitgevers op de markt gebracht. Dit betreft de uitgeverijen S. C. van Doesburgh, Hollandia, De Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur/De Wereldbibliotheek, Querido, G. W. Breughel, Ambo, Van Gennep, Boom, Prometheus en Maarten Muntinga. Maar ook de Vrijdenkersvereniging ‘De Dageraad’ heeft werk van Freud uitgegeven. Sommige uitgevers gaven slechts één titel van Freud uit, anderen daarentegen vertoonden meer consistentie en volharding in hun uitgeefbeleid van Freud.

Van drie Nederlandse uitgevers is te zeggen dat zij de auteur Freud doelbewust uitgaven en daar ook beleid op voerden. De Leidse firma S. C. van Doesburgh was een vooraanstaande medisch-wetenschappelijke uitgeverij, alom bekend in Leidse wetenschappelijke kringen. Zij was bereid risico te nemen en liep voorop met bepaalde medische uitgaven. De Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur — later De Wereldbibliotheek — stelde zich tot doel om literatuur en non-fictie betaalbaar uit te geven voor de arbeidersklasse. Zij wilde de burger ‘verheffen’. Uitgeverij Boom richtte zich op het algemeen-wetenschappelijke segment. Zij streefde naar kwalitatief hoogstaande uitgaven, voornamelijk op het gebied van de humaniora en de filosofie, zoals de reeks ‘Boom Klassiek’ met daarin sleutelteksten van de filosofie. Van deze drie uitgevers worden de Freud-uitgaven onder de loep genomen. Er wordt onderzocht welke betekenis zij aan Freud verleenden en welke invloed dit heeft gehad op de perceptie en ontvangst van Freud, en daarmee op de ontwikkeling van de Nederlandse psychoanalyse.

Om de lezer een indruk te geven wie Freud was en wat hij heeft geschreven, wordt in het tweede hoofdstuk een beknopt overzicht gegeven van zijn leven en werk. Hierbij ligt het accent op Freud als publicist. Ook wordt hier de geschiedenis van de psychoanalyse in Nederland in het kort weergegeven, teneinde de lezer enigszins vertrouwd te maken met de Nederlandse psychoanalytische beweging en om de uitgaven van Freud in een breder kader te kunnen plaatsen.

In de daaropvolgende hoofdstukken worden de uitgeverijen en hun Freud-uitgaven beschreven. Van vrijwel alle onderzochte uitgaven is de ontvangst in beeld gebracht. In het derde hoofdstuk komen de Freud-publicaties van uitgeverij S. C. van Doesburgh aan de orde. Hier wordt aandacht besteed aan de Leidse hoogleraar psychiatrie, Gerbrand Jelgersma, die Freud wetenschappelijke en academische erkenning in Nederland bezorgde. In het vierde hoofdstuk passeren de uitgaven van Freud bij De Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur/De Wereldbibliotheek de revue. De invloed van de literator en uitgever Nico van Suchtelen, die een groot aanhanger was van de leer van Freud, zal worden verduidelijkt. Uitgeverij Boom komt met haar *Sigmund Freud Nederlandse Editie* aan bod

in het vijfde hoofdstuk. De totstandkoming van deze editie, met inbegrip van het allereerste initiatief van uitgeverij De Bezige Bij, wordt uitvoerig beschreven, evenals de ontvangst daarvan.

In het zesde hoofdstuk worden de belangrijkste bevindingen en resultaten in een slotbeschouwing bij elkaar gebracht, en vindt een vergelijking plaats van de Freud-uitgaven van de Nederlandse uitgevers met die van hun buitenlandse collega's. Ook worden aanbevelingen gegeven voor de wijze waarop een wetenschappelijk oeuvre als dat van Freud het beste voor het voetlicht kan worden gebracht. Wat zijn de haken en ogen aan het vertalen en uitgeven van een groot omvangrijk werk als dat van Freud? Waar ligt de waarde in het editeren van zijn werk? Welke uitgaven zijn — in Nederland — het meest wenselijk?

Noten

1 Zie voor een beknopt overzicht van de briefwisselingen van Freud, H. Stroeken, <i>Nieuw psychoanalytisch woordenboek. Begrippen, termen, personen</i>. Amsterdam: Boom, 2000, p. 244-250. De Engelse editeur en vertaler van Freud, Mark Solms, bereidt momenteel een vierdelige editie voor van het vooranalytische werk van Freud op neurowetenschappelijk terrein: <i>The Complete Neuroscientific Works of Sigmund Freud</i>. Londen: Karnac Books. 2 Bij Uitgeverij Boom zal in het najaar van 2006 een nieuwe wetenschappelijke, naar chronologie geordende Freud-editie worden uitgegeven, getiteld <i>Werken</i>, waarin een honderdtal nog niet eerder in het Nederlands vertaalde teksten van Freud zullen worden toegevoegd aan de huidige bestaande <i>Sigmund Freud Nederlandse Editie</i> van Uitgeverij Boom, die uit dertig delen bestaat en die ten behoeve van de editie <i>Werken</i> wordt herzien.	3 Brief van Freud aan Sandor Ferenczi, 24 januari 1932; zie ook Ilse Grubrich-Simitis, <i>Zurück zu Freuds Texten. Stumme Dokumente sprechen machen</i>. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag, 1993, p. 29-30. 4 Johan Stärcke, 'De psychologie van het onbewuste. Een nieuwe wetenschap', <i>De Telegraaf</i>, avondeditie, 12 januari 1912. 5 Zie o.a. D. G. Ornston (ed.), <i>Translating Freud</i>. New Haven/Londen: Yale University Press, 1992; B. Bettelheim, <i>Freud and Man's Soul</i>. New York: Alfred A. Knopf, 1993. 6 Zie hoofdstuk 4. 7 Zie Grubrich-Simitis, hoofdstuk 3, waarin zij de principes uiteenzet voor een toekomstige Freud-editie. 8 Voor de ontwikkeling en beschrijving van de editiewetenschap zie M. Mathijssen, <i>Naar de letter. Handboek editiewetenschap</i>. Den Haag: Constantijn Huygens Instituut / Koninklijke Akademie van Wetenschappen, 1997; zie ook over de editiewerkzaamheden van uitgever Johan Polak en de kritiek daarop

- van H. T. M. van Vliet in *De Parelduiker*, 1998, 4/5, p.77-95; zie tevens J. Pauwels, “Groote boeken voor weinig geld”. De publicatiegeschiedenis van Guido Gezelle’s dichtwerken, 1903-1905’, in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*, 9, 2002, p. 149-158. De meest uitgebreide editie-studies zijn verricht over de bijbel.
- 9 Het begrip ‘gatekeeper-of-ideas’ is afkomstig van L. A. Coser e.a., in *Books. The Culture and Commerce of Publishing*. New York: Basic Books, 1982, p. 362-374. Over het begrip ‘gatekeeper’, zie ook S. van Voorst: *Weten wat er in de wereld te koop is. Vier Nederlandse uitgeverijen en hun vertaalde fondsen*. Dissertatie. Sdu Uitgevers, 1997.
 - 10 Zie Van Voorst, p. 7-8. Van Voorst citeert hier tevens P. Meyer-Dohm, die in het netwerk van een uitgever acht ‘Bezugsgruppe’ onderscheidt: uitgeverijmedewerkers, auteurs, leveranciers, boekhandels, lezers, concurrerende uitgevers, organisaties in het boekenvak, en overige instanties zoals overheid en massamedia. De theorie van Meyer-Dohm heeft overeenkomsten met die van Coser die tevens het begrip netwerk (‘social circle’) hanteert.
 - 11 Pierre Assouline, *Gaston Gallimard: a half-century of French publishing*. Orlando: Harcourt Brace Jovanovich, 1988, p. 363-364.
 - 12 Ter illustratie hiervan citeert de boekwetenschapper A. H. van der Weel de scherpe mening van George Bernard Shaw ten aanzien van zijn uitgever: ‘I object to publishers: the one service they have done me is to teach me to do without them. They combine commercial rascality with artistic touchiness and pettishness, without being either good business men or fine judges of literature. All that is necessary in the production of a book is an author and a book-seller, without any intermediate parasite.’ A. van der Weel, ‘The communications circuit revisited’, in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*, 8, 2001, p. 18.
 - 13 L. van Krevelen, *De stijl van de uitgever*. Amsterdam: De Buitenkant, 2002, p. 13.
 - 14 Gérard Genette, *Paratexts: thresholds of interpretation*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. (Oorspronkelijk *Seuils*. Parijs: Editions du Seuil, 1987.)
 - 15 Genette, p. 402.
 - 16 S. Freud, *Originalnotizen zu einem Fall von Zwangsneurose* (‘Rattenman’), 1907-08. Deze notities zijn gepubliceerd in de *Sigmund Freud Nederlandse Editie* (‘Oorspronkelijke notities betreffende “De Rattenman”’), *Ziektegeschiedenissen* 5, p. 97-182. Ongepubliceerde teksten als dagboeken, notities en ontwerpen (door Genette ‘epitekst’ genoemd) laten de ontwikkeling in het denken van een auteur zien en de beweeglijkheid van de tekst. Een mooi voorbeeld van het belang van epitekst vormt het al eerder genoemde boek van I. Grubrich-Simitis, *Zurück zu Freuds Texten*. Hierin analyseert zij onder andere Freuds oorspronkelijke teksten, zoals diens handgeschreven notities, correcties van drukproeven, varianten, schetsen en ontwerpen en ander ongepubliceerd materiaal.
 - 17 Het citaat uit de *Aeneis* is vertaald door Thomas Graftdijk en Wilfred Oranje; de vertaling uit *Faust II* is afkomstig van Nico van Suchtelen.
 - 18 W. Muschg, *De ontwrichting van de Duitse literatuur*. Amsterdam: Athenaeum—Polak & Van Gennep, 1974, p. 119.

2

Sigmund Freud en de geschiedenis van de psychoanalyse in Nederland

Om de lezer enigszins bekend te maken met Freud en zijn werk worden in dit hoofdstuk de meest markante punten in Freuds leven en werk gegeven, met de nadruk op Freud als schrijver. Voor diegenen die meer willen weten over de achtergronden van Freud wordt verwezen naar de diverse biografieën van Freud, zoals Peter Gay, *Sigmund Freud. Leven en werk* (1989) en Ernest Jones, *The Life and Work of Sigmund Freud* (1953-57).¹ Dit hoofdstuk laat tevens in het kort zien hoe Freud en zijn ideeën in Nederland ontvangen werden en hoe de psychoanalyse zich als beweging heeft ontwikkeld in de twintigste eeuw. Het beoogt geen volledigheid. Een uitgebreid overzicht van de psychoanalyse in Nederland is te vinden in Ilse Bulhof, *Freud en Nederland* (1984), Christien Brinkgreve, *Psychoanalyse in Nederland* (1984) en Harry Stroeken, *Freud in Nederland* (1997).²

De geschiedenis van de psychoanalyse in Nederland hangt ook samen met de geschiedenis van de boekuitgaven van Freud in Nederland. Aan de diverse in het Nederlands uitgebrachte boeken van Freud — variërend van enkele losse titels tot een grote publiekseditie — kan men de verschillende stadia van de populariteit van Freud aflezen.

FREUD ALS PUBLICIST

Sigmund Freud werd in 1856 geboren in een joods gezin in Freiberg, destijds Oostenrijks, nu Tsjechisch en Příbor geheten. Zijn vader, Kallaman Jacob Freud, was handelaar in wol. Toen Freud vier jaar oud was, vertrok de familie naar Wenen, waar Freud vrijwel zijn gehele leven zou wonen en werken. Hij kreeg een betrek-

kelijk vrije opvoeding, waarin het joods zijn niet sterk werd benadrukt, maar hij kreeg wel bijbelse geschiedenis mee. Van die bijbelse kennis zou Freud in zijn theorievorming veelvuldig gebruik gaan maken. Vele voorbeelden en vergelijkingen in zijn werk ontleende hij aan de bijbel, het door hem meest geciteerde boek. Hoewel Freud zijn joodse afkomst nimmer heeft geloofd, was hij bezorgd dat de psychoanalyse als 'joodse' wetenschap terzijde geschoven zou worden.

Freud hield bijzonder veel van lezen en schrijven. Op het gymnasium was hij altijd de primus van de klas en viel hij op door zijn uitstekende schrijfstijl. Al op jeugdige leeftijd had hij, dankzij het bezit van een eigen bibliotheek, veel gelezen, in verschillende talen. Vooral van Shakespeare en van Goethe was hij een bewonderaar, maar ook het werk van een relatief onbekende schrijver als Multatuli las hij graag.³ Hij noemde zichzelf een 'boekenwurm': 'Ich wurde ein Bücherwurm, also einer, dessen Lieblingsspeise Bücher sind.'⁴

Na zijn schoolopleiding besloot Freud medicijnen te gaan studeren, gestimuleerd door de theorieën van Darwin en het aan Goethe toegeschreven opstel 'Über die Natur'. In 1881 behaalde hij zijn artsexamen. Maar eigenlijk had Freud veeleer een wetenschappelijke, psychologische belangstelling, zoals hij in 1925 in zijn *Selbstdarstellung*, in het Nederlands vertaald als *Zelfportret*, schreef:

'Eerder werd ik door een soort van weetgierigheid bewogen, die echter meer op menselijke verhoudingen dan op natuurlijke objecten betrekking had, terwijl ik ook de waarde van de observatie als belangrijk middel om deze weetgierigheid te bevredigen nog niet had ingezien. Mijn fascinatie door het Bijbelverhaal (bijna meteen zodra ik de kunst van het lezen had eigen gemaakt), had, zoals ik veel later heb beseft, een duurzame invloed op de richting van mijn belangstelling.'⁵

De eerste publicaties van Freud bewogen zich vooral op het terrein van de neurofysiologie, waarvan zijn boeken over afasie en kinderverlamming de bekendste zijn.⁶ Hij vertaalde daarnaast in

zijn beginperiode vier essays van John Stuart Mill uit het Engels, over Plato, over vrouwenemancipatie, over het socialisme en over de positie van de arbeider.⁷

In 1885 vertrok Freud met een reisbeurs naar Parijs om bij de befaamde neuroloog Jean-Martin Charcot in het Hôpital de la Salpêtrière colleges te volgen, waarvan hij uitgebreid verslag deed.⁸ Charcot was destijds beroemd om zijn behandeling van hystericiteit met hypnose. Freud was bijzonder onder de indruk van Charcot:

‘Van alles wat ik bij Charcot zag maakten zijn laatste onderzoeken inzake de hystericiteit, die ten dele nog onder mijn ogen verricht werden, de meeste indruk op mij. Dus het bewijs van de echtheid en wetmatigheid der hysterische verschijnselen [...], van het veelvuldig voorkomen van hystericiteit bij mannen, de opwekking van hysterische verlammingen en contracties door hypnotische suggestie [...].’⁹

Freud was zodanig geïmponeerd door Charcot dat hij aanboddiens Franse colleges in het Duits te vertalen, een aanbod dat Charcot accepteerde. Eenmaal terug in Wenen, opende Freud in 1886 zijn privé-praktijk, waarin hij aanvankelijk zelf ook gebruikmaakte van de hypnose.

Het verblijf in Parijs markeert een geleidelijke overgang in Freuds publicaties van neurologie naar hystericiteit, hypnose, suggestie en psycho-neurosen.¹⁰ In 1889 reisde hij bovendien naar Nancy waar Liébeault en Bernheim school maakten. Zij hielden zich bezig met hypnotische suggestie. Beide mannen ontmoette hij persoonlijk. Freud vergaarde in Nancy ‘zeer sterke indrukken van de mogelijkheid van machtige psychische processen, die toch aan het bewustzijn van de mens verborgen blijven’.¹¹ Van Bernheim vertaalde Freud in 1892 het boek *Hypnotisme, suggestion et psychothérapie*.¹² Maar zijn belangstelling ging tegelijkertijd uit naar theoretische aspecten. Hij schreef in 1895 *Entwurf einer Psychologie*,¹³ een poging om de psychologie op een natuurwetenschappelijke basis te stellen. Deze tekst publiceerde hij niet, maar werd in 1952 postuum uitgegeven.

Nogal eens wordt het boek *Studien über Hysterie*, dat Freud met zijn mentor en collega-vriend Joseph Breuer in 1895 publiceerde, als het eigenlijke startpunt van de psychoanalyse gezien.¹⁴ Had Freud al een mogelijk verborgen menselijk bewustzijn in Nancy opgemerkt, in dit boek schreven Breuer en hij — aan de hand van Breuers beschrijving van zijn patiënte Anna O. en vier gevallen van Freud — voor het eerst openlijk over onbewuste psychische processen en ‘catharsis’: het bewustmaken van traumatische herinneringen en, zodoende, het afreageren van affecten. Maar het waren onder andere de meningsverschillen met Breuer die Freud echt de psychoanalyse in zouden voeren. In tegenstelling tot Breuer was Freud er namelijk van overtuigd dat bij het ontstaan van histerie de seksualiteit een hoofdrol speelde. Een jaar na hun gezamenlijke publicatie bemerkte Freud het belang van de seksuele ervaringen in de vroege jeugd, ‘[...] excitaties van seksuele aard, hetzij seksuele conflicten, hetzij nawerkingen van vroegere seksuele ervaringen’.¹⁵ Vervolgens introduceerde hij de leer van de verdringing en van de weerstand. De behandeling van patiënten noemde hij vanaf nu ‘psychoanalyse’, het blootleggen van de verdringing, onder andere door middel van de ‘vrije associatie’: het vrij kunnen uiten van alles wat een patiënt denkt en voelt. De taal, het woord, stond centraal.

In zijn beroemde boek *Die Traumdeutung* (1900)¹⁶ bracht Freud zijn tot dusverre gevonden inzichten samen. De droom was volgens hem de ‘koninklijke weg’ naar het onbewuste. Ook repte hij hier voor het eerst over het Oedipus-complex, waarbij het jonge kind seksuele verlangens heeft naar de ouder van het andere geslacht. Alhoewel het lang duurde om de eerste druk van *Die Traumdeutung* te verkopen — er werden amper zeshonderd exemplaren in de Duitssprekende landen verkocht, maar vervolgens verschenen er tijdens Freuds leven verscheidene herdrukken — en er vele verontwaardigde reacties op kwamen, beschouwde Freud dit boek als zijn beste en belangrijkste publicatie. Zo schreef hij in zijn voorwoord van de derde herziene Engelse druk in 1931:

‘Dit boek, met de nieuwe bijdrage aan de psychologie die de wereld in verbazing bracht toen het verscheen (1900), blijft in

hoofdzaak ongewijzigd. Het bevat, zelfs naar mijn huidige oordeel, de meest waardevolle van alle ontdekkingen die de fortuin mij heeft vergund te doen. Een inzicht als dit valt iemand maar één maal in zijn leven te beurt.¹⁷

Die Traumdeutung werd een jaar later gevolgd door *Zur Psychopathologie des Alltagslebens*.¹⁸ Het onbewuste speelde volgens Freud ook in het dagelijks leven van normale mensen. Men kon dat onder andere afleiden uit ‘Fehlleistungen’, zoals versprekingen en verschrijvingen, en het vergeten van bepaalde zaken. Toeval bestond in Freuds ogen niet, vaak droeg een bepaalde handeling volgens hem een verborgen betekenis.

Een andere belangrijke ontdekking van Freud was het belang van de kinderlijke seksualiteit. In *Studien über Hysterie* en in *Die Traumdeutung* had hij al gerept over de infantiele seksualiteit, maar pas in zijn boek *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie* (1905)¹⁹ maakte hij deze observatie geheel expliciet. Seksuele ontwikkeling bij kinderen verliep volgens Freud daarbij in drie fasen: de orale, de anale en de genitale fase. Het boek bracht een schok teweeg in het toenmalige denken over seksualiteit, ook bij vakgenoten.

Freud schreef ondanks de heftige kritiek gestaag door. Vanaf 1910 werkte hij grofweg aan twee hoofdlijnen: enerzijds een verdieping van zijn theorie en behandeling, en anderzijds een verbreding en toepassing van de psychoanalyse op cultuur en maatschappij. Wat betreft de theoretische uitwerking en verdieping zijn de volgende publicaties belangrijk. In 1910 verscheen *Über Psychoanalyse*,²⁰ een verzameling collegevoordrachten die Freud, op uitnodiging van de hoogleraar psychologie G. Stanley Hall, gehouden had aan de Clark University in Massachusetts in de Verenigde Staten. Het was het eerste boek van Freud dat in het Nederlands werd vertaald en uitgegeven. Later vatte Freud zijn denkbeelden samen in *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*, zijn best verkochte boek.²¹ Een verdergaande verdieping in Freuds theorievorming is te zien in zijn in 1923 gepubliceerde boek *Das Ich und das Es*.²² Hier verving Freud zijn topische model — waarin de psyche werd onderverdeeld in de systemen ‘bewust’, ‘voorbewust’ en ‘onbewust’ — door een structureel model, met daarin de bekende

psychische instanties 'Ik', 'Es' en 'Boven-Ik', die in dynamische verhouding tot elkaar staan. Freud was er als theoreticus op gespitst dat men de psychoanalyse als theorie en wetenschap serieus zou nemen en hekelde de kritieken:

'Ik heb het altijd als een grove onrechtvaardigheid gevoeld dat de mensen geweigerd hebben de psychoanalyse als iedere andere wetenschap te behandelen. Deze weigering uitte zich in het aanvoeren van de meest obstinate bezwaren. Men droeg de psychoanalyse voortdurend haar onvolledigheid en tekortkomingen na; terwijl het duidelijk is dat een op waarneming gebaseerde wetenschap geen andere keuze heeft dan haar bevindingen bij stukken en brokken uit te werken en haar problemen stap voor stap op te lossen. Wederom werd de psychoanalytische theorie, toen ik voor de seksuele functie de daaraan zo lang onthouden erkenning poogde te verkrijgen, gebrandmerkt als 'panseksualisme'. En toen ik de nadruk legde op het tot dusver veronachtzaamde belang van de toevallige indrukken uit de vroegste jeugd, werd mij gezegd dat de psychoanalyse constitutionele en erfelijke factoren ontkende — terwijl het in de verste verte niet bij mij was opgekomen dat te doen. Het ging hier om tegenspraak tot iedere prijs en met alle middelen.'²³

Over de psychische behandeling van zijn patiënten schreef Freud eveneens graag en uitvoerig. Bekend zijn de gevalsbeschrijvingen: 'Dora', een jonge vrouw met hysterische verschijnselen; 'Kleine Hans', een kleine jongen met een fobie voor paarden; 'De Rattenman', een jongeman die te kampen had met dwangmatige angsten en geweldsimpulsen; 'De Wolfenman', een Russische man met dwangneuroses die als kind bang was voor wolven. Kenmerkend is dat Freud op meevoelende toon schreef, zonder te veroordelen. Zo schrijft de psychiater A. van Dantzig in zijn begeleidend voorwoord van de Nederlandse uitgave van Freuds *Ziektegeschiedenissen*:

'Het gaat om levende mensen, hun problemen en mogelijkheden worden ons levensecht voorgesteld, we kunnen meevoelen hoe moeilijk ze het hebben en hoe ze klemzitten tussen hoe ze

het zouden willen hebben en waar ze genoeg mee moeten nemen. We kunnen begrijpen dat zij hun gevoel moeten veranderen om hun wereld leefbaar te houden, en we voelen de uitzichtloosheid mee waarin ze gevangen zitten. Zonder Freud zouden we zo niet naar mensen kijken, en zouden we niet in staat zijn om langzamerhand steeds beter te begrijpen hoe ingewikkeld mensen met hun gevoelens om moeten gaan om een deel van leven te houden.’²⁴

Vertrekkend vanuit levensbeschrijvingen en gevalsstudies maakte Freud, met name in de tweede helft van zijn leven, zijn terrein steeds breder, naar analyses van cultuur en maatschappij toe. Hij schreef steeds meer over cultuur, over sociale psychologie en over culturele antropologie. De psychoanalyse was, in Freuds ogen, ook in staat om de menselijke cultuur in zijn geheel te verhelderen. Zo was Freud al in 1912 gestart met zijn verhandeling *Totem und Tabu*,²⁵ waar hij inging op het incestverbod, het totemisme, het verlangen naar de vadermoord en het magisch denken. Ook dit boek was een van zijn lievelingswerken en hij zou er later steeds veelvuldig uit citeren. Thomas Mann was er zeer van onder de indruk:

‘Zou men mij vragen welke van de stoutmoedige en revolutionaire bijdragen van Sigmund Freud tot de kennis van de mens op mij de sterkste indruk heeft gemaakt en welk van zijn literaire werken mij het eerst voor de geest komt als zijn naam valt, dan zou ik zonder aarzelen de grote, vierdelige verhandeling over *Totem en taboe* noemen. [...] Zuiver artistiek gezien ongetwijfeld het hoogtepunt onder Freuds werken, een meesterwerk dat qua opbouw en literaire vorm op één lijn staat met alle grote voorbeelden van Duitse essayistiek.’²⁶

Een half jaar na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog publiceerde Freud *Zeitgemässes über Krieg und Tod*²⁷ — een boek dat ook snel in het Nederlands werd vertaald — waarin hij schreef over de ontgoocheling en de teleurstellingen die de oorlog met zich meebracht en over de dood in het algemeen. Grote en bekende pu-

blicaties op het terrein van zijn cultuuranalyse zijn verder *Massenpsychologie und Ich-analyse* (1921),²⁸ waarin hij inging op groepsprocessen in de maatschappij, *Die Zukunft einer Illusion* (1927),²⁹ een betoog over de religie als kinderlijke wensdroom, en ten slotte het beroemde *Das Unbehagen in der Kultur* (1930),³⁰ waarin Freud zijn visie uiteenzette over de mens die in conflict is met de cultuur en met zichzelf.

Het bovenstaande biedt niet meer dan een glimp op de enorme productiviteit van Freud. Men kan zeggen dat zijn leven geheel in dienst stond van 'die Sache': de ontwikkeling en verspreiding van de psychoanalyse. In de beginjaren van zijn carrière ondervond Freud veel tegenstand en tegenwerking. Wat hij schreef was zo nieuw en revolutionair, dat het in eerste instantie veel onbegrip en weerzin opriep, ook in Nederland. Freud noemde dit zelf de jaren van 'splendid isolation'.

Freud heeft van jongs af tot vrijwel het einde van zijn leven geschreven, zijn schrijfdrift was enorm. Schrijven en wetenschapsbeoefening vielen bij hem vrijwel samen. De diversiteit in zijn werk is daarbij eveneens opvallend. De veelzijdigheid blijkt niet alleen op inhoudelijk niveau, maar ook op tekstueel niveau. Freud schreef essays, artikelen, boeken, voorwoorden, referaten, recensies, voordrachten, necrologieën. Hij schreef en vertaalde ook in en naar het Engels en Frans en las nog in diverse andere talen: Latijn, Grieks, Hebreeuws, Italiaans en Spaans.

Naast zijn wetenschappelijk werk schreef Freud ook talloze brieven aan vrienden en collega's. Er wordt van uitgegaan dat Freud ongeveer twintigduizend brieven heeft geschreven, waarvan er circa veertienduizend bewaard zijn.³¹ Zo correspondeerde hij intensief met zijn collega's Carl Gustav Jung, Sandor Ferenczi, Karl Abraham, Ernest Jones, Ludwig Binswanger, maar ook met intimi zoals zijn verloofde Martha Bernays, en schrijvers als Stefan Zweig. Veel hiervan is uitgegeven en verdere uitgaven staan gepland.³² Schrijven was voor Freud een dagelijkse behoefte.

Freuds schrijfstijl wordt in het algemeen geroemd om zijn literaire kwaliteiten. Hij werd ook verschillende malen genomineerd voor de Nobelprijs voor de Literatuur, maar hij heeft deze uiteindelijk niet ontvangen. Wel ontving hij in 1930 de prestigieuze

2 *Sigmund Freud en de geschiedenis van de psychoanalyse in Nederland*

Voorplaten en titelpagina's van tweede en eerste drukken van *Die Zukunft einer Illusion* (1928) en *Das Unbehagen in der Kultur* (1930).

Goethe-prijs, toegekend door de stad Frankfurt. Kenmerkend voor Freuds stijl zijn de kernachtige formuleringen, zijn beeldspraken en woordspelingen, zijn retoriek, maar ook de diepgang van argumentatie, en een zekere speelsheid en gemak waarmee hij schreef. Walter Muschg schreef over Freud in 1958:

‘In de eerste werken van Freud zijn reeds die elementen vervat van een prozaschrijver van formaat: een spontane aandrang tot vertellen, een aangeboren zinnelijke liefde voor het woord, aanschouwelijkheid, klankmatige en ritmische sensibiteit, en een verbondenheid met de literatuur en met het dagelijks leven van de taal.’³³

FREUD ALS UITGEVER

Freuds liefde voor boeken sprak niet alleen uit het schrijven ervan en het lezen en verzamelen, maar ook aan het uitgeven en verspreiden ervan. Aanvankelijk publiceerde Freud zijn artikelen in medische vakbladen zoals het *Wiener Medizinische Wochenschrift* en het *Neurologische Zentralblatt*. Freuds eerste boek, *Zur Auffassung der Aphasien*,³⁴ verscheen in 1891 bij de Weense wetenschappelijke uitgeverij Franz Deuticke, waar veel geleerden van de Weense medische faculteit hun werk publiceerden. Deuticke bleef jarenlang Freuds vaste uitgever. Freud hechtte er belang aan waar en wanneer zijn werk werd uitgegeven. Zo hield hij zelf een publicatie-overzicht bij van zijn eigen werk: een tabel van al zijn publicaties, met daarin vermeld de rubrieken ‘werken’, ‘chronologie van drukken’, en ‘vertalingen’. Ook de Nederlandse vertalingen van Freuds boeken staan in zijn bibliografie vermeld.³⁵ Freud heeft deze chronologische lijst, uiteindelijk bestaande uit zes bladzijden, tot in 1935 bijgehouden, waarbij hij zijn laatste werk *Der Mann Moses und die monotheistische Religion* als voornemen noteerde.

Naarmate Freud in het begin van de twintigste eeuw meer bijval en erkenning kreeg — zo werd hij in 1902 tot buitengewoon hoogleraar benoemd aan de Weense medische faculteit, organiseerde hij de zogenaamde ‘woensdagavondbijeenkomsten’ waar

vele psychoanalytici kwamen, en richtte hij in 1910 de Internationale Psychoanalytische Vereinigung op — wijzigde hij zijn publicatiepolitiek. Zijn bemoeienis met het uitgeven werd groter. Freud wenste onafhankelijk te zijn en had publicatiemedia op het oog waar uitsluitend psychoanalytische ideeën voor het voetlicht werden gebracht. In 1909 verscheen daarom onder zijn leiding en dat van de Zwitserse psychiater Eugen Bleuler het *Jahrbuch für psychoanalytische und psychopathologische Forschungen*, dat door Jung werd geredigeerd en door Franz Deuticke werd uitgegeven. Na de breuk met Jung, in 1914, hernoemde Freud het blad tot *Jahrbuch der Psychoanalyse*. In 1913 richtte Freud het officiële orgaan van de Internationale Psychoanalytische Vereinigung op, het *Internationale Zeitschrift für ärztliche Psychoanalyse*, dat bovendien onder zijn redactie stond. Freud was inmiddels van uitgever gewisseld, het tijdschrift werd uitgegeven door de Weense boekhandelaar en uitgever Hugo Heller. Heller was dicht betrokken bij de psychoanalyse, hij nam bijvoorbeeld deel aan de woensdagavondbijeenkomsten bij Freud thuis. Een jaar eerder, in 1912, was Heller al uitgever geworden van het tijdschrift *Imago*, dat zich richtte op de toepassing van de psychoanalyse en onder redactie stond van Otto Rank en Hanns Sachs. In beide tijdschriften publiceerde Freud regelmatig artikelen en essays. Maar het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog had een aanzienlijk abonneeverlies tot gevolg waardoor het voortbestaan van beide tijdschriften in gevaar werd gebracht. Hugo Heller was, ongetwijfeld om financiële redenen, gedwongen om de uitgave van beide tijdschriften te stoppen. Freud besloot daarop het heft geheel in eigen handen te nemen.

In 1919 startte hij — met een som geld die Anton von Freud, een Hongaarse zakenman die tevens patiënt was van Freud, na zijn dood had nagelaten — een eigen uitgeverij: de Internationale Psychoanalytische Verlag. Freud beschouwde een eigen psychoanalytische uitgeverij als heel belangrijk want hierdoor konden zuiver psychoanalytische ideeën gestaag en betrouwbaar verspreid worden. In de Oostenrijkse boek- en uitgeverswereld nam de Verlag een bijzondere positie in, omdat zij in principe geen winstoogmerk droeg en een beperkt, gespecialiseerd uitgaveprogramma had. De uitgeverij droeg als imprint Wenen/Leipzig. Oostenrijkse schrij-

vers en uitgevers en boekhandelaren waren in hoge mate afhankelijk van de Duitse boekenmarkt. De Verlag had daarom de distributeur Volckmar in Leipzig aangetrokken, zodat de publicaties van de Verlag in de Duitse boekwinkels terecht kwamen.³⁶ Freud gaf voortaan al zijn werk in zijn eigen uitgeverij uit, die vanaf 1921 geleid werd door de letterkundige Adolf Josef Storfer en na 1932 door Freuds zoon Martin. De uitgeverij had overigens, ondanks de groeiende backlist, een moeilijk bestaan. Regelmatig waren er financiële crises, waaraan maar met moeite het hoofd geboden kon worden. Vooral in 1932 stond de onderneming, net als vele Oostenrijkse uitgeverijen als gevolg van de groeiende economische crisis, er financieel gezien heel slecht voor. Freud deed een dringende persoonlijke oproep aan alle internationale psychoanalytische verenigingen om geld te doneren ten behoeve van de uitgeverij. Met Pasen 1932 schreef hij in een rondschrijven aan de voorzitters van deze psychoanalytische verenigingen over de uitgeverij:

‘Er sollte die psychoanalytische Literatur unabhängig machen von der Willkür der Verleger, die an unsere Sache nicht interessiert waren, sollte den Autoren aus unsere Kreisen bequeme Wege in die Öffentlichkeit eröffnen und gleichzeitig ihre Werke wie durch eine Art von offizieller Aichung von der Masse der pseudo-analytischen Produktion abheben. [...] Vom Währungssturz an liesz aber nicht vermeiden, dasz er immer tiefer in Schulden geriet. [...] Ich selbst suchte die Situation dadurch zu erleichtern, dasz ich meine Autorhonorare beim Verlag stehen liesz, die im Laufe dieses Jahrzehntes die Höhe von beinahe Dollar 20.000,- erreicht habe. [...] Sie haben gehört, dasz der Verlag meine Schöpfung ist, mein Kind. Und Sie wissen, mann will seine Kinder nicht überleben, will ihnen vielmehr die Existenz nach seinem eigenen Abgang versichern. [...] Für unsere beide offiziellen Zeitschriften (‘Internationalen Zeitschrift für Psychoanalyse’ und ‘Imago’) hätten wir wahrscheinlich Verleger gefunden [...], aber die ganze reiche und schöne Literatur, die die Mitglieder der I.Psa. Vereinigung in diesem Jahrzehnt geschaffen haben, wäre nicht zustande gekommen oder nur vereinzelt, zersplittert und mit Untauglichem vermengt,

wenn der Verlag sie nicht zum Leben befördert hätte. [...] Ich habe reichlich Geldopfer für die Analyse gebracht, warum nicht auch Sie, jeder nach seinem Masz?’³⁷

Het bovenstaande tekent Freud als man van het boek, en laat zien hoe diep verwant hij zich met de uitgeverij voelde. Ook nu overleefde de uitgeverij, dankzij steun van vele collega’s in binnen- en buitenland, deze zware financiële crisis. Maar slechts een jaar na deze overwinning viel Freuds werk ten prooi aan het oprukkende antisemitisme. In 1933 verbrandden de nazi’s in Berlijn zijn geschriften. Freuds werk was de vierde op de brandstapel, waarbij geroepen werd: ‘Gegen seelenersetzende Überschätzung des Trieb-lebens! Für den Adel der menschlichen Seele! Ich übergebe dem Feuer die Schriften von Sigmund Freud.’³⁸ In 1936 verloor de uitgeverij vrijwel haar belangrijkste afzetgebied, Duitsland, vanwege de beslaglegging door de Gestapo op Freuds werk bij de distributeur Volckmar. In 1938, na de Anschluss van Oostenrijk bij Duitsland, werd de uitgeverij uiteindelijk gedwongen tot sluiting. Freuds boek *Der Mann Moses und die monotheistische Religion*, waarvan hij vastbesloten was dit nog tijdens zijn leven te publiceren, werd derhalve in 1939 in het Duits uitgegeven door de Amsterdamse exil-uitgeverij Allert de Lange, waar ook boeken van onder anderen Stefan Zweig, Joseph Roth en Bertold Brecht werden uitgegeven.³⁹ Naar zeggen van Freud verkocht zijn Mozes-boek goed. Hij schreef in 1939 in een brief aan Marie Bonaparte: ‘Ik schat dat van de Duitse “Mozes” zo’n 1800 exemplaren zijn verkocht.’⁴⁰

Nadat Freuds huis in 1938 doorzocht was door de Gestapo en zijn dochter Anna een dag lang vastgehouden was op het hoofdbureau van politie, week Freud met zijn hele familie uit naar Londen. Daar overleed hij op 23 september 1939.

FREUD EN DE PSYCHOANALYSE IN NEDERLAND

Oorsprong, vestiging en volgelingen

De oorsprong van de psychoanalyse in ons land is grotendeels te herleiden tot de medische wetenschappen. Eind negentiende eeuw was de psychiatrie verweven met de neurologie en hoofdzakelijk

biologisch georiënteerd. Voor psychologische aspecten had men weinig aandacht. 'Zorg om de ziel' was bovendien nog voornamelijk een taak van de kerk. Er was wel aandacht voor de Franse hypnose- en suggestieleer, zoals die van A. Liébeault en J.-M. Charcot. In Nederland werd deze Franse leer nagevolgd door de zenuwartsen Albert Willem van Renterghem (1846–1939) en Frederik van Eeden (1860–1932). De laatste was tevens schrijver en behoorde tot de beweging van de Tachtigers. De psychoanalyse heeft in Nederland van meet af aan een artistieke, literaire component gehad. Van Renterghem en Van Eeden reisden, net zoals Freud, naar de Franse plaats Nancy om daar Liébeault te ontmoeten, en raakten diep onder de indruk van diens nieuwe behandeling van patiënten met zenuwkwalen. In 1887 richtten Van Eeden en Van Renterghem samen een instituut voor psychotherapie op, het Instituut Liébeault, gevestigd in de Van Breestraat te Amsterdam. Daar behandelden zij patiënten met diverse ziektebeelden, zoals toevallen en verlammingen. De behandeling bestond uit het toepassen van hypnose. Daarnaast konden de patiënten uitgebreid over zichzelf vertellen, wat men zou kunnen beschouwen als een voorloper van de catharsistische methode van Breuer en Freud.

Freuds naam is min of meer voor het eerst gaan circuleren tijdens het Internationale Congres voor Psychiatrie en Neurologie dat in 1907 in Amsterdam gehouden werd. Freud zelf was daar niet aanwezig; Jung verving hem. Kennisname van Freud vond in deze jaren hoofdzakelijk plaats via enkele besprekingen van zijn boeken in de medische en psychiatrische vakbladen, zoals het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* en *Psychiatrische en Neurologische Bladen*, het officieel orgaan van de Nederlandse Vereniging voor Psychiatrie en Neurologie, die was opgericht in 1896. Omstreeks 1910 had men in Nederland ernstig rekening te houden met Freud en moest men een standpunt ten opzichte van hem bepalen. Het besef drong steeds meer door dat men als arts/psychiater niet eenvoudig aan deze nieuwe leer voorbij kon gaan. In Nederland was men er met de belangstelling voor Freud vroeg bij. Onder enkele zenuwartsen heerste er een pioniersgeest. 'Freudaanhangers' zoals de artsen Johan Stärcke en zijn broer August Stärcke; de Freud-vertalers Jan van Emden en Albert Willem

van Renterghem en ten slotte de psychiaters Leendert Bouman, Johan van Ophuijsen en Arie van der Chijs vormden een hechte en gedreven club. De meesten van hen kenden Freud ook persoonlijk. Freud had bijvoorbeeld de arts Jan van Emden in 1910 persoonlijk ontmoet toen hij op vakantie was aan de Nederlandse kust, bij Noordwijk, en dit liep uit op een hechte vriendschap. Opvallend is dat deze groep mensen een veelzijdige en internationale belangstelling had; niet alleen ging hun aandacht uit naar de medische implicaties van de psychoanalyse, maar ook naar de sociaal-psychologische en cultuurkritische kanten ervan. Met name de gebroeders Stärcke toonden zich sociaal-maatschappelijk geëngageerd, en schuwden bovendien de algemene media niet om over de psychoanalyse te schrijven.

Het centrum van de eerste Nederlandse psychoanalytische activiteiten was gevestigd in Leiden. Het eerste Nederlandse boek van Freud, *Over Psychoanalyse*, dat door Van Emden was vertaald, werd door de Leidse medisch-wetenschappelijke uitgeverij S. C. van Doesburgh uitgegeven in 1912, gevolgd door twee andere Freudtitels in 1913 en in 1917. Bovendien werd Gerbrand Jelgersma, sedert 1899 de eerste hoogleraar psychiatrie aan de universiteit van Leiden, na een aanvankelijk aarzelende opstelling tegenover de psychoanalyse een vurig pleitbezorger voor de psychoanalytische leer. Dit resulteerde in zijn bekende Leidse diesrede *Ongeweten geestesleven* (1914), waarin de psychoanalyse van Freud enthousiast werd besproken. Mede als gevolg hiervan werden Freuds inzichten steeds positiever ontvangen in Nederlandse wetenschappelijke kring. Het was een doorbraak in de geschiedenis van de (internationale) psychoanalyse.

De Nederlandse psychoanalytici waren tijdens de Eerste Wereldoorlog bijzonder productief. In 1917 kwam het tot de oprichting van de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse. Deze vereniging werd de zevende afdeling van de Internationale Psychoanalytische Vereinigung, die in 1910 door Freud was opgericht. De Nederlandse tak bestond uit dertien leden, onder wie Jan van Emden, Johannes van der Hoop, Gerbrand Jelgersma, Arie van der Chijs en Johan van Ophuijsen. Het verenigingsleven van de psychoanalyse zou zich kenmerken door vele conflicten, splijtingen, scheuringen

en herenigingen. Al in de beginjaren van de Vereniging had men stevige discussies te verwerken. Er waren vijf analytici die zelf een analyse hadden ondergaan bij Jung, onder wie Van der Hoop, en na de openlijke breuk tussen Jung en Freud in 1914 was dit een precair punt. Ook was men het er in de Vereniging niet over eens of er een verplichte leeranalyse moest komen waarbij een kandidaat in opleiding tot psychoanalyticus zelf ook langdurig in psychoanalyse ging. Moest de Vereniging ook openstaan voor psychiaters die een algemene belangstelling toonden voor de psychoanalyse, maar die niet zelf analyticus wensten te worden?

Dat de psychoanalyse gedijde, ondanks felle tegenstand van onder anderen de Amsterdamse hoogleraar neurologie Cornelis Winkler, blijkt onder andere uit het feit dat de Nederlandse psychoanalytici in 1920 te Den Haag het Zesde Internationale Psychoanalytische Congres organiseerden, waarbij Freud persoonlijk aanwezig was.⁴¹ Freud schreef in 1924 met bewondering over de Nederlandse organisatie van het congres:

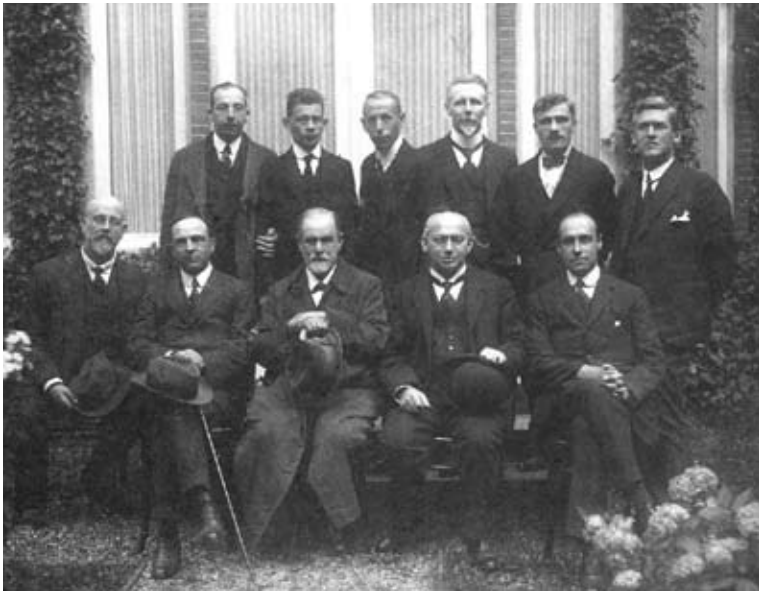
‘De Wereldoorlog, die zo veel andere organisaties vernietigd heeft, kon onze “Internationale” niet deren. De eerste bijeenkomst na de oorlog vond in 1920 plaats in Den Haag, op neutraal terrein. Het was ontroerend zoals de Hollandse gastvrijheid zich over de verhongerde en verarmde Midden-Europeanen ontfermde, het gebeurde toen ook, zover ik weet voor het eerst in een verwoeste wereld, dat Engelsen en Duitsers uit wetenschappelijke belangen in een vriendschappelijke atmosfeer aan één tafel gingen zitten. De oorlog had in Duitsland en in de westerse landen de belangstelling voor de psychoanalyse zelfs doen toenemen.’⁴²

De Nederlandse analyticus August Stärcke hield een sublieme voordracht en ontving voor zijn bijdrage *Psychoanalyse und Psychiatrie* de Freudprijs. Een groot aantal Nederlandse psychoanalytici schreef en publiceerde, zo blijkt uit het *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*, dat in 1921 een internationaal overzicht gaf van verschenen artikelen, boekuitgaven en voordrachten.⁴³ In 1921 werd Freud zelfs benoemd tot erelid van de Nederlandse Vereeni-

2 *Sigmund Freud en de geschiedenis van
de psychoanalyse in Nederland*

ging voor Psychiatrie en Neurologie, een gebeurtenis die laat zien dat Freud op medisch-wetenschappelijk terrein geaccepteerd was, al ging de benoeming niet vanzelf en was er toch nog wel weerstand van enkele artsen.

Rond de hoogleraar psychiatrie Gerbrand Jelgersma ontstond rond 1920 een nieuwe psychoanalytische vereniging: de Leidse Vereniging voor Psychopathologie en Psychoanalyse. Deze vereniging was in vergelijking met de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse liberaler van aard, en richtte zich speciaal op de toepassing van psychoanalyse bij psychose. De doorsnee psychiater beschouwde het taalgebruik van psychotici als onzin, maar de Leidse school ontdekte in de gestoorde taal de 'zin in onzin'. De aandacht voor 'luisteren en praten' werd in het algemeen in toenemende mate belangrijk gevonden. De psychoanalyse werd daarmee een van de

Zesde Internationaal Psychoanalytisch Congres, Den Haag 1920.
Staand van links af: H. Sachs, O. Rank, K. Abraham, A. F. Meyer, A. Stern,
J.W. H. van Ophuijsen. Zittend van links af: J.E.G. van Emden, E. Jones,
S. Freud, S. Ferenczi, J. C. Flügel.

dominante theoretische richtingen binnen de psychiatrie, naast de fenomenologie en (christelijke) antropologie, waar onder anderen de psychiaters L. Bouman en L. van der Horst representatief voor waren.⁴⁴ De subjectieve beleving werd steeds meer als belangrijk gezien, en vooral de psychoanalyse met haar aandacht voor het individu kon in deze behoefte voorzien. De bijdrage van de psychoanalyse lag daarnaast in de verrijking van de diagnostiek en in de uitbreiding aan therapeutische middelen, met name bij neurotische patiënten.⁴⁵

Langzamerhand verspreidde de psychoanalyse zich ook buiten medisch-professionele kringen, met name in literaire circuits. Mede door de Eerste Wereldoorlog raakte Freuds gedachtegoed bekend. Veel mensen, onder wie schrijvers en wetenschappers, snakten naar een betere wereld en zij meenden dat de psychoanalyse hier een uitkomst kon bieden. Psychoanalytici publiceerden in niet-medische bladen over psychoanalyse, onderwerpen uit de kunst en literatuur werden aan een psychoanalytische zienswijze onderworpen, en ook niet-psychoanalytici schreven over psychoanalyse. In de verspreiding van Freuds gedachtegoed in brede kring speelde de Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur — nu beter bekend onder de naam De Wereldbibliotheek — een pioniersrol. Tijdens en vlak na de Eerste Wereldoorlog maakte deze Amsterdamse uitgeverij het werk van Freud voor het eerst toegankelijk en betaalbaar voor het algemene leespubliek. Zij gaf gedurende een lange periode — vanaf 1916 tot en met de jaren vijftig — vijf boeken van Freud uit, die geruime tijd in de handel zijn geweest. De literator en uitgever Nico van Suchtelen (1878–1949), die het freudiaanse onbewuste vooral zag als een bron van creativiteit, ongekende mogelijkheden, goedheid en spiritualiteit, was de aanjager van de Freud-publicaties. Zijn interesse voor de psychoanalyse ontwikkelde zich gelijktijdig met en vanuit het spiritisme, dat in de jaren twintig opgang maakte. Freud werd hierdoor een ‘bekende’, in weerwil van de paternalistische terughoudendheid in medische en ook confessionele kringen om Freuds leer voor een groot publiek toegankelijk te maken. Met Freuds nadruk op seksualiteit en vooral zijn kritische beschouwing van religie hadden nog altijd veel mensen moeite.

Verstarring en versmalling

De bevrogenheid bij de mensen die zich tot de psychoanalyse voelden aangetrokken verdween echter grotendeels in de jaren dertig. De psychoanalyse werd niet meer beschouwd als een stroming die ook maatschappelijke problemen aan de kaak stelde, maar die zich voornamelijk richtte op de medische behandelpraktijk. De psychoanalyse werd uitsluitend als psychotherapie gezien en minder als algemeen sociaal-kritische theorie. Freuds geschriften over maatschappij en cultuur(kritiek) vonden daarom nog maar weinig weerklank. Dit stond in grote tegenstelling tot het streven van bijvoorbeeld August Stärcke, die Freuds sociaal-psychologische opvattingen sterk benadrukte en had aangedrongen op sociale hervormingen. Illustratief is dat er in 1930 een nieuwe vereniging werd opgericht, de Nederlandsche Vereeniging voor Psychotherapie, waar naast de psychoanalyse ook de catharsistherapie en de psychagogie een plek kregen.⁴⁶

In het psychoanalytische verenigingsleven speelden zich in de jaren dertig bovendien diepgaande conflicten af, conflicten die de psychoanalytische vakwereld en de opleiding tot psychoanalyticus volgens Stroeken tot op de dag van vandaag sterk hebben bepaald.⁴⁷ De meningsgeschillen die al vanaf de oprichting van de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse speelden — de kwestie van de verplichte leeranalyse en de jungiaanse controverse — verhevigden zich midden in de jaren dertig, toen joods-Duitse psychoanalytici naar Nederland vluchtten en hier hun psychoanalytische werk wilden voortzetten. Onder de Duitse immigranten waren psychoanalytici die geen opleiding tot arts of psychiater hadden gevolgd, of in ieder geval niet als zodanig waren erkend voor de Nederlandse wet. Er ontstond discussie of zij — als leek — psychoanalyses mochten uitvoeren en gewoon lid konden worden van de Vereniging. Overigens werden deze aarzelingen mede gevoed door de angst van veel psychoanalytici voor hun broodwinning. Ook rees de vraag of men zich als Nederlandse vereniging moest conformeren aan de regels en wensen van de Internationale Psychoanalytische Vereinigung.

De kwesties werden door de komst van Jeanne Lampl-de Groot (1895–1987) min of meer opgelost. Jeanne de Groot, die genees-

kunde had gestudeerd en verschillende keren bij Freud in psychoanalyse was geweest, kwam in 1938 met haar man Hans Lampl vanuit Berlijn naar Nederland. Zij werden beiden lid van de Vereniging voor Psychoanalyse, die nu 31 leden telde en negen opleidingskandidaten. Jeanne onderhield hechte en langdurige contacten met Freud en was bevriend met zijn dochter Anna. Vanwege deze persoonlijke betrokkenheid en ook door haar orthodox-freudiaanse houding was haar gezag, vooral onder diegenen die een psychoanalytische opleiding volgden, zeer groot. De dood van Freud, in 1939, zal daarbij wellicht een versterkende rol hebben gespeeld. Vanaf de oorlogsjaren werd zij de leidinggevende figuur, die de vereniging — tijdens de Tweede Wereldoorlog min of meer vervangen door de Amsterdamse Psychoanalytische Werkgroep — organiseerde rond de regels van de Internationale Psychoanalytische Vereinigung. Er kwam een gedegen opleiding, met slechts twee geselecteerde opleidingsanalytici: Jeanne Lampl-de Groot en Rick Le Coultre. Ook niet-zenuwartsen kregen toegang tot de opleiding, en de controverse over Jung raakte vanzelf op de achtergrond.

Door de dominantie van Jeanne Lampl-de Groot raakte de psychoanalyse echter in organisatieverband naar binnen gericht, en was er weinig ruimte om andere geluiden dan de strikt freudiaanse te laten horen. Het ontbrak ook aan inhoudelijke discussie. Twee psychoanalytici, J. H. van der Hoop en A. J. Westerman Holstijn (de laatste weigerde overigens als enige psychoanalyticus tijdens de Duitse bezetting om de Ariërverklaring te tekenen), konden zich niet vereenzelvigen met het in hun ogen schoolse en strakke beleid van de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse. Als reactie op de verstarring richtten zij in 1947 een nieuw gezelschap op: het Nederlands Psychoanalytisch Genootschap,⁴⁸ met circa achttien leden. De verhouding tussen beide verenigingen zou lange tijd koel blijven, tot in de jaren negentig. Beide verenigingen werden vaak tegenover elkaar geplaatst, waarbij gesimplificeerde tegenstellingen tussen de Vereniging en het Genootschap werden opgevoerd, zoals orthodox versus liberaal en serieus versus goedkoop. Dat de Vereniging vanaf het begin van de oprichting erkend werd door de Internationale Psychoanalytische Vereinigung, en dat het Genootschap na verschillende vergeefse pogingen te hebben gedaan, pas

in 1998 officieel deelvereniging werd van de inmiddels vernoemde International Psychoanalytical Association, voedde de gevoelens van ongelijkheid.

De relatie tussen de psychoanalyse en de academische psychiatrie verslechterde vanaf de jaren dertig. Na de veelbelovende start van de psychoanalyse aan de Leidse universiteit met de diesrede van Jelgersma, bleef een hechte band tussen psychoanalyse en universiteit uit. Gerbrand Jelgersma ging in 1933 met pensioen en zijn opvolger E. A. D. E. Carp kan men niet een psychoanalyticus noemen. De psychoanalyse verloor langzamerhand haar zo snel verworven positie aan de universiteit, ook buiten Leiden. Bulhof spreekt hierover zelfs in termen van een 'afgang'.⁴⁹ Er waren weliswaar enkele belangrijke privaatdocenten psychoanalyse aan enkele universiteiten werkzaam (F. P. Muller in Leiden en J. H. van der Hoop en A. J. Westerman Holstijn aan de Universiteit van Amsterdam), en hoogleraren in de psychiatrie (zoals H. C. Rümke te Utrecht) en psychologie (zoals H. Brugmans te Groningen) maakten wel gebruik van psychoanalytische inzichten, maar zij bleven terughoudend en profileerden zich niet als psychoanalyticus.⁵⁰

De psychoanalyse als beweging verkeerde desondanks in gunstige omstandigheden. In 1946 werd in Amsterdam een centraal instituut voor psychoanalyse opgericht: het Psychoanalytisch Instituut. Anna Freud kwam het openen. In 1947 werd door de Nederlandse psychoanalytici wederom een succesvol internationaal congres georganiseerd, waarbij landen vertegenwoordigd waren die vlak daarvoor nog met elkaar in oorlog waren: 'Bijeenkomst van de Europese psychoanalytici'. Beroemde psychoanalytici namen deel aan dit congres, zoals de Engelse analytici M. Balint, J. Bowlby en D. W. Winnicott en de Franse psychiater J. Lacan. Ook Anna Freud, die zich vooral bezighield met kinderpsychoanalyse, was aanwezig. Internationaal gezien vertakte de psychoanalyse zich steeds meer en er ontstonden diverse theoretische richtingen, zoals de freudiaanse-kleiniaanse stromingen, hoofdzakelijk in Engeland, en de egopsychologie en zelfpsychologie, voornamelijk in de Verenigde Staten. In Nederland was vooral de freudiaanse stroming aanwezig. In de klinische psychiatrie had de psychoanalyse duidelijk voet aan

de grond gekregen, zo ook in de kinderpsychiatrie, waar de in 1958 voor het eerst benoemde hoogleraar Th. Hart de Ruyter in Groningen psychoanalytisch te werk ging.⁵¹ Vele psychoanalytische noties en begrippen, zoals het onbewuste, de verdringing, en het oedipus-complex, waren ook doorgedrongen in het maatschappelijke leven. De psychoanalyse hielp daarmee de kloof te overbruggen tussen het algemene publiek en de (gestichts)psychiatrie, die veelal in kwaad daglicht had gestaan.⁵² Tegelijkertijd, maar los daarvan, ontwikkelden zich in het begin van de jaren vijftig de psychofarmaca, die min of meer bij toeval in het tuberculose-onderzoek ontdekt waren. In 1952 werd het eerste anti-psychoticum geïntroduceerd (Largactil), in 1958 volgden de (tricyclische) anti-depressiva (mao-remmers) en in 1960 kwam er effectieve angstbestrijding op de markt (librium).⁵³ Deze pillen tegen hevige onrust en angst zorgden er ook voor dat behandelaren beter konden communiceren met patiënten.

Maatschappelijke erkenning en bloei

In de jaren zestig groeide de maatschappelijke interesse voor de psychoanalyse sterk, met name in de geestelijke gezondheidszorg. De tijdgeest was open, als reactie op de repressieve jaren vijftig waartegen men zich af wilde zetten. Men kreeg een grote belangstelling voor de psychologie en voor de psychotherapie. Binnen de psychiatrie kwamen er steeds meer klachten over de psychofarmaca, vooral over hun nadelige bijwerkingen. Van overheidswege werden nu ook psychotherapeutische behandelingen, waaronder die van de psychoanalyse, vergoed, in het kader van de Algemene Bijstandswet. De psychoanalyse kreeg wel veel concurrentie te verduren, en werd door velen als een elitaire behandelingsvorm gezien. Er deden ook andere behandelvormen hun intrede, zoals de gedragstherapie, de gestalttherapie, en de rogeriaanse therapie, vaak onder invloed van de anti-psychiatrie, de antropologie, en de sociale psychiatrie. Affaires als 'Dennendal' en boeken als de bestseller *Wie is van hout...* van Jan Foudraine⁵⁴ waren spraakmakend. Een gelijkwaardige relatie tussen arts en patiënt stond op de voorgrond: '[...] psychiaters trokken hun witte jas uit, lieten hun haar groeien en lieten zich tutoyeren [...]. [Er] was een toenemend

persoonlijk contact met patiënten en hun familie, en er werd veel ruimte gegeven aan het persoonlijke verhaal van de individuele patiënt. [...] Steeds meer psychodynamisch georiënteerde psychiaters werden hoogleraar.⁵⁵ Er waren inmiddels diverse Instituten voor Medische Psychotherapie opgericht, waarbij de psychiater en psychoanalyticus A. van Dantzig de leidende figuur was. Deze instellingen, waar voornamelijk psychiaters en psychologen werkten, werden in het begin van de jaren tachtig omgevormd tot de Riaggs, de regionale instellingen voor ambulante gezondheidszorg.⁵⁶ De bekende psychiater en psychoanalyticus P. C. Kuiper werd in 1961 tot hoogleraar psychiatrie benoemd aan de Universiteit van Amsterdam. Zijn boeken *Neurosenleer* (1966) en *Hoofdsom der psychiatrie* (1973),⁵⁷ beide met een sterk psychoanalytische inslag, werden standaardwerken in de opleiding tot arts.

Ook in internationaal verband speelden de Nederlandse psychoanalytici geen onbelangrijke rol. Zo was de Nederlandse psychoanalyticus P. J. van der Leeuw van 1965 tot 1969 voorzitter van de International Psychoanalytical Association, en organiseerde de Vereniging in 1965 het 24ste Internationale Psychoanalytische Congres in Amsterdam. De Nederlandse Vereniging telde in 1965 circa 130 (kandidaat)leden en het Genootschap ongeveer 80. Bij beide gezelschappen duurde de opleiding tot analyticus lang. Als vooropleiding was een studie psychiatrie of klinische psychologie vereist, al volstond in sommige gevallen maatschappelijk werk met voortgezette opleiding. Een leeranalyse duurde in het begin van de jaren zeventig zeker vijf jaar, daarnaast volgde men drie jaar lang theoretische cursussen en deed men enkele analyses onder supervisie. Al met al duurde de opleiding een jaar of tien, vaak langer.

De verbreding van de psychotherapie en de psychoanalyse kreeg onder meer gestalte in de oprichting van de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalytische Psychotherapie in 1979. Daar werd niet gekozen voor de klassieke bankbehandelingen van vier, vijf dagen per week, maar voor psychoanalytische vis-à-vis therapieën, waarbij de cliënt en de psychotherapeut tegenover elkaar zitten, met meestal een frequentie van twee of een keer per week. Halverwege de jaren negentig had deze vereniging 282 leden, tegenover de Vereniging met 325 leden en het Genootschap 144 leden.⁵⁸

In kringen van kunstenaars, schrijvers en intellectuelen werd de psychoanalyse tijdens de jaren zestig en zeventig als vooruitstrevend en bevrijdend gezien. Het is in dit verband veelzeggend dat een literaire uitgeverij als De Bezige Bij in het begin van de jaren zestig het voortouw nam om een grote Freud-editie samen te stellen, waarvan onder anderen de Nederlandse dichter Adriaan Morriën (1912–2002) een warm voorstander was. De jaren zeventig kunnen beschouwd worden als de vette jaren van de psychoanalyse. De meeste boeken van Freud werden in Nederland in deze tijdsperiode verkocht. Er kwamen ook verwante psychoanalytische uitgaven op de markt en tevens werd niet strikt freudiaanse literatuur uitgegeven zoals *Taal en verlangen* van A. Mooij,⁵⁹ die het gedachtegoed van Jacques Lacan in Nederland introduceerde.

Kritiek, medicalisering en toekomst

De jaren tachtig lieten echter een kentering zien in de maatschappelijke opvatting met betrekking tot de psychoanalyse. Het freudiaanse denken kwam steeds meer onder vuur te liggen en moest voortdurend zijn wetenschappelijkheid bewijzen. De wetenschappelijke status van de psychoanalyse werd veelvuldig onderwerp van debat, ook in psychiatrische kringen. Er ontstond een tweespalt: enerzijds meende een toenemend aantal psychiaters dat het de psychoanalyse aan een empirisch-wetenschappelijke onderbouwing ontbrak, en dat theoretische freudiaanse concepten nauwelijks toetsbaar waren; aan de andere kant stond een minderheid van psychiaters die de psychoanalyse als een hermeneutische discipline beschouwde.⁶⁰ Freud stond bovendien in het teken van 'ontmaskering', er volgde toenemende kritiek op zijn leer en vooral op zijn persoon. Het zogenaamde 'Freudbashing' werd een internationaal verschijnsel, in Nederland onder anderen aangevoerd door de socioloog Han Israëls.⁶¹ De psychoanalyse leek ook minder goed te passen in de tijd van het postmodernisme, waar een afkeer bestond van grote ideologieën en allesverklarende theorieën. De freudiaanse leer, met haar accent op het onbewuste, stond ook in contrast met het opkomend pragmatisme.

De psychiatrie werd nadrukkelijk een classificerende psychiatrie, waarbij een internationaal veelgebruikt diagnostisch instru-

ment, de *Diagnostic Statistical Manual* (DSM) de bijbel in de psychiatrie werd. De biologische psychiatrie — door de Groningse hoogleraar psychiatrie H. M. van Praag ontwikkeld en georganiseerd in Nederland — werd dominant, ondanks zijn waarschuwing voor een eenzijdige biologische opvatting van de psychiatrie.⁶² Deze tak van de psychiatrie, die de relatie tussen hersenen en gedrag onderzoekt, kon op empirische wijze onderzoeksgegevens vergaren. In de forensische psychiatrie zijn psychoanalytische inzichten in psychiatrische rapportage aan de rechter wel behouden gebleven, zoals bij het Pieter Baan Centrum, maar ook deze praktijk kwam steeds meer onder kritiek te staan.

In de academische psychologie heeft de psychoanalyse zich eigenlijk nooit een vaste plek kunnen veroveren. Na de Tweede Wereldoorlog kwam er in de universitaire psychologie een omslag van een wijsgerige psychologie naar een empirische-kwantitatieve psychologie volgens natuurwetenschappelijk model, waarin stromingen als het behaviorisme het wonnen van de psychoanalyse. Het ging in de psychologie steeds meer om ‘meten en registreren’, waartoe de Utrechtse hoogleraren psychologie A. D. de Groot en J. Linschoten — de laatste met zijn standaardwerk *Idolen van de psycholoog* (1964)⁶³ — het startschot hadden gegeven. De psychoanalyse heeft vervolgens geen initiatief genomen om academische samenwerking te zoeken met de wetenschappelijke psychologie. Gaandeweg is de psychoanalyse in een academisch en theoretisch isolement terecht gekomen.⁶⁴ Ondanks deze stevige tegenwind verdween de psychoanalyse niet volledig, maar een krachtig weerwoord van de psychoanalytici op de vele kritiek bleef uit. Zij leken zich vooral terug te trekken in hun individuele praktijkvoering en naar binnen te keren in verenigingsverband.

Langzamerhand kwam in de jaren negentig de nadruk maatschappelijk steeds meer te liggen op resultaatgerichtheid en efficiency. In de geestelijke gezondheidszorg werd de medicalisering in dit verband het centrale kenmerk, passend in een algemeen streven naar controle. Psychiaters en psychologen gingen ook steeds meer protocollair te werk. De invloed en de macht van de farmaceutische industrie en van de ziektekostenverzekeraars

bij de behandeling van patiënten werd steeds groter. Het wetenschappelijk onderzoek in de psychiatrie volgde de lijn van ‘evidence based medicine’, met gebruikmaking van onder andere hersenonderzoek en neuro-imaging technieken. Het medische model en het biologisch denken keerden terug. Deze medische exclusiviteit van de psychiatrie deed de psychoanalyse verdwijnen, zoals Paul Schnabel in 1995 opmerkte: ‘De paradox is dat het psychoanalytisch discours ingeburgerd is in onze cultuur, maar “uitgeburgerd” is in de psychiatrische beroepswereld.’⁶⁵

Als alternatief voor de psychoanalytische behandeltechniek deden de cognitieve gedragstherapie en pragmatische, kortdurende behandelingen hun intrede. In de psychotherapeutische behandelpraktijk leeft de psychoanalyse in ons land weliswaar nog voort, maar nauwelijks op de klassieke manier. Meestal is er sprake van een afgeleide vorm van psychoanalyse, met minder zittingen en zonder gebruikmaking van de bank.

Pas in de beginjaren van het laatste decennium van de twintigste eeuw kwam er een opleving van psychoanalytische activiteit. Op verenigingsniveau ontstond toenadering tussen de verschillende partijen. De opleidingen zagen er bij de psychoanalytische verenigingen nagenoeg hetzelfde uit: een leeranalyse, theoretische en technische seminars en enkele controleanalyses.⁶⁶ Het tijdschrift *Psychoanalytisch Forum* — het officiële blad van het Genootschap dat tussen 1983 en 1994 bestond, werd in 1995 opgevolgd door het *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, dat vier keer per jaar verschijnt en een gezamenlijke uitgave is van zeven deelnemende Nederlandse en Vlaamse organisaties: de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse, het Nederlands Psychoanalytisch Genootschap, de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalytische Psychotherapie, de Stichting Psychoanalyse en Cultuur, de Belgische School voor Psychoanalyse, de Belgische Vereniging voor Psychoanalyse en de Vlaamse Vereniging voor Psychoanalytische Therapie.⁶⁷ Voor het eerst in de geschiedenis van de Nederlandse psychoanalytische beweging werd er in verregaande mate samengewerkt, en werden verschillen overvleugeld door de wens een nieuw commercieel tijdschrift in het leven te roepen. De welkomstwoorden van de toenmalige Spaanse voorzitter van de International Psychoanalytical

Association, R. Horacio Etchegoyen, schetsten het oprichtingsmoment op treffende wijze:

‘Het nieuwe tijdschrift zal een oud verlangen vervullen van de Nederlandstalige analytici, die door hun geschiedenis, hun traditie — en op dit moment bijzonder gelukkig met hun eensgezindheid — het verdienen om een tijdschrift te hebben dat hen in staat stelt te communiceren in hun moedertaal en dat een antwoord kan zijn op toenemende wetenschappelijke activiteiten.’⁶⁸

Twee jaar eerder, in 1993, vond in Amsterdam het 38ste Internationale Congres voor Psychoanalytici plaats, waaruit een nieuw periodiek voortvloeide: *The Dutch Annual of Psychoanalysis*, dat in het Engels bijdragen publiceert van Nederlandse auteurs. Buiten de psychologie en de psychiatrie ging het psychoanalytisch gedachtegoed meer leven in de geesteswetenschappen, met name in de letteren en in de cultuurwetenschappen. In 1989 werd de Stichting Psychoanalyse en Cultuur opgericht, die ook een aantal publicaties heeft uitgegeven en congressen organiseerde.⁶⁹

Terugblikkend op honderd jaar geschiedenis van de Nederlandse psychoanalyse kan worden geconstateerd dat de beeldvorming van de psychoanalyse en van Freud wisselend is geweest. Deze waren voortdurend veranderlijk, met een aantal karakteristieke perioden, hoogtepunten en crises, maar ook vaak met een dubbele houding. Freud en zijn leer zijn bijna altijd omstreden geweest. De reacties die Freud en zijn psychoanalyse teweegbrachten, liepen enorm uiteen, van regelrechte haat en afkeer tot grenzeloze bewondering en idolatie. Voor een wetenschapper is dat heel bijzonder. De beoordeling van de psychoanalyse was tegen het einde van de vorige eeuw minder extreem. De psychoanalyse was marginaal aanwezig en werd in het algemeen min of meer kritisch gedoogd.

Natuurlijk rijst de vraag of de Nederlandse psychoanalyse een status aparte heeft in vergelijking met andere landen. Volgens Brinkgreve is er in Nederland niet een eigen, psychoanalytische stroming tot ontwikkeling gekomen, zoals in Engeland de kinder-

psychoanalyse van Melanie Klein, in de Verenigde Staten de zelfpsychologie van Heinz Kohut, of in Frankrijk de structuralistisch georiënteerde psychoanalyse van Jacques Lacan. De bijzondere bijdrage van Nederland aan de psychoanalyse ligt wellicht eerder in de omstandigheid dat de psychoanalyse in Nederland vroeg erkenning en bijval vond, dat Freuds werk met behulp van psychoanalytici in Nederland snel en meestal vakkundig is uitgegeven, en dat de Nederlandse uitgeverij Allert de Lange ten tijde van het opkomende nazisme de (Duitse) uitgave van Freuds *Der Mann Moses und die monotheistische Religion* verzorgde. Het is opvallend dat de psychoanalytische beroepsgroep, uitgezonderd de psychoanalytische pioniers, zich veelal van de buitenwereld heeft afgeschermd. Psychoanalytici namen — nogal eens uit discretie-overwegingen — meestal niet deel aan het publieke debat, en leverden geen bijdrage aan opinievorming rond maatschappelijke en politieke thema's. De psychoanalyse lijkt daarmee niet geheel opgenomen te zijn in het intellectuele kader, zoals dat bijvoorbeeld in Frankrijk of in de Verenigde Staten wel het geval is (geweest).

De toekomst van de psychoanalyse in Nederland lijkt voorlopig buiten het terrein van de geestelijke gezondheidszorg te liggen, al lijken er kansen te zijn voor de neuropsychanalyse, die vooral in Engeland en de Verenigde Staten in opmars is.⁷⁰ Zoals de geschiedenis laat zien, liggen de beelden van de psychoanalyse en van Freud niet vast, en lijkt er eerder sprake te zijn van grote pendelbewegingen. De vraag of de psychoanalyse behoort tot de natuurwetenschappen of de geesteswetenschappen is een kwestie die steeds terugkeert, aan het begin van de twintigste eeuw én aan het einde daarvan. Is Freud aan het begin van deze eeuw min of meer buiten beeld geraakt in de geestelijke gezondheidszorg, zijn teksten zijn blijven bestaan en zijn met regelmaat heruitgegeven, herzien en hervertaald. Freud blijft de auteur van klassieke bronteksten, die men kan verwerpen, omarmen, bekritisieren, interpreteren of toepassen.

2 *Sigmund Freud en de geschiedenis van de psychoanalyse in Nederland*

Noten

- 1 Peter Gay, *Sigmund Freud. Leven en werk*. Baarn: Tirion, 1989, en Ernest Jones, *The Life and Work of Sigmund Freud*. Londen: The Hogarth Press, 1953-57.
- 2 I. Bulhof, *Freud en Nederland. De interpretatie en invloed van zijn ideeën*. Baarn: Ambo, 1984; C. Brinkgreve, *Psychoanalyse in Nederland. Een vestigingsstrijd*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1984; H. Stroeken, *Freud in Nederland. Een eeuw psychoanalyse*. Amsterdam: Boom, 1999. Zie ook de beperkte Nederlandse psychoanalytische bibliografie in Stroeken, p. 136-139.
- 3 Zie S. Freud, 'Antwort auf eine Rundfrage Vom Lesen und von guten Büchern (1906)', *Gesammelte Werke*, p. 662-664.
- 4 Ontleend aan I. Grubrich-Simitis, *Zurück zu Freuds Texten*, p. 31.
- 5 S. Freud, 'Zelfportret', *Sigmund Freud Nederlandse Editie. De psychoanalytische beweging 2*. Meppel/Amsterdam: Boom, 1991, p. 16. Oorspronkelijk in 1925 verschenen onder de titel 'Selbstdarstellung', in: Grote (red.), *Die Medizin der Gegenwart in Selbstdarstellungen*, nr. 4. Leipzig: Meiner, p. 1-52.
- 6 Zie o. a. *Zur Auffassung der Aphasien. Eine kritische Studie*. Wenen: Franz Deuticke, 1891; 'Zur Kenntnis der cerebralen Diplegien des Kindesalters', *Beiträge zur Kinderheilkunde*, M. Kassowitz (Hrsg.), Heft 3. Wenen: Franz Deuticke, 1893; 'Die infantile Cerebrallähmung' Teil 11, Abt. 11, in: H. Nothnagel (red.), *Specielle Pathologie und Therapie*, Bd. 9. Wenen: Alfred Hölder, 1897.
- 7 Vertaling van John Stuart Mill: 'Über Frauenemanzipation', 'Plato', 'Die Arbeitersfrage', 'Der Sozialismus'. In: J. S. Mill, *Gesammelte Werke*, Th. Gompertz (red.), Bd. 12. Leipzig, 1880.
- 8 S. Freud, 'Bericht über meine mit Universitäts-Jubiläums-Reisestipendium unternommene Reise nach Paris und Berlin. Oktober 1885-Ende März 1886', in: J. en R. Gicklhorn, *Sigmund Freuds akademische Laufbahn im Lichte der Dokumente*. Wenen/Innsbruck: Urban & Schwarzenberg, 1960, p. 82-89. Oorspronkelijk verschenen in 1885. Tevens schrijft Freud over zijn verblijf in Parijs in verschillende brieven aan zijn verloofde Martha Bernays, zie S. Freud, *Bruidsbrieven. Brieven aan Martha Bernays uit de jaren 1882-1886*. Amsterdam: Boom, 1997.
- 9 S. Freud, 'Zelfportret', p. 21-22.
- 10 Zie Freuds publicaties *Die Suggestion und ihre Heilwirkung*. Leipzig/Wenen: Franz Deuticke, 1888; 'Psychischen Behandlung (Seelebehandlung)', in: R. Kossman en J. Weiss (red.), *Die Gesundheit. Ihre Erhaltung, ihre Störungen, ihre Wiederherstellung*. Stuttgart/Berlijn/Leipzig, 1890, p. 386-384; 'Die Abwehr-Neuropsychosen', *Neurologisches Zentralblatt*, 13, 1894, aflevering 10, p. 362-364 en 11, p. 402-409; 'Über Deckerinnerungen', *Monatsschrift für Psychiatrie und Neurologie*, 1899, 6, (3), p. 215-230.
- 11 S. Freud, 'Zelfportret', p. 26.
- 12 H. Bernheim, *Neue Studien über Hypnotismus, Suggestion und Psychotherapie*. Leipzig/Wenen: Hugo Heller, 1892.
- 13 S. Freud, 'Entwurf einer Psychologie', *Gesammelte Werke, Nachtragsband*, 1950, p. 387-477. Datering van schrijven rond 1895.
- 14 S. Freud en J. Breuer, *Studien über Hysterie*. Leipzig/Wenen: Franz Deuticke, 1895.
- 15 S. Freud, 'Zelfportret', p. 33.
- 16 S. Freud, *Die Traumdeutung*. Leip-

- zig/Wenen: Franz Deuticke, 1900 (uitgeleverd in 1899).
- 17 Nederlandse vertaling: 'De droomduiding'. *Sigmund Freud Nederlandse Editie. Psychoanalytische duiding* 2/3. Meppel/Amsterdam: Boom, 1987, p. 37 (15 maart 1931).
 - 18 S. Freud, 'Zur Psychopathologie des Alltagslebens', *Monatschrift für Psychiatrie und Neurologie*, 1910, 10 (1) juli, p. 1-31, (2) augustus, p. 95-143.
 - 19 S. Freud, *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie*. Leipzig/Wenen: Franz Deuticke, 1905.
 - 20 S. Freud, *Über Psychoanalyse*. Leipzig/Wenen: Franz Deuticke, 1910.
 - 21 S. Freud, *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*. Leipzig/Wenen: Hugo Heller, 1916-1917.
 - 22 S. Freud, *Das Ich und das Es*. Leipzig/Wenen/Zürich: Internationaler Psychoanalytischer Verlag, 1923.
 - 23 S. Freud, 'Zelfportret', p. 70.
 - 24 A. van Dantzig, 'Inleiding' bij S. Freud, *Ziektegeschiedenissen*. Amsterdam: Boom, 1998, p. 13-14.
 - 25 S. Freud, *Totem und Tabu*, in: Deel 1 (onder de titel 'Über einige Übereinstimmungen im Seelenleben der Wilden und der Neurotiker', *Imago* 1 (1), 1912, p. 17-33, deel 2 (zelfde titel), *Imago*, 1 (3), 1912, p. 213-227 en (4), p. 301-333, deel 3 (zelfde titel), *Imago* 2 (1), 1913, p. 1-21, deel 4 (zelfde titel), *Imago*, 2, (4), 1913, p. 357-408. Onder de titel *Totem und Tabu* werd het boek in 1913 in een band uitgegeven bij Hugo Heller, Leipzig/Wenen.
 - 26 S. Freud, 'Totem en taboe'. *Sigmund Freud Nederlandse Editie. Cultuur en religie* 4. Meppel/Amsterdam: Boom, 1984, p. 24; vertaling van Th. Mann, 'Die Stellung Freuds in der moderne Geistesgeschichte', *Psychoanalytische Bewegung*, 1929, 1, p. 3.
 - 27 S. Freud, 'Zeitgemässes über Krieg und Tod', *Imago*, 4, (1), p. 1-21, 1915.
 - 28 S. Freud, *Massenpsychologie und Ich-analyse*. Leipzig/Wenen/Zürich: Internationaler Psychoanalytischer Verlag, 1921.
 - 29 S. Freud, *Die Zukunft einer Illusion*. Leipzig/Wenen/Zürich: Internationaler Psychoanalytischer Verlag, 1927.
 - 30 S. Freud, *Das Unbehagen in der Kultur*. Leipzig/Wenen/Zürich: Internationaler Psychoanalytischer Verlag, 1930.
 - 31 H. Stroeken, *Nieuw psychoanalytisch woordenboek*, p. 244.
 - 32 Bijvoorbeeld S. Freud & S. Ferenczi, *Briefwissel* (3 delen, Hrsg. E. Brabant en E. Falzeder & P. Giampieri-Deutsch). Wenen/Keulen/Weimar: Böhlau, 1993-2005; S. Freud & Oskar Pfister, *Briefe 1909-1939* (Hrsg. E. L. Freud en H. Meng). Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag, 1963; S. Freud & Anna Freud, *Briefwissel 1904-1938* (Hrsg. I. Meyer-Palmedo). Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag (verwacht in 2006).
 - 33 Walter Muschg, *De ontwrichting van de Duitse literatuur*, p. 127. Zie ook W. Schönau, *Sigmunds Freuds Prosa. Literarische Elemente seines Stils*. Stuttgart: J.B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1968 en P. Mahoney, *Freud as a Writer*. New York: International Universities Press, 1982.
 - 34 S. Freud, *Zur Auffassung der Aphasien. Eine kritische Studie*. Wenen: Franz Deuticke, 1891.
 - 35 Ontleend aan Grubrich-Simitis, p. 32-34.
 - 36 M.G. Hall, 'The fate of the Internationaler Psychoanalytischer Verlag', in E. Timms en N. Segal (eds), *Freud in Exile. Psychoanalysis and its Vicissitudes*. New Haven/Londen: Yale University Press, 1988, p. 90-93.

2 *Sigmund Freud en de geschiedenis van de psychoanalyse in Nederland*

- 37 Rondschrijven van Freud, (kopie) brief aanwezig in archief Westerman Holstijn.
- 38 M. G. Hall, p. 104, noot 8.
- 39 *Der Mann Moses und die monotheistische Religion* werd al in augustus 1938 gedrukt. Een Engelse uitgave verscheen onder de titel *Moses and Monotheism* in 1939 bij The Hogarth Press in Londen en bij het uitgevershuis Knopf in New York. Een Nederlandse vertaling werd voor het eerst gepubliceerd in 1947 bij de Amsterdamse uitgever G. W. Breughel, met als titel *Mozes en het monotheïsme*.
- 40 P. Gay, *Sigmund Freud*, p. 585.
- 41 Zie voor een gedetailleerde beschrijving van dit congres J. Bos, *Een eeuw Freud. Met het oog op de geschiedenis*. Amsterdam: Boom, 2001, hfst. 10.
- 42 S. Freud, 'Zelfportret', p. 65.
- 43 A. Stärcke, 'Holländische Literatur', *Bericht über die Fortschritte der Psychoanalyse in den Jahren 1914-1919. Beihefte der Internationalen Zeitschrift für Psychoanalyse*, 1921, p. 333-347.
- 44 R. Abma en I. Weijers, *Met gezag en deskundigheid. De historie van het beroep psychiater in Nederland*. Amsterdam: Uitgeverij SWP, 2005, p. 67-69.
- 45 Idem, p. 235.
- 46 Idem, p. 70.
- 47 H. Stroeken, 'Splijtingen in de Nederlandse psychoanalytische wereld', *Psychoanalytische Perspectieven*, 2004, 22, 1, p. 49-59. Zie ook H. Stroeken, 'Psychoanalysis in The Netherlands during World War II', *International Forum of Psychoanalysis*, 2003, nr. 2-3, p. 130-135.
- 48 Voor de geschiedenis van het Nederlands Psychoanalytisch Genootschap zie A. Stufkens (red.), *Andere kamers in het huis van Freud. Vijftig jaar Nederlands Psychoanalytisch Genootschap*. Amsterdam: Boom, 1997.
- 49 Bulhof, p. 351.
- 50 Bulhof, p. 290-292.
- 51 Abma en Weijers, p. 80-85.
- 52 Idem, p. 235-236.
- 53 Mededeling van H. M. van Praag aan auteur, 14 februari 2005.
- 54 J. Foudraïne, *Wie is van hout... Een gang door de psychiatrie*. Baarn: Ambo, 1971.
- 55 Abma en Weijers, p. 165.
- 56 Zie voor de geschiedenis van de psychotherapie in Nederland, H. M. Reijzer, *Naar een nieuw beroep. Psychotherapeut in Nederland*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum, 1993.
- 57 P. C. Kuiper, *Neurosenleer*. Arnhem: Van Loghum Slaterus, 1966; *Hoofdsom der psychiatrie*, Utrecht: Bijleveld, 1973.
- 58 De ledenaantallen zijn ontleend aan Stroeken, *Freud in Nederland*, p. 95-96.
- 59 A. Mooij, *Taal en verlangen. Lacans theorie van de psychoanalyse*. Meppe: Boom, 1975.
- 60 W. Heuves, 'Psychologie en psychoanalyse. Over het onderwijs aan de universiteit', in: A. Stufkens (red.), *Andere kamers in het huis van Freud*, p. 105.
- 61 Zie H. Israëls, *De Weense kwakzalver. Honderd jaar Freud en de Freudianen*. Amsterdam: Bert Bakker, 1999.
- 62 Mededeling van H. M. van Praag aan auteur, 14 februari 2005.
- 63 J. Linschoten, *Idolen van de psycholoog*. Utrecht: Bijleveld, 1964.
- 64 Heuves, p. 106-107.
- 65 Abma en Weijers, p. 236. Citaat van P. Schnabel uit *De weerbarstige geestesziekte. Naar een nieuwe sociologie van de geestelijke gezondheidszorg*. Nijmegen: SUN, 1995.
- 66 H. Stroeken, *Freud in Nederland*, p. 97. Vanaf 2001 is er een opleiding tot psychoanalyticus die opgezet

is door de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse, het Nederlands Psychoanalytisch Genootschap en de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalytische Psychotherapie. Binnen de Vereniging voor Psychoanalyse heeft zich sinds 2004 echter een neoconservatieve groep afgesplitst.

- 67 Het *Tijdschrift voor Psychoanalyse* werd in 1995 opgericht, met als eerste hoofdredacteur H. M. Reijzer, en uitgegeven door Uitgeverij Boom. Het bestaat nog steeds, nu geleid

door de hoofdredacteur Frans Schalkwijk.

- 68 R. Horacio Etchegoyen, 'Welkom aan het Tijdschrift voor Psychoanalyse', *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, 1995, 1, p. 58.
- 69 Zie bijvoorbeeld H. Hillenaar en W. Schönau, *Literatuur in psychoanalytisch perspectief*. Amsterdam: Rodopi, 1990.
- 70 Zie M. Solms, 'Freud returns', *Scientific American*, mei 2004, p. 58-62; B. Lakotta, 'Die Natur der Seele', *Der Spiegel*, 2005, 16, p. 176-189.

3

Freud en uitgeverij S. C. van Doesburgh

Het Nederlandse (vak)publiek maakte voor het eerst kennis met Freud en de psychoanalyse via uitgeverij Van Doesburgh, een wetenschappelijke uitgever gevestigd in Leiden. Deze uitgever verzorgde de allereerste Nederlandse boekuitgaven van Freud. De rol van een professionele, wetenschappelijke uitgeverij als Van Doesburgh is van groot belang geweest bij de erkenning van Freuds ideeën in Nederland. In 1912 verscheen *Over Psychoanalyse* en het jaar daarop volgde *De droom als uiting van het onbewuste zieleleven*. Midden in de Eerste Wereldoorlog bracht Van Doesburgh ook nog Freuds *Beschouwingen over oorlog en dood* (1917) uit. De uitgaven werd een warm hart toegedragen door een aantal zenuwartsen, die al vroeg in Freud en de psychoanalyse geïnteresseerd waren geraakt. Gerbrand Jelgersma, hoogleraar psychiatrie aan de universiteit van Leiden, was een belangrijke schakel in de receptie en verspreiding van Freuds gedachtegoed.

PIONIERSTIJDPERK VAN DE NEDERLANDSE PSYCHOANALYSE

Rond 1900 ontstond er in Europa meer aandacht voor de zogenaamde ‘zenuwlijders’. De ziekte ‘neurasthenie’ — met als kenmerk onverklaarbare lichamelijke verschijnselen en vermoeidheid — raakte alom bekend in medische kring. Er verzezen naast de krankzinnigeninrichtingen nu ook sanatoria voor hysterische patiënten. In Nederland stichtte men bijvoorbeeld in 1903 ‘Rhijngeest’, een dependance bij de bekende krankzinnigeninrichting ‘Endegeest’ te Oegstgeest. Als behandeling kreeg deze categorie patiënten veelal rust voorgeschreven, naast hydrotherapie (baden).

Het ligt voor de hand dat met de toegenomen belangstelling voor psychische aandoeningen ook de ideeën van Freud op ruime schaal ingang vonden. Dat men zich als zenuwarts tot Freuds psychoanalyse wendde, was toen echter niet vanzelfsprekend. Freud was op dat moment nog niet algemeen bekend en op het Internationale Congres voor Psychiatrie en Neurologie dat in 1907 in Amsterdam gehouden werd was Freud zelf niet aanwezig. Hij werd vervangen door Jung, maar deze kreeg, waar het de freudiaanse zaak betrof, hoofdzakelijk grote tegenwerking en kritiek te verduren. Wel gaf het gerespecteerde vakblad *Psychiatrische en Neurologische Bladen* in 1908 een uitgebreid verslag van het congres. Daarnaast besprak de Amsterdamse hoogleraar neurologie Cornelis Winkler in 1904 de *Traumdeutung* van Freud in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*.¹ Ook was er een groep Nederlandse zenuwartsen die mogelijkheden zag in Freuds psychoanalyse, zoals Johan Stärcke en zijn broer August, Jan van Emden en Albert Willem van Renterghem en de psychiaters Leendert Bouman, Johan van Ophuijsen en Arie van der Chijs. In zijn overzicht over de psychoanalytische beweging schrijft Freud in 1914 over hen:

‘In Nederland vond de analyse al vroeg ingang door persoonlijke connecties; Van Emden, Van Ophuijsen, Van Renterghem [...] en de beide Stärckes zijn daar met succes theoretisch en praktisch actief.’²

De psychoanalytische leer van Freud trok steeds meer de belangstelling en in medische kringen kon men niet meer om Freud heen. De inmiddels opgelaaide discussie over Freud en zijn gedachtegoed mondde in 1912 uit in een uitgebreide vergadering over de psychoanalyse in de ledenvergadering van de Nederlandse Vereniging voor Psychiatrie en Neurologie.

Er verschenen bovendien steeds meer artikelen en boeken over de psychoanalyse. Dit vond hoofdzakelijk plaats in de medische vakpers. Uitingen of berichtgevingen over Freud vonden voor 1915 amper plaats via de algemene reguliere perskanalen. Van Renterghem publiceerde in 1913 *Freud en zijn school. Nieuwe banen der psychologie*,³ waarin hij Freuds theorie toegankelijk uitlegde.

AugustStärcke vertaalde in 1914 twee artikelen van Freud: *De sexueele beschavingsmoraal als oorzaak der moderne zenuwzwakte en Dwanghandelingen en godsdienstoefening*, die samen uitgegeven werden in de destijds bekende reeks *Zenuw- en zieleleven*.⁴ Ook schreef hij het belanghebbende artikel 'Psychoanalyse vanuit theoretisch standpunt'.⁵ De zenuwarts L. Bouman legde in een zeer uitgebreid artikel in *Psychiatrische en Neurologische Bladen* de leer van Freud uit⁶ en zijn collega W.P. Wolffensperger deed in 1913 hetzelfde voor de droomtheorie van Freud in het blad *Medische Revue*.⁷

Ook trokken boeken van andere psychoanalytici de aandacht, zoals *Die psychoanalytische Methode* van de Zwitserse theoloog Oskar Pfister.⁸ Johan Stärcke vertaalde in 1914 een boek van de Duitse psychoanalyticus Karl Abraham: *De droom en de mythologie*.⁹ Een grote stimulans voor de verdere ontwikkeling en verspreiding van Freuds gedachtegoed in Nederland kwam echter van een man die zich schoorvoetend tot de psychoanalyse had bekeerd en die Freud nog nooit persoonlijk had ontmoet: de psychiater Gerbrand Jelgersma.

AANVAARDING VAN DE PSYCHOANALYSE:
GERBRAND JELGERSMA

Van anatomie tot psychologie

Gerbrandus Jelgersma (1859–1942) vormt een belangrijke factor wanneer het gaat om de erkenning van Freuds ideeën. Met recht noemt Brinkgreve Jelgersma een steunpilaar voor de psychoanalyse en een tussenfiguur in de receptie van de psychoanalyse: als vooraanstaand wetenschapper attendeerde hij andere psychiaters en studenten op het werk van Freud en zorgde er mede voor dat de psychoanalyse zich in Nederland met goedkeuring kon verspreiden.

Jelgersma, afkomstig uit een Noord-Brabants predikantengezin, koos voor een studie geneeskunde in Amsterdam. Het geloof had hij geheel vaarwel gezegd, en dat verklaart mogelijk waarom hij later zo geïnteresseerd raakte in het verband tussen religiositeit en psychose. Tijdens zijn studentenjaren was hij bevriend met

onder anderen de ‘Tachtigers’ Frederik van Eeden, Willem Kloos, Herman Gorter en Willem Witsen.¹⁰ Jelgersma had zelf Willem Kloos in 1895 in zijn sanatorium opgenomen, nadat deze in een delirium was beland. Kloos vertrok echter stiekem uit de kliniek, waarna Jelgersma zijn beklag deed in een brief aan Willem Witsen: ‘Kloos was een dronkaard van de ergste soort, die de geestelijke en lichamelijke degeneratie en teekenen daarvan in overvloed bij zich droeg.’¹¹ Met Van Eeden zou hij lang contact houden; hij correspondeerde veelvuldig met hem. Zo vroeg Jelgersma zijn collega-psychiater wel eens om advies over zijn patiënten, zoals onder andere blijkt uit een brief van 1913, waarin hij de casus ‘mevrouw Van Dorp’, die aan hysterische verschijnselen leed, aan Van Eeden voorlegde.¹²

Al vroeg in zijn loopbaan toonde Jelgersma grote belangstelling voor de anatomie van de hersenen. Deze interesse, die hij zijn hele leven zou houden, mondde in 1931 uit in de publicatie van zijn beroemde *Atlas anatomicum cerebri humani*.¹³ Zijn passie voor hersenonderzoek kon de jonge Jelgersma uitleven in het gesticht Meerenberg in Santpoort, waar hij in de jaren 1884-1894 als prosector anatomisch en fysiologisch onderzoek verrichtte. Tegelijkertijd ontwikkelde hij in deze tijd een interesse voor de forensische psychiatrie en criminologie. Misdadigers moest men volgens Jelgersma begrijpen in plaats van louter te veroordelen — een voor die tijd baanbrekende gedachte. Na tien jaar gewerkt te hebben in Meerenberg verruilde Jelgersma deze plek voor een functie als geneesheer-directeur van een zenuwinrichting in Arnhem, de Vogel- en Plantentuin. Hier raakte Jelgersma vooral geboeid door de ziekte histerie. Hij schreef in deze jaren een belangrijk overzichtswerk over de neurose, het *Leerboek der functioneele neurosen* (1897), het eerste Nederlandse studieboek over dit onderwerp.¹⁴ Jelgersma stelde zich steeds meer open voor een meer psychologische zienswijze van zenuwlijders en raakte de mening toegedaan — onder invloed van onder anderen Janet — dat er zich mogelijk onbewuste processen in de menselijke geest afspeelden. Hij ontwikkelde in dit verband eigen noties als ‘idée fixe’ — een obsessionele onbewuste dwanggedachte voorkomend bij hysterische patiënten. Het belang dat Jelgersma hechtte aan de psychologie is terug te zien in

zijn inaugurale rede *Psychologie en pathologische psychologie*, die hij in 1899 uitsprak ter gelegenheid van zijn benoeming tot hoogleraar in de psychiatrie aan de Rijksuniversiteit Leiden. Maar de algemene strekking van zijn betoog was toch dat de psychiatrie in hoofdzaak een medische, natuurwetenschappelijke wetenschap was, en geen geesteswetenschap. Daarom ergerde Jelgersma zich zo enorm aan de Leidse hoogleraar wijsbegeerte G. J. P. J. Bolland (1854–1922). Deze had het namelijk aangedurfd om Jelgersma's inaugurele rede te betwisten en had Jelgersma uitgedaagd voor een openbaar debat. Bolland, eigenzinnig autodidact op het gebied der filosofie, was een aanhanger van de metafysica en een fervent hegeliaan. Hier moest Jelgersma als positivist en empirist niets van hebben. Jelgersma ging echter niet in op de Bolland's provocatie, hij vond deze 'onkiesch', maar schreef toch jaren later, in 1906, een repliek op Bolland door middel van zijn *Open brief aan Bolland*.¹⁵ De aanleiding hiervoor was dat Bolland's onderwijs volgens Jelgersma gevaarlijk was, omdat het eenzijdigheid en geringschatting voor andermans werk zou bevorderen. Jelgersma viel Bolland hier voornamelijk aan op diens vermeende religiositeit, die een objectieve wetenschapsbeoefening volgens Jelgersma in de weg zou staan: 'Ik reken U onder de overtuigden; gij meent een inzicht te hebben verkregen in eene absolute waarheid, die aan andere menschen verborgen bleef.' Een paar pagina's later vervolgde Jelgersma:

'Iemand zoals gij met een sterke overtuiging [...] heeft twee eigenaardigheden. Gij overschat uw eigen werk en onderschat dat van anderen. Natuurlijk, dit kan niet anders. In uwe eigen gedachten hebt gij den profetenmantel om. [...] Een apostel is niet iemand, die uit zichzelf komt, hij is geen vinder van nieuwe waarheid, maar hij is een gezondene, die de waarheid van zijn meester komt propageeren. Zoo is het ook met U. Ook gij hebt de waarheid niet gevonden; zij is U medegedeeld door uwen meester, den oppermachtigen alleenheerscher in het Rijk der Rede, door "onzen lieven Heer" Georg Wilhelm Friederich Hegel.'

Later volgde nog een veeg uit de pan: ‘Hegel is het beginsel en Kant het begin, zoo leert gij ons. Men denkt dan als van zelf: het beginsel is Christus en als Kant dan het begin is, kan hij voor Johannes den Dooper doorgaan; gij als apostel kunt Paulus voorstellen en de geloovige gemeente, wel: dat zijn de studenten.’

Zo ging het bijna vijftig pagina’s lang door, een hatelijke tirade van Jelgersma tegen Bolland en zijn subjectivistische systeemdenken, wat haaks stond op Jelgersma’s voorliefde voor empirische bewijsvoering. De publicatie bracht vele reacties teweeg in de landelijke pers waarin men veelal over de stijl van Jelgersma viel. Lodewijk van Deysel bijvoorbeeld nam het op voor Bolland die hij een ‘artiest in de wijsbegeerte’ noemde.¹⁶ Vooral de leerlingen van Bolland lieten van zich horen en een drietal schreef er zelfs brochures over, waarin zij in de controversie Jelgersma-Bolland blindelings de zijde van Bolland kozen.¹⁷ Bolland zelf zweeg, alleen ontglipten hem tijdens zijn openingscolleges in Amsterdam de volgende woorden over Jelgersma: ‘een zenuwkundige, van wien ik hopen wil dat hij niet meteen zenuwlijder is.’¹⁸

De diesrede van Jelgersma

Hoe is het mogelijk dat juist zo’n stellige positivist, die wars was van enige speculatie, het later op zou nemen voor de psychoanalyse? In Jelgersma’s brief aan Bolland lag al wel een nadruk op ‘onbewuste geestesprocessen’ bij de mens. Jelgersma’s oorspronkelijke ‘idée fixe’ zou men met enige welwillendheid kunnen beschouwen als een voorloper op Freuds idee van onbewuste verdrongen herinneringen. Maar van Freuds werk had Jelgersma nog geen kennis genomen. Hij was alleen bekend met diens neurologische publicaties.¹⁹ In 1907 sprak Jelgersma over hysteric op het Internationale Congres voor Psychiatrie en Neurologie in Amsterdam.²⁰ Hij gaf deze lezing direct na Jung. Deze hield een voordracht waarin de theorie van Freud op uitvoerige wijze werd besproken.

Langzamerhand ontstond er een verschuiving in Jelgersma’s denken, van een positivistische, darwinistische houding — passend in de tijdgeest — naar een meer begrijpende, psychologische wijze van bestuderen van geestelijk gestoorden. ‘Hij werd de beste

psychiater onder de psychologen en de beste psycholoog onder de psychiaters', schrijft zijn leerling Carp in zijn biografie van Jelgersma.²¹ Jelgersma verliet zijn dogmatische houding en betoonde zich minder fel gekant tegen een subjectivistische kijk op het geestelijk leven. Dit leidde uiteindelijk tot zijn opmerkelijke Leidse rectorale rede *Ongeweten geestesleven* (1914). Hier introduceerde hij de psychoanalytische leer van Freud. De rede, door Jelgersma uitgesproken op de 339ste verjaardag van de Leidse universiteit, moet voor velen als een verrassing zijn gekomen. Studenten en wetenschappers kregen nu voor het eerst direct over Freud te horen. Brinkgreve citeert in dit verband de psychoanalyticus A. J. Westerman Holstijn, die bij Jelgersma in de leer was:

'De eerste maal dat ik iets over de psychoanalyse vernam was toen ik in 1914 de rectorale rede van mijn latere leermeester Jelgersma over Onbewust Geestesleven bijwoonde. [...] Ik had begrepen dat een zekere Fruin in die psychoanalyse een eerste viool speelde. [...] We vonden het maar raar, dat met die seksualiteit, en wij meenden wel, dat hij nogal overdreef.'²²

Volgens Jelgersma kwamen onbewuste processen van de mens vooral tot leven in de droom. En hij volgde daarmee het standpunt van Freud, dat dromen de 'via regia', de koninklijke weg, zijn tot het onbewuste. De zin en betekenis van de droom zouden daarom voortaan onderzocht moeten worden. 'De juiste formulering van het droomvraagstuk schijnt mij een der grootste psychologische ontdekkingen van de laatste jaren', zo benadrukte Jelgersma. Hij illustreerde dit vervolgens met zijn eigen droom en verklaarde daarbij de begrippen als verdichting en verschuiving. Naar de droom moest men met eerbied opkijken, maar, zo eindigde Jelgersma zijn rede:

'Eerbied vooral echter, voor het geheel van de menselijke geest, die voor zijne tekortkomingen en voor de aan zich zelf onbekende feilen en verborgene gebreken een uitweg zoekt in een droom. Daar wordt heel wat gebrouwd in de verborgene diepten van den menschen geest.'²³

Gerbrand Jelgersma bij zijn vijftienvingjarig jubileum als hoogleraar in de psychiatrie te Leiden, 1924.

De rede markeerde een duidelijk begin van de internationale psychoanalyse. De Duitse psychoanalyticus Karl Abraham bracht Freud enkele dagen na Jelgersma's rede via een brief op de hoogte:

'In dieser trüben Zeit heute ein wirklicher Lichtblick. Renterghem schickt mir eine Zeitung mit einem ausführlichen Bericht über die Rektoratsrede des Leidener Psychiaters Jelgersma über das Unbewusste. Da Sie vielleicht noch nicht davon wissen, will Ich Ihnen kurz referieren, dass Jelgersma (NB der angesehenste Psychiater in Holland) die Traum- und Neurosenlehre in vollen Umfang akzeptiert, sie für eine grosse Erregungsschaft erklärt, sich auch ganz für die Sexualität einsetzt und am Schluss von dem gewältigen Eindruck spricht, den auf ihn die Wiederentdeckung des Ödipus-Komplexes gemacht habe. Alles in allem ein sehr grundliches Referat und eine uneingeschränkte Anerkennung ohne jede Klausel. Ich habe sofort einen kurzen Auszug aus dem Holland-Bericht an Ferenczi gesandt und ihm vorgeschlagen, Jelgersma um die Erlaubnis zur Übersetzung seiner Rede für die Zeitschrift zu bitten.'²⁴

Freud had echter zelf al van Jelgersma kennisgenomen, en was er opgetogen over, zo blijkt uit zijn antwoord aan Abraham:

‘Das mit Jelgersma scheint ja wirklich eine grosse Chose zu sein. Vor Ihrem Brief hätte Ich schon seine Broschuren und die Zeitungsnummer durch Renterghem erhalten. Tags darauf kam ein Brief von ihm, der alle Ihre Angaben bestätigt und wirklich sehr liebenswürdig ist. Also ein offizieller Psychiater, der die Psychoanalyse mit Haut und Haaren schluckt! Was man nicht alles erleben kann! Seinen Brief schicke ich Ihnen zu, sobald er von Ferenczi zurück und am Mittwoch vorgelesen ist.²⁵ Heller hat die Absicht, ihm zu schreiben und eine Deutsche Ausgabe zu veranlassen. Für die Zeitschrift wäre es doch nichts, da es, glaube Ich, mit keiner Wort über die Traumdeutung hinausgeht.’²⁶

Jelgersma’s rede werd evenwel in 1914 in het orgaan van de Internationale Psychoanalytische Vereinigung, het *Internationale Zeitschrift für ärztliche Psychoanalyse*, in Duitse vertaling geplaatst. Jelgersma schreef er speciaal een voorwoord voor:

‘Der Inhalt meiner Rektoratsrede erscheint hier in deutscher Übersetzung. Wiewohl die Lehre Freuds in seiner Heimat in akademischen Kreisen nur sehr bedingten, man könnte vielleicht sagen, überhaupt keinen Beifall findet, so werden in ausserdeutschen Ländern immer mehr Stimmen laut, die viel Gutes daran zu loben finden.’

Wellicht was Jelgersma geattendeerd op de woorden van Freud over het gemis van de *Traumdeutung*, want hij benadrukte nog eens het belang ervan: ‘Im wesentlichen kann Ich die Resultäte Freuds, wie diese in seiner Traumdeutung niedergelegt sind, bestätigen.’ Toch bleef hij voorzichtig over een heilzaam effect van de psychoanalyse: ‘Skeptischer stehe Ich den erreichten therapeutischen Resultaten gegenüber. Die Zeit ist jedenfalls noch bei weitem nicht da, sich hierüber mit einiger Sicherheit ein Urteil bilden zu können.’ Desalniettemin was het de bedoeling dat

Freud een voordracht zou houden op de Leidse universiteit, maar vanwege de Eerste Wereldoorlog kon dit bezoek geen doorgang vinden.²⁷

*De Leidse Vereeniging voor Psychopathologie
en Psychoanalyse*

Nu Jelgersma zich positief had uitgelaten over de psychoanalyse, vormde zich rond hem langzamerhand een psychoanalytische kring: de Leidse Vereeniging voor Psychopathologie en Psychoanalyse. De zenuwarts M. J. van Erp Taalman Kip beschreef de organisatorische ontwikkelingen in 1924 als volgt:

‘[Er] komt zich tenslotte nog de psycho-analyse aanmelden, die niet slechts een groot deel van zijn [Jelgersma’s] aandacht weet te trekken, doch hem zozeer boeit, dat zich thans in Leiden bezig is een school voor psychoanalytici onder zijn leiding te ontwikkelen, die in ons land zonder twijfel langzaam maar zeker aan deze methode van onderzoek en behandeling de plaats zal weten te verschaffen, die haar toekomt.’²⁸

Deze vereniging werd in 1920 officieel opgericht, en werd in 1937 omgedoopt tot de Nederlandsche Vereeniging voor Psychopathologie en Psychiatrische Psychoanalyse. Voor het krijgen van het lidmaatschap tot de vereniging moest men arts zijn, aan de Leidse universiteit hebben gestudeerd of in de omgeving van Leiden wonen. Belangstellende leden dienden gepromoveerd te zijn, en eveneens aan de Leidse universiteit hebben gestudeerd en woonachtig zijn in Leiden.²⁹ De Leidse vereniging was in vergelijking met de in 1917 opgerichte Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse academischer van aard. Zij had een ambitieus wetenschappelijk karakter dat duidelijk zijn vruchten afwierp.³⁰ Binnen de vereniging was een belangrijke stelregel opgesteld dat praxis voor theorie ging, empirie voor deductie en individualiseren voor generaliseren.³¹ Tal van bijeenkomsten en lezingen werden georganiseerd door deze Leidse kring en veel invloedrijke, vooraanstaande psychoanalytici zoals A. J. Westerman Holstijn en J. H. van der Hoop kwamen eruit voort.

Een van de hoofddoelstellingen van de vereniging was om de psychopathologie en in het bijzonder de psychose te bestuderen. Juist bij ernstige psychiatrische aandoeningen, zoals de psychose, lag volgens Jelgersma het belang van de psychoanalyse. Hij was ook een pleitbezorger voor het samengaan van een psychiatrische kliniek met het universitaire onderwijs. Daarom onderhield hij ook nauwe banden met de psychiatrische inrichting Endegeest en het daaraan verbonden sanatorium voor zenuwlijders 'Rhijngeest'. Hij kon als hoogleraar vrijelijk kliniek en sanatorium binnenstappen en de daar opgenomen patiënten observeren en onderzoeken.³² De psychoanalyse werd in het gesticht 'Endegeest' daadwerkelijk toegepast, een werkwijze die op dat moment uniek was in Europa. Patiënten werden hier voor het eerst langdurig aangehoord en bij de psychose werd gepoogd 'den zin in den onzin' te achterhalen.³³ Diagnostische verslagen van psychotische patiënten, dromen, hallucinaties en wanen werden derhalve uitvoerig becommentarieerd in de verenigingsbijeenkomsten.

De Leidse vereniging was in vergelijking met de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse minder orthodox. Jelgersma zelf lette goed op dat het wetenschappelijk klimaat open bleef. Toen Jelgersma in 1930 met emeritaat ging, ontbrandde een strijd over Carp in verband met diens benoeming als hoogleraar aan de Leidse universiteit. Carps katholieke geloofsovertuiging werd door de Leidse psychoanalytici met argusogen bekeken. De discussie over de invloed van religie mondde uit in een brief, die in 1930 onder de leden werd verspreid. Hierin stond onder andere te lezen:

'Wanneer iemand zou meenen, dat het afkeurenswaardig is, dat Freud in Totem und Tabu bepaalde vormen van den christelijken godsdienst vergelijkt met andere godsdienstige uitingen, met bepaalde menselijke driften in verband brengt, is deze meening onverenigbaar met het lidmaatschap onzer vereeniging. Zij staat n.l. op het standpunt dat de wetenschap geheel vrij behoort te wezen en alle psychische phaenomenen, ook de godsdienstige, mogen en moeten vergeleken worden met andere psychische phaenomenen.'³⁴

Jelgersma was evenwel een duidelijk voorstander van Carp, die overigens in 1930 Jelgersma officieel had opgevolgd. Zo schreef hij nog in 1937 in een brief aan Westerman Holstijn:

‘Wat ik tot bloei van de psychoanalyse in ons land bij te dragen heb wil ik natuurlijk gaarne doen [...] Ik hoop altijd nog dat gij over Carp een beter oordeel zult krijgen [...] In sommige opzichten wijkt hij van Freud af, maar dat is toch niet met hoofdzaken het geval en de Freudisten moeten ook oppassen dat zij niet te eenzijdig worden. Een van de redenen waarom hij geen volledig psychoanalist is, vertelde hij mij laatst, is omdat Freud atheïst is. Ik vertelde hem toen dat ik en talloze wetenschappelijke mensen met mij dat ook waren. De Roomschen zijn echter in de wetenschappelijke wereld niet gezien en onder alle Leidse professoren zijn maar drie Roomschen. Ik wil zo graag af en toe iets van u hooren, gij zijt met Jannsens [...] mijne Leidse geliefde leerlingen.’³⁵

Deze Leidse school van Jelgersma zorgde uiteindelijk voor een grote stimulans van de psychoanalyse in Nederland en, minstens zo belangrijk, verruimde het toepassingsgebied van de psychoanalyse naar de psychose.³⁶

Distantie en ambivalentie

Toch kan men Jelgersma’s houding ten opzichte van Freud en de psychoanalyse ambivalent noemen. Zich helemaal overgeven aan de psychoanalyse lijkt Jelgersma geenszins te hebben gedaan. Enige distantie en skepsis bleven bij hem bestaan. Hij was het ook niet altijd eens met de ideeën van Freud. In zijn boek *Een geval van hysterie* (1915), waarin hij de droomanalyse van een patiënte met schrijfkraamp beschrijft, liet hij weten:

‘Mijn voorstelling is dus een eenigszins andere dan Freud in zijne Traumdeutung geeft. [...] Het komt mij voor, dat mijn voorstelling van den gang van deze omzetting als een kortsluitingsproces beter en juist is, dan die van Freud. [...] Hierbij is het onverschillig of men het eens is met de speciale opvattingen

gen over den droom. Het feit blijft bestaan, dat Freud het eerst dromen heeft geanalyseerd en dit is de hoofdzaak.’³⁷

Jelgersma was bovendien zeer eigenzinnig en onafhankelijk en moeilijk van zijn koers af te brengen. De zenuwartsen Carp en Van Erp Taalman Kip beschrijven Jelgersma als een zachtmoedig en beminnelijk man, maar af en toe kon hij toch scherp uit de hoek komen, wat onder andere tot uiting kwam in de polemiek met Bolland. Illustratief is ook dat Jelgersma weigerde om Freud te ontmoeten, omdat hij dan te zeer door hem beïnvloed zou raken. Jelgersma zocht geen persoonlijk contact met Freud, want, zo liet hij in een van zijn artikelen in het dagblad *De Telegraaf* weten:

‘Ik ken Freud nauwelijks persoonlijk, heb hem maar eenmaal in mijn leven ontmoet en een paar brieven met hem gewisseld. Hier schuilt mijnerzijds eenig opzet in, omdat ik meen, dat het beter is groote mannen, ten minste zoo lang men niet absoluut zeker is van zich zelf, niet te ontmoeten. Men komt dan niet onder hunner bekoring en blijft objectiever.’³⁸

Die ene keer dat hij Freud ontmoette, was in 1920 op het psychoanalytisch congres dat in Den Haag gehouden werd. Freud logeerde toen op kasteel Endegeest. Men moet in het oog houden dat Jelgersma reeds in de vijftig was toen hij een nieuwe tak van wetenschapsbeoefening, de psychoanalyse, ontdekte, verdedigde en er aanhanger van werd, een opmerkelijk feit. Dat hij toch reserves behield, kan mede aan zijn leeftijd geweten worden. Hij had inmiddels een grote staat van dienst, had veel gepubliceerd en werd alom gerespecteerd. Een ver familielid omschrijft hem als een ‘hartstochtelijk wetenschapper met een veelzijdige, maar vooral biologische belangstelling’.³⁹ Zijn colleges in Leiden waren populair en werden goed bezocht.⁴⁰ Het gerenommeerde *Internationale Zeitschrift für ärztliche Psychoanalyse* wijdde in 1924 een themanummer aan Jelgersma, ter gelegenheid van zijn 25-jarig ambtsjubileum. De Leidse kring rondom Jelgersma had hiertoe het initiatief genomen, en bekende auteurs als Westerman Holstijn, Carp en Van der Hoop schreven een bijdrage. Freud zelf schreef ook een

artikel in dat nummer over het oedipuscomplex.⁴¹ Het tijdschrift *Psychiatrische en Neurologische Bladen* eerde Jelgersma op soortgelijke wijze met een speciaal nummer over zijn 25-jarig jubileum.⁴² Het *Leerboek der functionele neurosen* (1897) van Jelgersma was een standaardwerk evenals zijn *Leerboek der psychiatrie* (1911), dat driemaal werd herdrukt. Maar ook in de voorwoorden in de tweede (1917) en derde (1926) druk van dit laatste boek stelde Jelgersma zich vrij terughoudend op tegenover de psychoanalyse. Jelgersma bleef in hart en nieren een psychiater. De psychiatrie voorzag hij nu echter van een geesteswetenschappelijk accent, zoals uitgelegd in zijn publicatie *De plaats der psychiatrie in de medische wetenschappen* (1919). 'Psychiatrie is dus enerzijdsch natuurwetenschap en anderzijdsch geesteswetenschap', zo concludeerde Jelgersma.⁴³ Hij schrijft verder:

'Wat den medicus en vooral den psychiater tot nu toe ontbreekt en wat hij broodnodig heeft, is psychologie. [...] Het is dat, wat ik zou willen noemen de psychologie van het dagelijkse leven en de psychologie als bespiegelende, d.i. als subjectieve geesteswetenschap.'⁴⁴

Vergeleken met zijn oratie uit 1899 is dit een grote omwenteling in zijn denken. Jelgersma wilde de psychoanalyse absoluut binnen de psychiatrie houden, en was daarom een fel tegenstander van de zogenaamde lekenanalyse. Ook was hij tegen de verplichte leeranalyse, want dit zou alleen maar onevenwichtige persoonlijkheden aantrekken.⁴⁵ Jelgersma kende de psychoanalyse een grote plaats toe in de psychiatrie, maar dat de psychoanalyse allesbepalend kon zijn in de behandeling van psychiatrische patiënten, dat ging Jelgersma uiteindelijk toch een stap te ver. In een brief die hij lang na zijn emeritaat — in 1937 — schreef aan Westerman Holstijn komt dit nog eens duidelijk naar voren:

'Ik schat de psychoanalyse zeer hoog en heb het vak in wetenschappelijk opzicht ook in Nederland geïntroduceerd. [...] De psychiatrie omvat nog veel, wat wij met de analyse niet kunnen bereiken. De analyse heeft de grote verdienste het vak der

psychiatrie te hebben uitgebreid, maar het kan ze niet vervangen.’⁴⁶

Wat dit laatste betreft had hij een vooruitziende blik, gezien de marginale plaats van de psychoanalyse in de huidige psychiatrie. In een eerdere brief aan Westerman Holstijn uit 1932 liet hij weten dat de hersenanatomie toch zijn lievelingsonderwerp was:

‘Ik heb nu een prachtig laboratorium in de fotografiezaal op Rhijngeest waar ik elken middag zit te werken en midden in de hersenen zit van de waterzoogdieren. Ik ben begonnen met de anatomie en zal daar ook mede eindigen.’⁴⁷

Concluderend kan men stellen dat via Jelgersma en de Leidse kring de leer van Freud voet aan de grond kreeg. Zo had Jelgersma, van oorsprong op en top een positivist, een grote invloed op de verspreiding van de psychoanalyse in Nederland in wetenschappelijke kring. Al had hij dit zelf waarschijnlijk niet zo strikt gewent en kreeg hij die rol misschien soms tegen wil en dank toebedeeld, feit is dat de psychoanalyse door zijn optreden in wetenschappelijk milieu geaccepteerd is geraakt.

DE EERSTE NEDERLANDSE UITGEVER VAN FREUD:
S.C. VAN DOESBURGH

Jelgersma publiceerde zijn psychoanalytische werk bij de Leidse uitgeverij en boekhandelaar Simon Cornelis van Doesburgh (1835–1906). Van Doesburgh, die net als Jelgersma afkomstig was uit een predikantengezin, koos niet voor het domineesberoep maar voor dat van boekhandelaar. Aanvankelijk wilde Van Doesburgh net als zijn vader dominee worden, maar omdat al twee broers een predikantenopleiding volgden, raadde zijn vader hem aan een ander beroep te kiezen. Na een opleiding bij Johannes Muller in Amsterdam, startte hij in 1859 op 24-jarige leeftijd een boekhandel in Leiden. Van Doesburgh zelf had geen wetenschappelijke studie achter de rug, maar een ‘studentenhart’ bezat hij wel en dat kwam hem goed van pas in de universiteitsstad Leiden. Zijn

taak als boekhandelaar vatte hij hoog op. Als zakenman wilde hij mede de wetenschap van dienst zijn en zo stelde hij zich ook op in de boekhandel.⁴⁸ Veel klanten, onder wie vele geleerden, kwamen in zijn winkel in de Breestraat informatie inwinnen over recent verschenen vakliteratuur. Zijn boekhandelsassortiment was goed uitgekozen. Van Doesburghs professionaliteit, gecombineerd met een amicaal karakter en zakelijk instinct leidde ertoe dat zijn zaak al snel succesvol was en naam kreeg, met name in het academische milieu. Wouter Nijhoff, zoon van Martinus Nijhoff, schreef in het blad *Uitgever & Debitant* ter gelegenheid van Van Doesburghs overlijden in 1906 over hem:

‘Van Doesburgh’s kracht zat in zijn optreden tegenover, zijn persoonlijke omgang met mensen. Hij kon, en mocht, studeerenden, geleerden en ook hooggeleerden als het noodig was, om zijn positie als zelfstandig man te handhaven, beleefd, maar zonder misplaatste bedeesdheid op hun plaats zetten, en hij deed dat steeds op een wijze, die hem ten slotte de achting, en wat meer zij, de sympathie van allen bezorgde.’⁴⁹

Op enthousiaste en doortastende wijze leidde Van Doesburgh zijn zaak, vanaf 1885 samen met zijn compagnon G. J. Godschalk. In 1866 startte hij met eigen uitgaven, te beginnen met het belletristisch tijdschrift *Los en vast*. Van Doesburgh gaf in hoofdzaak werk uit waarvan de inhoud of de auteur hem sympathiek was. Geleidelijk aan begon hij zich echter te specialiseren op het terrein van de wetenschappelijke non-fictie, wat vergemakkelijkt werd door zijn veelvuldige contact met de Leidse universiteit en met Leidse geleerden. Hij onderhield nauwe en vriendschappelijke banden met hoogleraren en studenten. Veel promovendi lieten hun dissertatie door hem uitgeven, hoogleraren hun oratie of collegevoordrachten. Vaak bleven zij hem trouw tot hun afscheidsrede toe. Omdat zijn zaak snel in omvang toenam en Van Doesburgh er financieel goed voorstond kon hij bepaalde aankopen doen. Zo nam hij rond 1870 de ‘afdeeling nieuwe Boekhandel’ van de firma E. J. Brill over. Vanwege een zwakker wordende gezondheid associeerde Van Doesburgh zich in maart 1906 met de jonge H. E. Stenfert Kroese.

Kort na elkaar overleden Van Doesburgh en G. J. Godschalk in 1906, waarop Stenfert Kroese de firma onder de naam Van Doesburgh voortzette. In 1935 werd de uitgeverij echter vernoemd naar Stenfert Kroese, een imprint die nog steeds bestaat, nu als educatieve uitgeverij binnen Wolters-Noordhoff. Het winklassortiment werd in 1950 ondergebracht in boekhandel Kooyker, die onder deze naam nog steeds in Leiden actief is. Over de overname van Van Doesburgh door Kooyker schrijft Broekhuis: 'Een boekhandel met een Hoofdletter, die uitermate goed was ingevoerd in de universitaire wereld.'⁵⁰

Van Doesburgh en zijn opvolger Stenfert Kroese gaven voornamelijk uit op het gebied van de geneeskunde, waaronder de psychiatrie. Van Doesburgh wordt in een in memoriam in het *Leids Jaarboekje* van 1907 gekenschetst als 'den uitgever van het jongere geslacht der medici'.⁵¹ Maar daarnaast waren ook theologie en rechten goed vertegenwoordigd. Op theologisch gebied zocht Van Doesburgh, die vooraanstaande predikanten als J. H. Maronier en G. van Gorkom in zijn vriendenkring had, aansluiting met de moderne theologie. Van Doesburgh toonde zelf interesse in religie en was — als domineezoon — een tijdlang diaken en bezocht trouw vele mensen die in achterstandswijken leefden. Vanaf 1869 gaf hij het *Theologisch Tijdschrift* uit dat onder redactie stond van grote namen als F. W. B. van Bell, S. Hoekstra, A. Kuenen, A. D. Loman en L. W. E. Rauwenhoff, en tussen 1879-1893 verscheen de *Bibliotheek voor moderne Theologie*. Jelgersma, ook zoon van een predikant, publiceerde zijn werk dus niet zomaar ergens. Uitgegeven worden bij Van Doesburgh betekende opgenomen worden in een fonds bij een gerespecteerde uitgever en dat verhoogde de status van een auteur. Belangrijke mannen uit het uitgeefvak en bibliotheekwereld, zoals Martinus Nijhoff sr. en P. A. Tiele, waardeerden Van Doesburgh hogelijk.⁵² In 1900 benoemde de regering hem uit waardering voor zijn verdiensten als uitgever en boekhandelaar tot ridder in de Orde van Oranje-Nassau.

De eerste boeken van Freud in het Nederlands, respectievelijk *Over Psychoanalyse* (1912), *De droom als uiting van het onbewuste zieleven* (1913) en *Beschouwingen over oorlog en dood* (1917), werden door Van Doesburgh, in de persoon van Stenfert Kroese, on-

dergebracht in het medische fonds van de uitgeverij. Dit fonds stond in hoog aanzien, vooral dankzij uitgaven op het gebied van de gynaecologie en de oogheelkunde. Een veelgebruikt en dus meermalen herdrukt werk was bijvoorbeeld het *Leerboek der gynaecologie* van H. Treub uit 1892. Een andere klassieker was het *Leerboek der oogziekten* van M. Straub uit 1906. Verder gaf Van Doesburgh werk uit van auteurs als J. H. Holwerda, S. R. Steinmetz, J. de Haan, W. Nolen en R. P. Calcar. Ook het *Nederlands Maandschrift voor Geneeskunde* werd door Van Doesburgh uitgegeven. Jelgersma publiceerde daarin regelmatig over psychiatrische onderwerpen.⁵³ Het vakgebied van de psychiatrie werd door Van Doesburgh eveneens goed en alert bediend. Jelgersma publiceerde bij Van Doesburgh in 1899 al zijn inaugurele rede.⁵⁴ Zijn latere universitaire voordrachten, zoals zijn rectorale rede in 1914 en zijn afscheidscollege in 1930, werd ook steevast bij Van Doesburgh uitgegeven.⁵⁵ Het werk van zijn opvolger Carp, waaronder diens inaugurele rede *Over suggestie en suggestibiliteit* kwam eveneens bij Van Doesburgh uit.⁵⁶ Auteurs met belangstelling voor vroeg-psychoanalytische zaken, publiceerden eveneens bij Van Doesburgh. Interessant is een uitgave, al in 1900, van de zenuwarts D. Stigter: *Suggestie in hypnose als geneesmiddel*.⁵⁷ Deze auteur zou later steeds meer publiceren over psychoanalyse. In een recensie van het *Zentralblatt für Psychoanalyse* raadde dezelfde Stigter zelfs expliciet aan het boekje *Über Psychoanalyse* van Freud te lezen, omdat dit 'gemakkelijk oriënteert'.⁵⁸ In een fondslijst en boekhandelscatalogus van Van Doesburgh uit januari-maart 1913 is de uitgave van L. Loewenfeld, *Bewusstsein und psychisches Geschehen* te zien.⁵⁹ Opvallend is voorts dat het *Internationale Zeitschrift für ärztliche Psychoanalyse*, dat onder redactie van Freud stond en officieel orgaan was van de Internationale Psychoanalytische Vereinigung, verkrijgbaar was in Van Doesburghs boekhandel. Dit tijdschrift, dat zes keer per jaar verscheen, werd door de *Wiener Klinischen Rundschau* als volgt geprezen:

'Ein sehr reichhältiges, durchaus interessantes Material, dessen Lektüre für jeden, der sich für die weitere Entwicklung der Psychoanalyse und deren Ausbau interessiert, ungemein wert-

vol ist [...] Von grossen Wert sind die kleineren, zahlreichen kasuistischen Mitteilungen, die in ihrer Gesamtheit ein schätzenswertes Bild von der Leistungen der Psychoanalyse bieten.⁶⁰

Het al eerder genoemde boek van Karl Abraham, *De droom en de mythologie*, werd eveneens door Van Doesburgh uitgegeven, vlak na de rede van Jelgersma. In 1915 startte Van Doesburgh zelfs een reeks 'Psycho-analytische Studies', onder redactie van Jelgersma. De serie ving aan met Jelgersma's boek *Een geval van hysterie psycho-analytisch behandeld*. Of er sprake was van een vervolg is onduidelijk.

Het is opmerkelijk dat een gerenommeerd wetenschappelijke uitgever als Van Doesburgh al begonnen was Freud uit te geven, zonder dat daar een officiële wetenschappelijke erkenning aan vooraf was gegaan. De rede van Jelgersma, die zoveel deuren voor de psychoanalyse opende, volgde immers pas een jaar na de eerste Nederlandse Freud-uitgave. Blijkbaar was de uitgeverij, in de persoon van Stenfert Kroese, bereid risico's te nemen. De zoon van Stenfert Kroese, H. E. Stenfert Kroese — die het uitgevervak had geleerd in de zaak van zijn vader en later directeur werd van uitgeversmaatschappij Bohn Stafleu van Loghum⁶¹ — vertelt dat zijn vader zeer sympathiek tegenover Freud moet hebben gestaan. Zijn vader, die overigens een neef was van Jeanne Lamplde Groot — hield er moderne opvattingen op na en was vaak zijn tijd vooruit met uitgaven, vooral met aanwinsten op diagnostisch en therapeutisch gebied. Freud introduceerde een baanbrekende theorie en dit had ongetwijfeld aantrekkingskracht op de uitgever Stenfert Kroese. Het is des te opmerkelijker dat Stenfert Kroese werk van Freud uitgaf, omdat hij niet veel vertalingen op de markt bracht. Wel had hij regelmatig contact met Duitse uitgevers als Horowitz. H. E. Stenfert Kroese omschrijft zijn vader als een sociaal persoon, die zeer gehecht was aan de Leidse universiteit, veel connecties bezat en ook diverse vrienden onder zijn auteurs had. Stenfert Kroese ging vaak zelf op zoek naar uitgaven, hij bedacht boeken en leverde ideeën. Hij stond achter elk boek dat hij uitgaf. Hij had vooral een wetenschappelijke, medische interesse. Zijn zoon vermeldt dat de boekhandel en uitgeverij — een klein vertrek

met twee etalageramen — ‘een soort inloopgebeuren’ was: vanaf elf uur in de ochtend kwamen de klanten, waaronder vele Leidse geleerden. ‘Ze kwamen niet kopen maar praten’, aldus zijn zoon. Op een gegeven moment werd dit Stenfert Kroese te druk en vestigde hij boven de boekhandel zijn uitgeverij, waar hij ongestoord kon werken.⁶² Ook het *Leids Universiteitsblad* memoreert de ‘gezellige bovenkamer boven de boekenzaak van S. C. van Doesburgh op de Breestraat’ en beschrijft Stenfert Kroese als een persoonlijk betrokken uitgever:

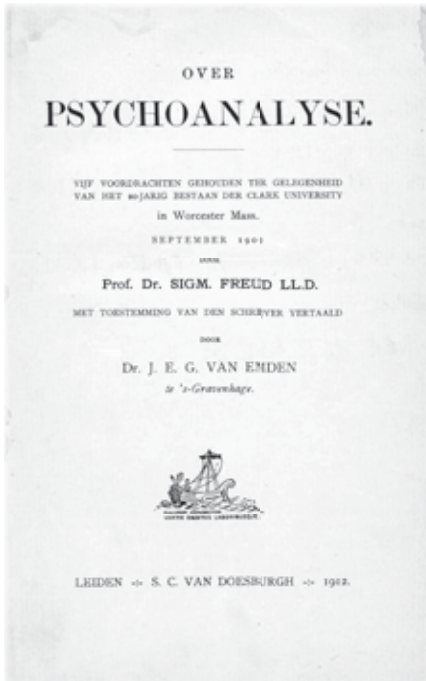
‘In dit opgewekte praten met, en geïnteresseerd luisteren naar de vele personen, waarmede hij in aanraking kwam, lagen de kiemen voor nieuwe, soms nog zeer sluimerende activiteiten. Het was het tintelende spel van het verbreiden van een goede idee, niet het commerciële winst maken, wat hem in de uitgeverij trok. En was het dan zover, dat de uiteindelijke realisatie een feit zou kunnen worden, dan was hij weer zakelijk genoeg, om de uitgave financieel rond te krijgen. Met de inspirerende instelling van “je moet de schrijver een boek suggereren” was hij in zijn tijd velen van zijn collega’s vooruit.’⁶³

Het kan zijn dat de eerste uitgave *Over Psychoanalyse* via Stigter is gelopen, die deze colleges aanpreef en zelf ook bij Van Doesburgh publiceerde. Niet uitgesloten kan worden dat Jelgersma er met Van Doesburgh over gesproken heeft, maar het kan evengoed de overredingskracht van de vertaler Jan van Emden zijn geweest, die uitgever Stenfert Kroese van uitgeverij Van Doesburgh over de streep heeft getrokken.⁶⁴ In ieder geval hing de doorbraak van Freud in wetenschappelijke kring rond deze tijd al in de lucht. Van Doesburgh sprong er precies op het juiste moment op in.

Over Psychoanalyse, 1912

Freuds eerste boek in Nederland, *Over Psychoanalyse*, omvatte de tekst van de vijf voordrachten die Freud in september 1909 had gehouden ter gelegenheid van het twintigjarig bestaan van de Clark University (Worcester, Massachusetts). Freud was daarvoor uitgenodigd door de Amerikaanse hoogleraar psychologie en pedago-

giek G. Stanley Hall, die tevens rector was van deze universiteit. Ook Jung ontving een uitnodiging en was aanwezig. De colleges hield Freud op een toegankelijke wijze voor een uiteenlopend studentenpubliek, zonder veel voorbereiding. Eenmaal terug in Wenen maakte Freud deze teksten klaar voor publicatie in het Duits en Engels (1910, *Über Psychoanalyse* en *The Origin and Development of Psychoanalysis*).⁶⁵ De colleges raakten weldra zeer populair, wat onder andere te danken was aan hun geringe moeilijkheidsgraad. Weldra verschenen vertalingen in andere talen, in 1911 in het Pools en Russisch, in 1912 in het Hongaars en Nederlands. Deze laatste vertaling, getiteld *Over Psychoanalyse*, was met toestemming van Freud vervaardigd door de zenuwarts Jan E. G. van Emden, een neef van de reeds genoemde Van Renterghem. Van Emden, die een eigen huisartspraktijk had in Leiden, kreeg steeds meer belangstelling voor de leer van Freud. Hij maakte bovendien in 1910 persoonlijk kennis met Freud. Deze was toen op vakantie in Noordwijk aan Zee, en Van Emden bracht hem daar een bezoek. Naar verluidt heeft hij hier als een van de eerste Nederlanders een psychoanalyse ondergaan, en wel bij Freud zelf, gedurende enkele gezamenlijke wandelingen. Waarschijnlijk zal dit zoiets geweest zijn als 'walk and talk'. Een jaar later zou hij Freud ook in Wenen consulteren, en hij deed daar wederom een analyse bij hem. In Weense psychoanalytische kringen werd Van Emden een bekende en raakte hij bovendien nauw bevriend met Freud. Het kan haast niet anders of Freud en Van Emden moeten gesproken hebben over een vertaling van een van Freuds boeken in het Nederlands, waarbij kennelijk de keuze op de vijf lezingen is gevallen. De beslissing om nu dit boek van Freud te vertalen lijkt een geslaagde. Freud was inmiddels ruim tien jaar in de weer met de ontwikkeling en verspreiding van zijn psychoanalytische gedachtegoed en deze teksten vatten voor de beginnende lezer zijn tot dusver ontwikkelde theorie goed samen. Zo schreef Freud over het begrip hysterie en het daaraan verwante (onbewuste) trauma. Concepten als verdringing en weerstand werden uitgelegd. Ook werd de techniek van de vrije associatie en de droomduiding inzichtelijk gemaakt, evenals centrale onderwerpen als (kinderlijke) seksualiteit en overdracht. Van Emden schreef bij de Nederlandse uitgave — een

Titelpagina van *Over Psychoanalyse*, in een vertaling van J. E. G. van Emden (1912).

boekje van 65 bladzijden met een verkoopprijs van vijfenzeventig cent en een vermoedelijke oplage van maximaal duizend exemplaren — een ‘voorbericht’ van drie pagina’s. Deze inleiding is, zeker wanneer die vergeleken wordt met de voorwoorden in latere publicaties van Freud, nuchter van aard. Hier nog geen dweperij of blinde navolging van de grote meester Freud, maar een vrij objectieve beschouwing van een nieuwe behandelwijze van zenuwziekten. Van Emden liet in zijn voorwoord weten dat de psychoanalyse hem steeds meer was gaan boeien, naar aanleiding van een ziektegeval in zijn huisartsenpraktijk. Nadat een van zijn patiënte hem een ‘hoogst krenkende bejegening’ had toevertrouwd was zij daarna van haar zenuwziekte genezen. Sindsdien raakte hij steeds meer overtuigd van de psychoanalytische behandeling, eens te meer nadat hij ‘lessen en voorlichting’ van zowel Freud als Jung persoonlijk had gekregen. Deze lessen, in de woorden van Van Emden:

‘[...] hielpen mij verder op weg met deze studie, die daarom zoo moeilijk is, omdat men zich alleen door zelfstandig onderzoek en door zelfanalyse, en wel met behulp van een moeilijk te leeren en tijdroovende techniek, op alle punten een eigen overtuiging kan vormen.’⁶⁶

De psychoanalyse gaf volgens hem ook inzicht in de psyche van de gezonde mens en wierp licht zelfs op de menselijke beschaving in het algemeen:

‘Deze psychoanalyse bleek hem [Freud] ook voor de psychologie van den normalen mensch van de grootste beteekenis te zijn, en wel niet in ’t minst wegens het diepere inzicht dat zij brengt in het zieleleven. [...] Bovendien doet de psychoanalyse vele, de beschavingsgeschiedenis betreffende vraagstukken in een nieuw licht verschijnen, zoodat verschillende problemen die schijnbaar geen verband met elkander hielden, van uit dezelfde gezichtspunten verklaard kunnen worden.’⁶⁷

Het Nederlandse lezerspubliek kwam zo op een tamelijk ongeforceerde manier in aanraking met het allesbehalve eenvoudige werk van Freud. Zijn werk werd behoedzaam gebracht, en de lezer werd gewaarschuwd hoe moeilijk de psychoanalyse zou zijn. Van Emden voorzag de lezingen overigens niet van verder commentaar. Alleen de noten die Freud zelf had toegevoegd werden overgenomen.

Over het boek is slechts één bespreking geschreven, in het *Medisch Weekblad*. Daarin geeft de recensent Langelaan een opvallend goede inhoudelijke samenvatting van de lezingen, zonder verder een oordeel te vellen over Freuds theorie.⁶⁸ Pas in 1915 besteedde de theoloog G. J. Heering in een uitgebreid artikel in het blad *Onze Eeuw* aandacht aan de relatie tussen de psychoanalyse en het geestesleven, waarin hij onder andere de voordrachten ter sprake bracht. Freud en zijn aanhangers benaderden in zijn ogen het zieleleven louter vanuit een medisch standpunt, en sloegen daarbij de godsdienstwetenschap en de filosofie over.⁶⁹ De uitgave was een bescheiden succes. Bijna tien jaar later verscheen een tweede druk, eveneens bij uitgeverij Van Doesburgh. In het voorwoord van

Van Emden bij deze tweede druk wordt duidelijk dat het initiatief voor de herdruk bij de uitgever lag. Inmiddels was de naam Freud toen al bij velen doorgedrongen en was hij ook steeds meer bekend geraakt buiten de strikt medische beroepsgroep. Er waren bovendien verschillende boeken van Freud bij een andere Nederlandse uitgeverij verschenen, namelijk bij de Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur.⁷⁰ Van Doesburgh wilde vermoedelijk meeprofiteren van de gegroeide belangstelling. Van Emden schreef in zijn voorwoord:

‘Ofschoon er in het Nederlandsch nog eenige populaire verhandelingen over de Freud’sche leer zijn verschenen, meende ik aan het voorstel van den uitgever een tweeden druk te doen verschijnen, te moeten gehoor geven, daar nog steeds dit overzicht van de psychoanalyse de beste eerste oriëntteering geeft voor hen die met de dieper gaande werken van de Weenske School wenschen kennis te maken.’⁷¹

De droom als uiting van het onbewuste zieleleven, 1913

Freuds tweede in het Nederlands verschenen boek was *De droom als uiting van het onbewuste zieleleven*. Freud had al in 1900 zijn beroemde *Traumdeutung* gepubliceerd, een omvangrijk boek over de droom en de duidingstechniek daarvan. Op aanraden van zijn vriend Wilhelm Fliess maakte hij daar een jaar later een samenvatting van, hetgeen resulteerde in *Über den Traum* (1901). In 1911 werd dit boek herdrukt, waarbij Freud een uitgebreide verhandeling inlaste over de droomsymboliek. De Nederlandse uitgave — met een omvang van 74 pagina’s en een verkoopprijs van f 1,25 — is gebaseerd op deze tweede Duitse druk. Uitgeverij Van Doesburgh bracht *De droom als uiting van het onbewuste zieleleven* eerder uit dan de Engelse vertaling, die in 1914 verscheen (*On Dreams*).⁷² In Nederland was nog niet eerder iets verschenen over de droomtechniek van Freud, behalve enkele pagina’s in het boek *Over Psychoanalyse*. Weliswaar was de *Traumdeutung* redelijk goed bekend bij het vakpubliek, maar gezien de hoge moeilijkheidsgraad en de omvang — ruim zeshonderd bladzijden — was dit werk

niet voor een Nederlandse uitgave geschikt. Nu achtte Van Doesburgh blijkbaar de tijd rijp om een aparte verhandeling over de droom uit te geven. Van Doesburgh kondigde het boek op 7 april 1913 als volgt aan in een reclamefolder: ‘Dit werk is voor medici en leeken zeer belangwekkend, zoowel door den aard van het onderwerp, als door het inzicht dat de beroemde psycholoog Freud in het wezen der droomen opent.’ Diegenen die binnen een week bestelden, ontvingen twintig procent korting.⁷³

De Nederlandse vertaler van *Über den Traum* was Johan Stärcke (1882–1917). Deze jonge Amsterdamse huisarts was al vroeg in de psychoanalyse geïnteresseerd geraakt. Hij zag een psychoanalytische behandeling als de juiste genezingswijze voor mensen die leden aan zenuwkwalen. In zijn artikel ‘De psychologie van het onbewuste’ in het dagblad *De Telegraaf* meldde hij al grote mogelijkheden voor de psychoanalyse.⁷⁴ Volgens Stroeken werd dit artikel naar Freud toegestuurd, die zo kennismakte met de enthousiaste Stärcke.⁷⁵

Bij zijn vertaling schreef Stärcke ook een uitgebreide inleiding. Hij nam daarvoor grotendeels de tekst over die hij voor *De Telegraaf* had geschreven, en voegde er enkele passages aan toe. Nu wordt ook duidelijk waarom er gekozen is voor *Über den Traum*:

‘Deze wetenschappelijke droomuitlegging heeft Freud op meesterlijke en bewonderenswaardige wijze opgebouwd in zijn Traumdeutung. — Dit werk is echter voor leeken zeer moeielijk te volgen, en bovendien volkomen onvertaalbaar door de talrijke woordspelingen en dergelijke eigenaardigheden in de medegedeelde droomvoorbeelden, die bij het vertalen geheel verloren gaan. Daarom gaven wij er de voorkeur aan, het meer populaire boekje *Über den Traum* te vertalen, dat Freud voor een grooteren kring van lezers heeft bestemd, en dat in zeer bevattelijken vorm dit moeielijke vraagstuk uiteenzet. Men leze het echter niet éénmaal, doch een paar maal door, dan zal men bemerken dat bij herhaalde lezing ook de aanvankelijk wat ingewikkeld schijnende uiteenzettingen geheel helder worden.’⁷⁶

Een romantische inborst kan Stärcke overigens niet ontzegd worden:

‘Nadat alle zeeën op aarde zijn ontdekt en doorzocht, onderzoekt men de diepzee, worden de wonderen uit de diepte aan het licht gebracht. Zoo is het met de zee, zoo is het ook met de ziel. Na het onderzoek van het bewuste zieleven; het onderzoek van het onbewuste.’⁷⁷

En hij sloot af met:

‘En als een beweging en verandering als de renaissance samenhang met (zoals men wel eens zegt) de ontdekking van den mensch en van de natuur, zal wellicht een niet groote verandering worden bewerkt door de ontdekking van het onbewuste, dat groot is als een zee, waarop het bewuste als een klein scheepje drijft.’⁷⁸

Opvallend aan deze uitgave is de verklarende woordenlijst (‘Verklaring van eenige vreemde woorden’) die aan het einde van het boek geplaatst is. Stärcke voegde bovendien een grote hoeveelheid verklarende noten toe aan Freuds tekst. Blijkbaar mikte de uitgave

Johan Stärcke

ook op een lezerspubliek dat nog weinig kennis van Freud had, en probeerde men Freud ook buiten de medische kringen toegankelijk te maken. Volgens Stärcke was er ‘in vele kringen nog zelfs geen gerucht hiervan doorgedrongen’, maar:

‘Thans echter, nu sinds enkele jaren de Freud’sche school den enormen invloed in het licht heeft gesteld, dien het onbewuste op allerlei gebieden van het menselijk denken uitoefent, wordt het tijd, dat de grondbegrippen van deze nieuwe wetenschap in ruimen kring bekend raken.’⁷⁹

In de algemene pers werd het boek echter niet gerecenseerd. Ook in de medische vakbladen zijn amper recensies te vinden. In het *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* vergeleek de arts W. P. Wolffensperger Freuds boek met dat van Havelock Ellis, *De wereld der droomen* en met Traugotts *Der Traum*. Freuds werk was volgens Wolffensperger het belangrijkste, maar hoefde niet uitvoerig besproken te worden aangezien zijn gedachtegoed als bekend mocht worden verondersteld:

‘Voor den geneesheer belangwekkend zijn deze drie werken in de bovenaangegeven volgorde. Het eerste is een vertaling van Freud’s ‘Ueber den Traum’ en is klaarblijkelijk bedoeld als een populair-wetenschappelijke uiteenzetting van Freud’s opvattingen over dit onderwerp voor ontwikkelde leeken, zoals reeds blijkt uit de aan het einde bijgegeven lijst van verklaarde vreemde woorden. Daar Freud’s opvattingen hier als bekend verondersteld mogen worden en wij van vroegere vertalingen van collega Stärcke weten, dat een dergelijke bewerking hem toevertrouwd is, moge deze enkele aankondiging op deze plaats voldoende zijn om de aandacht er op te vestigen.’⁸⁰

Zijn Nederlandse collega Stigter besprak overigens in hetzelfde tijdschrift twee jaar eerder de tweede druk van de Duitse editie, *Über den Traum*, dat hij een ‘merkwaardig boekje’ noemde.⁸¹ Freuds grote populariteit zou nog enkele jaren op zich laten wachten. In 1917 — het jaar waarin Johan Stärcke onverwachts op jonge

leeftijd overleed — bracht Van Doesburgh nog een tweede druk uit van de Nederlandse vertaling.

Beschouwingen over oorlog en dood, 1917

Freuds derde boek bij uitgeverij Van Doesburgh, *Beschouwingen over oorlog en dood*, verscheen midden in de Eerste Wereldoorlog. Van Doesburgh gaf het boek, met een omvang van 40 pagina's en een verkoopprijs van 75 cent, in 1917 uit. Een Engelse vertaling volgde in 1918 (*Reflections on War and Death*),⁸² een jaar na de Nederlandse uitgave. Het boek bestond uit twee verhandelingen, de eerste handelde over de oorlog en de tweede over de dood. Freud had deze teksten waarschijnlijk net na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog geschreven en ze in 1915 onder de titel *Zeitgemässes über Krieg und Tod* gepubliceerd in *Imago*. Dit tijdschrift richtte zich op de toepassing van de psychoanalyse en was in 1912 opgericht door Otto Rank en Hanns Sachs. Freud schreef in de eerste van deze beschouwingen over de grote ontgoocheling die de oorlog met zich meebracht en ging in op het driftleven van de mens, dat in botsing komt met de cultuur. Het tweede stuk handelt over de menselijke verstandhouding met de dood. Treffend is de laatste alinea van het boek:

‘Wij herinneren ons de oude spreuk: *Si vaces pacem, para bellum*. Indien gij den vrede wilt bewaren, bereid U dan ten oorlog. Aangepast aan het tijdsgewricht waarin wij leven, zou zij moeten luiden: *Si vis vitam, para mortem*. Als gij het leven wilt kunnen uithouden, richt U dan in op den dood.’⁸³

De vertaler was wederom Jan van Emden, die eerder *Über Psychoanalyse* vertaalde. Van Emden schreef ook bij deze uitgave een korte inleiding. Natuurlijk stond de oorlog centraal, waaraan Nederland weliswaar niet deelnam, maar die vanzelfsprekend wel van invloed was op het maatschappelijk leven:

‘De omgang tusschen vele te voren met elkander bevriende personen moest worden afgebroken en in vele gezinnen en families is de vrede slechts te bewaren op voorwaarde, dat over

den oorlog, maar ook over [...] den vrede niet van gedachten worde gewisseld. [...] Wraakphantasieën van primitieven en bedenkelijken aard, ontwaart men bij vele menschen, van wie men krachtens het door hen bereikte peil van beschaving en intellect, een dergelijke wijze van oordelen en reageeren niet zou hebben verwacht.⁸⁴

Verder stelde Van Emden:

‘Het komt mij voor dat het zijn nut kan hebben de zakelijke, heldere uiteenzettingen van den steeds meer aandacht trekkenden Weenske psychiater Sigmund Freud, neergelegd in zijn *Zeitgemässes zum Krieg und Tod* ook in ons land bekendheid te verschaffen. Zij zijn gebaseerd op zijne zienswijze betreffende de samenstelling en de ontwikkeling van ons zieleleven, aan welkes onbewusten inhoud door hem zulk een belangrijken invloed op ons geheele wezen wordt toegekend. Niet in het minst zullen zijne beschouwingen over het probleem van den dood, dat reeds in gewone omstandigheden den mensch meer bezighoudt dan men wel denkt en dat thans zeker een meer actuele beteekenis gekregen heeft, menigeen belangstelling kunnen inboezemen, tot tegenspraak prikkelen en in elk geval stof tot nadenken kunnen geven.’⁸⁵

Op de achterzijde van het boek adverteerde Van Doesburgh met de andere titels van Freud in zijn fonds, *Over Psychoanalyse en De droom als uiting van het onbewuste zieleleven*, en ook met Jelgersma's *Een geval van hysterie psychoanalytisch behandeld* (1915) en Abrahams *De droom en de mythologie* (1914). Het boek beleefde bij Van Doesburgh slechts één druk; recensies zijn niet gevonden.

SLOT

Zoals uit het voorgaande naar voren is gekomen speelden de eerste Nederlandse uitgaven van Freud een belangrijke rol in het langzaam groeiend aanzien van Freud en de psychoanalyse. Freuds boeken werden op deskundige en verzorgde wijze op de markt ge-

bracht door de wetenschappelijke uitgeverij Van Doesburgh. Het centrale punt in de wordingsgeschiedenis van de Nederlandse psychoanalyse vormde de intellectuele wereld van de Leidse universiteit. Alert, deskundig en met vooruitziende blik ontdekte de Leidse uitgeverij Van Doesburgh Freud en de psychoanalyse en nam het op in haar fonds. Dit laat vervolgens de invloedrijke rol van een professionele, wetenschappelijke uitgeverij zien. Omdat Van Doesburgh een gerespecteerde uitgeverij was, met name op het gebied van de geneeskunde, bracht dit een verhoogde status van Freud met zich mee. Freud en de psychoanalyse kregen daardoor de status van serieuze, medische wetenschap.

Ten tijde van de eerste uitgaven van Freud in Nederland heersde er een ware pioniersgeest onder enkele (zenuw)artsen. Artsen als Jan van Emden, de broers Johan en August Stärcke, Albert Willem van Renterghem, hadden oog voor de psychoanalyse als nieuwe wetenschap. Zij waren niet alleen op Nederland gericht, maar bezaten een brede internationale belangstelling. Ongetwijfeld werd dit enthousiasme gevoed door hun persoonlijke band met Freud — een enkeling had zelfs een psychoanalyse bij hem ondergaan. Vanuit hun enthousiasme vertaalden en becommentarieerden zij de eerste boeken van en over Freud. Dit samenspel van enthousiastelingen en een serieuze uitgeverij werd een jaar na de eerste uitgave nog eens versterkt door de Leidse hoogleraar psychiatrie Gerbrand Jelgersma. Door zijn bekende rectorale rede ‘Ongeweten geestesleven’, waarin hij Freuds leer ter harte nam, kreeg de psychoanalyse academische erkenning. Daarmee liep Nederland internationaal gezien voorop. Mede door de goedkeuring van Jelgersma vond de psychoanalyse verder haar weg in wetenschappelijk Nederland. Maar Jelgersma’s steun hield tevens een nuancering en relativering van de psychoanalyse in. Sceptis en distantie ten opzichte van de psychoanalyse en vooral haar behandelingsresultaten karakteriseerden Jelgersma. Nu Jelgersma echter achter Freud stond kon ook de psychoanalyse zich verbreden, tot terreinen buiten de medische wetenschap. Het pionierstijdperk der psychoanalyse was daarmee voorbij, en de popularisering van Freud zou op gang komen.

Noten

- 1 Voor verwijzingen inzake literatuur over Freud zie H. Stroeken, *Freud in Nederland*, p. 12-20.
- 2 S. Freud, 'Over de geschiedenis van de psychoanalytische beweging'. *Sigmund Freud Nederlandse Editie. De psychoanalytische beweging*. Amsterdam: Boom, 1990, p. 93.
- 3 A. W. van Renterghem, *Freud en zijn school. Nieuwe banen der psychologie*. Baarn: Hollandia, 1913.
- 4 S. Freud, *De sexuele beschavingsmoraal als oorzaak der moderne zenuwzwakte en Dwanghandelingen en godsdienstoefening*. In: *Zenuwen zieleleven*, serie 3, nr. 5. Baarn: Hollandia, 1914.
- 5 A. Stärcke, 'De psychoanalyse vanuit theoretisch standpunt', *Psychiatrische en Neurologische Bladen*, 1912 (16), p. 364-468.
- 6 L. Bouman, 'De Psycho-Analyse van Freud', *Psychiatrische en Neurologische Bladen*, 1912 (16), p. 346-364.
- 7 W. P. Wolffensperger, 'Overzicht van de duiding der dromen volgens Freud', *Medische Revue*, 1913 (13), p. 237-250.
- 8 A. van der Chijs, Bespreking van Oskar Pfisters *Die psychoanalytische Methode. Eine erfahrungswissenschaftlich-systematische Darstellung*, *Psychiatrische en Neurologische Bladen*, 1913, (17), p. 729-735.
- 9 K. Abraham, *De droom en de mythologie. Een bijdrage tot de psychologie van de menscheid*. Leiden: S. C. van Doesburgh, 1914.
- 10 H.A. Bosman-Jelgersma, H. P. Muller en M. Kiewiet de Jonge, 'Gerbrandus Jelgersma (1859-1942), psychiater' in: C. J. E. Kaandorp, J. J. E. van Everdingen, A. Mooij (red.), *Erfelaters van de geneeskunde. Beroemde Nederlandse artsen beschreven door hun (kinds)kinderen*. Overveen/Alphen aan den Rijn: Belvedere/Medidact, 2002, p. 82.
- 11 Idem, p. 90.
- 12 Brief Jelgersma aan Van Eeden, 7 mei 1913. Archief Van Eeden, Universiteitsbibliotheek Amsterdam.
- 13 G. Jelgersma, *Atlas anatomicum cerebri humani*. Amsterdam: Scheltema en Holkema, 1931.
- 14 G. Jelgersma, *Leerboek der functionele neurosen*. Amsterdam: Scheltema en Holkema, 1897.
- 15 G. Jelgersma, *Open brief aan Bolland*. Leiden: Uitg. Gebr. v. d. Hoek, 1906.
- 16 Zie W. Otterspeer, *Bolland. Een biografie*. Amsterdam: Bert Bakker, 1996, p. 361, noot 53.
- 17 Idem, p. 365.
- 18 Idem, p. 366.
- 19 E. A. D. E. Carp, *Jelgersma. Leven en werk van een verdienstelijk Nederlander*. Lochem: De Tijdstroom, 1942, p. 59. Voor een overzicht van leven en werk van Jelgersma zie tevens I. N. Bulhof, *Freud en Nederland*, p. 120-143.
- 20 G. Jelgersma, 'Die theoretische Auffassung der Hysterie'. Congresboek van het *Premier Congres international de Psychiatrie, Neurologie, de Psychologie et de l'assistance des aliènes*. Amsterdam 2-7 september 1907. Amsterdam: J. H. de Bussy, 1908, p. 285-292.
- 21 Carp, p. 7.
- 22 C. Brinkgreve, *Psychoanalyse in Nederland*, p. 63.
- 23 G. Jelgersma, *Ongeweten geestesleven*. Leiden: S. C. van Doesburgh, 1914, p. 32.
- 24 Brief van Karl Abraham aan Sigmund Freud, 11 februari 1914. Sigmund Freud, Karl Abraham, *Briefve 1907-1926*. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag, p. 160.
- 25 Freud organiseerde zogenaamde woensdagavondbijeenkomsten bij hem thuis, die onder andere

- bezocht werden door Alfred Adler, Wilhelm Stekel, Otto Rank en Hanns Sachs.
- 26 Brief van Sigmund Freud aan Karl Abraham, 15 februari 1914, p. 161.
- 27 Zie daarvoor Brinkgreve, p. 255, noot 34, en H. G. M. Rooijmans, *99 jaar tussen wal en schip. De geschiedenis van de Leidse universitaire psychiatrie (1899-1998)*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum, 1998, p. 34.
- 28 M. J. van Erp Taalman Kip, 'G. Jelgersma', *Psychiatrische en Neurologische Bladen*, 1924, 5, p. 320.
- 29 Reglement der Leidsche Vereeniging voor Psychoanalyse en Psychopathologie. Archief Westerman Holstijn.
- 30 Zie Brinkgreve, p. 80-85; G. Blok en J. Vijselaar, *Terug naar Endegeest. Patiënten en hun behandeling in het psychiatrisch ziekenhuis Endegeest 1897-1997*, Nijmegen: Sun, 1998, p. 68.
- 31 Zie A. J. Westerman Holstijn, 'Professor G. Jelgersma und die Leidener psychiatrische Schule', *Internationalen Zeitschrift für Psychoanalyse*, 1924, Heft 3, p. 253-257.
- 32 Zie Blok en Vijselaar, p. 27-32.
- 33 Ibidem, p. 66-77.
- 34 Rondzendbrief en motie van de Leidsche Vereeniging voor Psychoanalyse en Psychopathologie, 22 november 1930. Archief Westerman Holstijn.
- 35 Brief van Jelgersma aan Westerman Holstijn, 29 februari 1932. Archief Westerman Holstijn.
- 36 Blok en Vijselaar, p. 77.
- 37 G. Jelgersma, *Een geval van hysterie. Psychoanalytisch behandeld*. Leiden: S. C. van Doesburgh, 1915, p. VI en VIII.
- 38 *De Telegraaf*, 28 juni 1924.
- 39 Idem, p. 84.
- 40 Rooijmans, p. 38.
- 41 *Internationalen Zeitschrift für ärztliche Psychoanalyse* 10, Heft 3, 1924.
- 42 Jelgersma-nummer, *Psychiatrische en Neurologische Bladen*, 1924, 5.
- 43 G. Jelgersma, *De plaats der psychiatrie in de medische wetenschappen*. Leiden: S. C. van Doesburgh, 1919, p. 8.
- 44 Idem, p. 24.
- 45 Zie daarvoor H. Stroeken, 'Splijtingen in de Nederlandse psychoanalytische wereld', p. 51; Brinkgreve, p. 121-126.
- 46 Citaat Brinkgreve, p. 126. Het betreft een brief van Jelgersma aan Westerman Holstijn, 22.12.1937.
- 47 Brief Jelgersma aan (vermoedelijk) Westerman Holstijn, 1932. Archief Westerman Holstijn.
- 48 Ontleend aan A. E. J. Holwerda, 'Simon Cornelis van Doesburgh'. *Leids Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Rijnland*. Leiden: A. W. Sijthoff, 1907, b1-b10.
- 49 W. Nijhoff, 'Simon Cornelis Van Doesburgh'. *Uitgever & Debitant*, 9 juni 1906, p. 360.
- 50 H. S. Broekhuis, *Kooyker: 'Met verschuldigde achtting'. 125 jaar Boekhandel Kooyker te Leiden 1863-1988*. Leiden: Kooyker, 1988, p. 83.
- 51 Holwerda, 1907.
- 52 Idem.
- 53 G. Jelgersma, 'Het incestcomplex. Eene klinische les I en II', *Nederlands Maandschrift voor Geneeskunde*, 1920, 1, (7), deel 1 p. 390-400; deel 2 p. 565-578; 'Eenige opmerkingen naar aanleiding van enkele toevallige waarnemingen. Klinische les', *Nederlands Maandschrift voor Geneeskunde*, 1928, nieuwe reeks, 7, p. 273-284.
- 54 G. Jelgersma, *Psychologie en pathologische psychologie*. Inaugurele rede. Leiden: S. C. van Doesburgh, 1899.

- 55 G. Jelgersma, *Ongeweten geestesleven*. Leiden: S. C. van Doesburgh, 1914; G. Jelgersma, *De wekdroom*. Leiden: S. C. van Doesburgh, 1930.
- 56 E. A. D. E. Carp, *Suggestie en suggestibiliteit*. Leiden: S. C. van Doesburgh, 1930.
- 57 D. Stigter, *Suggestie in hypnose als geneesmiddel*. Leiden: S. C. van Doesburgh, 1900.
- 58 D. Stigter, bespreking van *Zentralblatt für Psycho-Analyse, Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, 1911, 55, 1, p. 1574-1575.
- 59 L. Loewenfeld, *Bewusstsein und psychisches Geschehen*. Wiesbaden: Bergmann, 1913 (in 1915 verschenen onder de titel *Het niet bewuste in ons zieleven* bij Scheltema & Holkema te Amsterdam).
- 60 *Wiener Klinischen Rundschau*, 1913, nr. 36.
- 61 Zie 'Interview met oud-directeur H. E. Stenfert Kroese' in: P. Gijsbers en A. van Kempen (red.), *Deugdelijke arbeid vordert lang bepeinzen. Jubileumboek uitgegeven ter gelegenheid van het 250-jarig bestaan van uitgeverij Bohn 1752-2002*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum, 2002, p. 277-283.
- 62 Informatie van de heer H. E. Stenfert Kroese aan auteur, dd. 24 januari 2005.
- 63 'In memoriam H. E. Stenfert Kroese', *Leids Universiteitsblad*, 1958.
- 64 Informatie over de werkelijke gang van zaken is helaas niet teruggevonden in de archieven.
- 65 S. Freud, *Über Psychoanalyse* verscheen bij de uitgever Franz Deuticke; 'The Origin and Development of Psychoanalysis' werd gepubliceerd in *American Journal of Psychology*, 1910, 21, nr. 2/3, p. 181-218.
- 66 Voorbericht van J. E. G. van Emden, p. iv-v, 21 maart 1912.
- 67 Idem, p. iii.
- 68 Boekaankondiging van *Over Psychoanalyse*, door M. Langelaan. *Medisch weekblad voor Noord- en Zuid-Nederland*, 1912 (19), p. 58-59.
- 69 G. J. Heering, 'Om de menselijke ziel. De psychoanalyse en het geestesleven', *Onze Eeuw*, januari 1915, 1ste deel, p. 42-77 en p. 249-284.
- 70 Later genoemd De Wereldbibliotheek. Zie daarvoor hoofdstuk 4.
- 71 Van Emden, p. vi.
- 72 S. Freud, *On Dreams*. Londen: Heinemann; New York: Rebman, 1914.
- 73 Reclamefolder van S. C. van Doesburgh, 7 april 1913. Dossier Van Doesburgh, Universiteitsbibliotheek Amsterdam.
- 74 J. Stärcke, 'De psychologie van het onbewuste. Een nieuwe wetenschap'. *De Telegraaf*, avondeditie, 12 januari 1912.
- 75 Stroeken, *Freud in Nederland*, p. 114.
- 76 Inleiding van J. Stärcke, p. viii.
- 77 Idem, p. viii.
- 78 Idem, p. x.
- 79 Idem, p. v.
- 80 W. P. Wolffensperger, Boekaankondiging van *De droom als uiting van het onbewuste zieleven, Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, 1914 (58), 1, p. 1091.
- 81 D. Stigter, Boekbespreking van *Über den Traum, Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, 1912, (56), 2, p. 1087-1088.
- 82 S. Freud, *Reflections on War and Death*, New York: Moffat, 1918.
- 83 S. Freud, *Beschouwingen over oorlog en dood*, p. 40.
- 84 Van Emden, januari 1917, p. 3.
- 85 Idem, p. 4.

4

Freud bij de Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur / De Wereldbibliotheek

De Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur — beter bekend onder de naam De Wereldbibliotheek — stond aan de wieg van de popularisering van het gedachtegoed van Sigmund Freud. Tijdens de Eerste Wereldoorlog verschenen drie boeken van Freud, in 1924 verscheen een volgende uitgave en in het begin van de jaren vijftig volgden er nog twee. In die tussenliggende periode en daarna werden deze titels veelvuldig herdrukt; één titel — *Inleiding tot de studie der psychoanalyse* — is zelfs nu nog in de boekhandel verkrijgbaar. De uitgaven betekenden een grote en langdurige verspreiding van de psychoanalytische literatuur in Nederland.

DE POPULARISERING VAN FREUD

Freud raakt gevestigd in vakkringen

Sinds de diesrede van Jelgersma aan de universiteit van Leiden in 1914 vonden Freuds ideeën in wetenschappelijke kring ingang, en kreeg het psychoanalytisch gedachtegoed in Nederland voet aan de grond, ook al gezien de oprichting van de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse in 1917. Verheugd stuurde Freud, naar aanleiding van het ontstaan van deze nieuwe vereniging, een felicitatie naar de secretaris van dit net opgerichte gezelschap, Johan Stärcke.¹ Ook de benoeming van Freud tot erelid van de Nederlandse Vereeniging voor Psychiatrie en Neurologie is veelzeggend. Op een feestvergadering ter herdenking van het vijftigjarig bestaan van de Vereeniging werd op een gegeven moment overgegaan tot de benoeming van ereleden, waarbij negen buitenlandse geleerden voorgedragen werden. Freud stond op dat moment nog niet op deze voordracht, maar het was Jelgersma die voorstelde ook

hem te kandideren. De meningen daarover liepen nogal uiteen. Uiteindelijk werd besloten om over de kandidatuur van Freud te stemmen, hetgeen resulteerde in 49 stemmen voor en 22 stemmen tegen.²

Volgens de berichtgeving van August Stärcke in het *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse* publiceerden veel Nederlandse analytici boeken en beschouwingen over de psychoanalyse.³ Zo noemde Stärcke onder andere het boek *De behandeling van zenuwzieken door psychoanalyse* van Ad. F. Meyer, dat deze in 1915 had geschreven voor artsen en studenten.⁴ Dat dit boek door Freud zelf hogelijk werd gewaardeerd, kan worden opgemaakt uit het voor Meyer complimenteuzen voorwoord van *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse* (1916). Verder werd door Stärcke melding gemaakt van de monografie *Een geval van hysterie psycho-analytisch behandeld* van Jelgersma en het grote artikel 'Psychoanalytische bijdrage tot de theorie over het gevoelsleven' van dezelfde auteur.⁵ Ook het eerste Nederlandse proefschrift over de psychoanalyse, *Naar aanleiding van Freud's droomverklaring*, in 1918 te Groningen verdedigd door A. J. Kiewiet de Jonge,⁶ werd door Stärcke vermeld, evenals het gezaghebbend artikel 'De psycho-analytische methode' van de psychoanalyticus J. H. van der Hoop in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* uit 1917.⁷ Stärcke ging tevens in op voordrachten van verschillende artsen voor de Vereniging of voor diverse artsengezelschappen, en besprak discussies die rondom de psychoanalyse speelden.

Freud raakt in de mode

Ook buiten medisch-professionele kringen, met name in literaire kringen, genoot de psychoanalyse steeds meer bekendheid. Freud schreef in de nadagen van 1914 een brief aan Frederik van Eeden, die het Duitse origineel van deze brief opnam in het tijdschrift *De Amsterdammer*. Freud herinnerde in zijn brief Van Eeden aan de twee hoofdstellingen van de psychoanalyse: het bestaan van primitieve en agressieve impulsen bij de mens, gezeteld in het onbewuste, maar voortdurend op de loer liggend en wachtend op een aanleiding om in actie te komen, en de zwakte van het intellect. De oorlog had volgens Freud deze weinig geliefde stellingen bevestigd:

‘Und nun blicken sie auf die Vorgänge dieser Kriegszeit, auf die Grausamkeiten und Rechtsverletzungen [...] auf die verscheidene Art, wie sie die eigenen Lügen, das eigene Unrecht und das der Feinde beurteilen, auf die allgemeine Einsichtlosigkeit, und gestehen sie mir zu, dass die Psychoanalyse mit beiden Behauptungen recht gehabt hat [...].’⁸

Voor het grote lezerspubliek publiceerde Jelgersma in 1924 vijf achtereenvolgende artikelen over de psychoanalyse in het dagblad *De Telegraaf*, getiteld ‘Ideeën van Freud’.⁹ Dit is opmerkelijk te noemen, omdat er destijds in kranten nog weinig inhoudelijke artikelen over Freuds psychoanalyse werden gepubliceerd en zeker niet zo uitgebreid. Jelgersma’s stijl was toegankelijk. Hij legde freudiaanse begrippen als ‘weerstand’ en het ‘onbewuste’ uit en gaf daarbij vele treffende voorbeelden, puttend zowel uit zijn eigen medische praktijk als uit het dagelijks leven. De artikelen spitsten zich toe op onderwerpen als ‘het vluchten in de psychose’ en het onbewuste geestesleven bij ‘normalen, zenuwlijders en krankzinnigen’. Jelgersma beschouwde Freud als een genie en bewonderde de houding van deze ‘begaafde man’, die dwars tegen alle tegenwerking in zijn onderzoek doorzette. Zo liet hij in een van zijn artikelen weten:

‘Hij is vervloekt, is willens en wetens misverstaan, is genegeerd en tegengewerkt en wat stellig het ergste is, in zijne meest belangrijke wetenschappelijke vondsten is hij belachelijk gemaakt. Hiertoe gaf het onderwerp dikwijls gereedelijk aanleiding. Nergens lachen mannen en ook wetenschappelijke mannen, die ook maar mensen zijn, meer over, dan over sexualiteit. Elke man is toegankelijk voor een sexueele grap.’¹⁰

Dergelijke artikelen dwongen sympathie voor Freud af en wekten natuurlijk bij velen nieuwsgierigheid.

In het al eerder genoemde overzicht *Holländische Literatur* van August Stärcke zien we dat de rubriek ‘Toegepaste psychoanalyse’ ruim was vertegenwoordigd. Er verschenen artikelen over psychoanalyse in literaire tijdschriften en cultuurbladen als *DeBeweging*,¹¹ *De Nieuwe Gids*¹² en *De Gids*,¹³ en *Onze Eeuw*.¹⁴

De classicus J. A. Schroeder onderwierp het sprookje van Amor en Psyche aan de psychoanalyse.¹⁵ Bekende hoogleraren als F. Roels¹⁶ en W. B. Kristensen¹⁷ schreven over psychoanalyse en de literator en Wereldbibliotheek-uitgever Nico van Suchtelen publiceerde het boek *Uit de diepten der ziel*, waarin de droomanalyse voor een groot lezerspubliek werd verduidelijkt.¹⁸

Natuurlijk werd Freud niet altijd even enthousiast ontvangen en werd er ook met de psychoanalytische zienswijze de draak gestoken, zoals in het blijspel *Femina*.¹⁹ Dit toneelstuk, dat door het Hofstad-Toneel werd opgevoerd in 1918 in het Theater Verkade te Den Haag, was opmerkelijk. Geschreven door twee auteurs, C. P. van Rossem en F. J. Soesman — de laatste was een zenuwarts — handelde het om een zenuwarts die volgens de psychoanalytische leer werkt. Een jonge weduwe, genaamd Jeanne, die bij hem in behandeling is, is verliefd op hem en probeert hem via psychoanalytische sessies te verleiden, uiteindelijk met succes, mede dankzij de hulp van haar zwager. Zij doet voor alsof zij zenuwziek is en de zenuwarts tuint daarin. Met name dit laatste aspect was natuurlijk funest voor het aanzien en het wetenschappelijke gehalte van de psychoanalyse, waarbij de psychoanalyticus gezien werd als ‘een oude snoeperd’. Zo zegt Jeanne:

‘Iedereen doet tegenwoordig aan de psychiatrie en de psychoanalyse ... ik ook ... Ik weet er misschien niet veel van ... in ieder geval voldoende om een eenvoudig ziektegeval zoo op te bouwen dat een zenuwarts er in loopt ... Als ik bij hem kom met klachten over chronische slapeloosheid en angst-gevoelens ... dan zegt zoo’n man toch niet tegen je: Mevrouw, U houdt me voor ’t lapje ...’

De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (NRC) besprak het toneelstuk destijds welwillend en positief, maar de psychoanalyticus Van Op-huijsen was er in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* veel kritischer over:

‘Waarom moet deze dokter eigenlijk psycho-analyticus zijn? [...] De dokter had n.l. even goed gynaecoloog, internist, enz. kun-

nen zijn [...] Weliswaar hadden de schrijvers het dan moeten stellen zonder het goedkoope lachsucces, dat hun thans de z.g. psycho-analytische behandelingsscene uit het eerste bedrijf bezorgt, doch dan hadden zij [...] zich niet behoeven te bezondigen aan een opzettelijke onware voorstelling [...].²⁰

De uitgeverij De Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur droeg voor een groot gedeelte bij aan de popularisering van Freud. De boeken van Freud werden nu met een zekere regelmaat door deze uitgever vertaald en op de markt gebracht.

DE MAATSCHAPPIJ VOOR GOEDE EN GOEDKOOPE
LECTUUR / DE WERELDBIBLIOTHEEK

Volksontwikkeling en cultuurspreiding

In 1905 richtte de journalist en redacteur Leo Simons (1862–1932) te Amsterdam de Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur op.²¹ Uitgangspunt bij de oprichting van deze uitgeverij was Simons' streven naar volksontwikkeling en cultuurspreiding. In een tijd waarin het socialisme steeds meer aanhang kreeg, paste zijns inziens een uitgeverij die tot doel had het arbeidersvolk te 'verheffen'. Daartoe zouden er betaalbare boeken voor arbeiders op de markt moeten komen. In reclameleuzen en folders werd de doelstelling van De Wereldbibliotheek als volgt omschreven:

'Het doel van de Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur is iedereen in staat te stellen zich geleidelijk een *eigen boekerij te vormen*; de beste werken der wereldliteratuur uit te geven, zoo goedkoop en smaakvol, dat men ze voor weinig geld kan maken tot een lief bezit.'²²

De uitgeverij startte diverse boekenseries, waarbij een adviesraad in het leven werd geroepen. Deze raad bestond uit onder anderen letterkundigen (Verwey, Van Eeden — tevens psychiater), historici (Brugmans, Kernkamp), en pedagogen en psychologen (Gunning, Heymans).²³

Een bekende serie boeken van de Maatschappij was bijvoorbeeld *Handboekjes Elck 't Beste*, een reeks algemene inleidingen op diverse gebieden als religie, pedagogiek en politiek. De serie was onderverdeeld in de volgende subdomeinen: 'staatkunde en letteren', 'kunst en wetenschap', 'zielkunde', 'geschiedenis en hygiëne' en 'wijsbegeerte en practisch leven'. De serie, met daarin twee titels van Freud, liep van 1913 tot 1931.

Een andere spraakmakende reeks was de zogenaamde *Encyclopaedie in Monografieën*, een serie wetenschappelijke inleidingen op allerlei gebied. Hier werd ook een titel van Freud opgenomen: *Inleiding tot de studie der psycho-analyse*. De hoogleraar filosofie en psychologie en lid van de adviesraad Gerard Heymans was een van de ontwerpers van de reeks, die tot doel had de zelfontwikkeling van lezers te bevorderen. Zo lezen wij over de *Encyclopaedie* in de feestbundel van het vijftienvestigjarig bestaan van De Wereldbibliotheek: 'Ziehier een opzet, die naar wij meenen, eenig is in de boekenwereld, en die [...] meer en meer de aandacht verdient van allen, die zich zelf willen ontwikkelen.'

De reeks was afgeleid van het werk van de Franse encyclopedisten van de achttiende eeuw, die het 'weten van hun tijd' samen hadden gevat in een aantal delen. De encyclopedieën werden echter te omvangrijk en als hulpmiddel tot zelfontwikkeling uiteindelijk ongeschikt geacht. De catalogustekst vervolgde:

'Uit deze overweging ontstond nu [...] ons plan om deze taak aan te vatten op geheel nieuwen grondslag en wel door ene aantal Inwijdingen in kennis en wetenschap bijeen te brengen, elk in een of meer afzonderlijke deelen, waar mogelijk oorspronkelijk Nederlandsch, doch het geheele plan opgebouwd op een algemeenen grondslag, die indertijd met Prof. dr. G. Heymans besproken en vastgesteld werd. Dit plan gaf de volgende hoofdlijnen aan: *a* het heelal en de aarde; *b* de natuur; *c* de mensch; *d* samenleving.'²⁴

Naast de genoemde titel van Freud laat dezelfde feestcatalogus zien dat er redelijk veel aandacht werd geschonken aan psychologisch georiënteerde boeken: *Het ik en de psychologie der massa*

en *De invloed van ons onbewuste in ons dagelijksch leven* van Freud, *Genezing en ontwikkeling in het zieleleven* van A. Maeder; *Gevoel en verstand in de psychologie en in het leven* van W. H. Cox; *Geestes en gemoedsziekten* van B. Hart; *Psychologie der vrouwen* en *Doel en middelen der S. P. R.* (Studievereeniging voor 'physical research') van Gerard Heymans; *De menselijke persoonlijkheid en haar voortbestaan na den lichamelijken dood* van F. W. H. Meyers en tot slot een boek van Nico van Suchtelen: *Uit de diepten der ziel*.

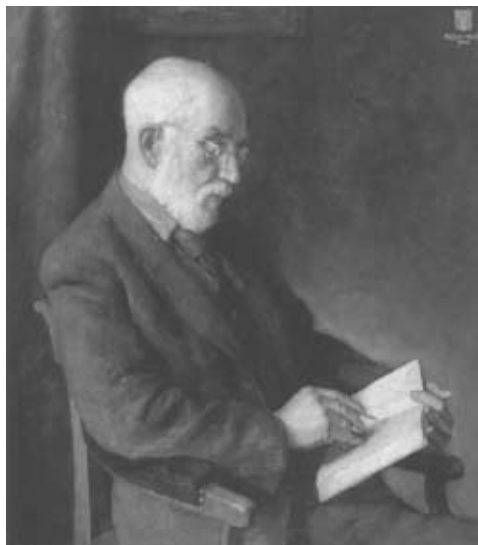
Andere belangrijke en succesvolle series van De Wereldbibliotheek waren de *Nederlandsche Bibliotheek* (Nederlandse fictie en non-fictie) en de *Toneelbibliotheek*. Er werd gebruikt gemaakt van Nederlandse auteurs, maar ook veel van buitenlandse schrijvers. Ook had de uitgeverij grote auteursoeuvres in haar fonds, zoals de *Werken* van Vondel en publicaties van Carry van Bruggen, Van Suchtelen, het echtpaar Scharten-Antink, Heijermans, Shakespeare en Erasmus.

De reeksen werden voornamelijk tegen lage verkoopprijzen en via een abonnementensysteem verkocht. Ook liep de verkoop van boeken rechtstreeks aan de leden van de 'Wereldbibliotheek Vereniging', die vaak met korting konden bestellen. Laurens van Krevelen kenschetste recentelijk De Wereldbibliotheek als 'de eerste gespecialiseerde uitgeverij in Nederland voor literatuur en cultuur'. Aan De Wereldbibliotheek hebben wij volgens Van Krevelen te danken dat er vertalingen kwamen van belangwekkende internationale auteurs (onder wie Freud) en dat de klassieke werken uit de wereldliteratuur ontsloten werden.²⁵

De titels van Freud werden bij De Wereldbibliotheek aangedragen door Jhr. Nico J. van Suchtelen, die een grote bewondering aan de dag legde voor de grondlegger van de psychoanalytische leer.²⁶

Schrijver en uitgever Nico van Suchtelen

Van Suchtelen (1878–1949) was een veelzijdige persoonlijkheid: hij was dichter, (toneel)schrijver, essayist, vertaler en uitgever. Van 1913 tot 1948 was Van Suchtelen werkzaam bij De Wereldbibliotheek, eerst als redacteur, later als onderdirecteur, mededirecteur en uiteindelijk directeur.

Nico van Suchtelen
geschilderd door Georg
Rueter (1944)

Van Suchtelen was in zijn tijd een zeer bekend en populair schrijver.²⁷ Hij verkeerde in literaire kringen met onder anderen Albert Verwey, Victor E. van Vriesland en Frederik van Eeden. De laatste bewonderde hij zeer, al had hij ook kritiek op hem, met name op diens te geringe kennis van het werk van Karl Marx. Omgekeerd bekritiseerde Van Eeden Van Suchtelen, al zag hij hun relatie vooral als een meester-leerlingverhouding, met zichzelf als leermeester.²⁸ Van Suchtelen had een uitgesproken idealistische en humanistische levenshouding. Hij verbleef ruim een jaar op de kolonie Walden te Bussum, die door Frederik van Eeden was gesticht. Ook behoorde hij, samen met onder anderen Frederik van Eeden en Aletta Jacobs, tot de oprichters van 'De Europeesche Statenbond', een vredesbeweging in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog, die het gezamenlijk belang van de Europese landen benadrukte. Van Suchtelen stuurde ook het manifest van de oprichting van de Europeesche Statenbond naar Freud toe, die daar verrassend positief op reageerde met de woorden: 'Das Schriftstück das Sie mir zugeschickt haben ist ergreifend schön.'²⁹ Ook als vertaler was Van Suchtelen zeer productief. Hij vertaalde verschillen-

de klassieke werken, onder andere *Faust* van Goethe en *Ethica* van Spinoza. Tevens vertaalde hij non-fictie zoals *Sociologie* van Eisler. Op wetenschappelijk terrein was Van Suchtelen eveneens actief. Hij had scheikunde en staatskunde gestudeerd en was al in 1911 gepromoveerd op een proefschrift dat handelde over het sociaal-economische vraagstuk waarbij de psychologie en de ‘vergeestelijking’ van de mens een grote rol speelden.³⁰ Helaas is weinig bekend over zijn correspondentie met collega-auteurs; tijdens de Tweede Wereldoorlog vernietigde hij een groot deel van zijn persoonlijke correspondentie-archief.³¹

Spiritisme en psychomonisme

Ten tijde van zijn indiensttreding bij de Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, in 1913, had Van Suchtelen al via verschillende auteurs kennis genomen van de psychologie. Zo onderhield hij veelvuldig contact met de grondlegger van de psychologie in Nederland, Gerard Heymans. Deze had hij eerder als auteur leren kennen bij de — mede door hem opgerichte — uitgeverij Maas & Van Suchtelen.³²

Heymans stichtte in Nederland het eerste Psychologisch Laboratorium waar experimenteel onderzoek werd verricht naar waarnemingen, optische illusies en *déjà vu* ervaringen. Het bekendst werd Heymans om zijn karakterleer of persoonlijkheidstypologie.³³ Zijn belangstelling richtte zich echter op meer zaken. Zo publiceerde hij regelmatig in *De Gids*, met name over sociale en maatschappelijke vraagstukken. Heymans onderhield, net als Van Suchtelen, nauw contact met Frederik van Eeden. Hij nam deel aan het ‘Comité der Europeesche Statenbond’, waar Nico van Suchtelen ook zitting in had, en schreef in dat verband een brochure tegen de oorlog.³⁴

Gedurende zijn loopbaan ontwikkelde Heymans een steeds grotere interesse voor paranormale verschijnselen. Hij richtte daartoe in 1920 de Studievereeniging voor Physical Research op, in navolging van de Engelse Society for Psychical Research, een instituut voor paranormale verschijnselen en spiritisme, dat was opgericht door Frederic W. H. Meyers. Het interne orgaan van Heymans’ vereniging, *De Mededeelingen*, werd vanaf 1922 een aantal jaren uitge-

geven door De Wereldbibliotheek, op initiatief van Van Suchtelen, die ook lid was en de vergaderingen notuleerde.

In 1922 vertaalde Van Suchtelen een ingekorte versie van het boek van Meyers — tevens een goede vriend van Van Eeden — *Human personality and its survival of bodily death*.³⁵ Dit postuum verschenen boek gold als een standaardwerk, waarin werd ingegaan op verschijnselen als hypnose, trance, bezetenheid en extase, verschijningen van gestorvenen, het subliminale bewustzijn, de Wereld-Ziel, enzovoort. Al met al is duidelijk dat Van Suchtelen sterk geloof hechtte aan occulte verschijnselen. Met de invloedrijke psychoanalyticus J. H. van der Hoop schreef hij enkele artikelen over parapsychologie in de *Mededeelingen der S.P.R.* Daarnaast schreef Van Suchtelen regelmatig in het tijdschrift *Wil en weg* over metapsychica, waarin aandacht werd geschonken aan onderwerpen als telepatie, telekinesis, ectoplasmie en hyperaesthesie. Een brief aan Leo Simons uit 1920 is illustratief voor Van Suchtelens interesse in parapsychologie:

‘Mijn vertaling van Meyers schiet goed op. Is heel interessant [...] De Vereniging voor Physical Reserach begint zich nu weer te roeren. Ze zal op ongeregelde tijden de Mededeelingen uitgeven, die dan bij ons gedrukt worden en in de handel gebracht. Ik woonde deze week nog een zeer geslaagde seance bij met het engelsche medium Peters, die o.a. om mijn horloge vroeg en daarop onmiddellijk mijn leven instelde, mijn methode van werken beschreef en overbekende boeken opsomde.’³⁶

Maar wat Van Suchtelen, naast zijn interesse voor het paranormale, vooral deelde met Heymans, was zijn hang naar het ‘Al Ene’, naar ‘alles is ziel’, naar het pan-psychisme, beter bekend als ‘psychisch monisme’. Dit mondde uit in een maatschappelijk streven om de mens inzichten bij te brengen wat betreft zijn psychologie, om zo een betere wereld, een gelukkiger toekomst, te bewerkstelligen. Net als Van Suchtelen, en overeenkomstig de ideologie van De Wereldbibliotheek, wilde Heymans zijn vak — de wijsbegeerte en de psychologie — toegankelijk maken voor het brede publiek, aan opvoeding doen en de geestelijke ontplooiing van de mens bevor-

deren. Heymans was dan ook redacteur voor de reeks *Encyclopaedie in Monografieën*.

Van Suchtelen en de psychoanalyse

De interesse van Van Suchtelen voor de psychoanalyse moet gezien worden in het licht van het bovenstaande en ontwikkelde zich gelijktijdig met en vanuit het spiritisme. Hij had daarnaast Freuds werk al enigszins leren kennen via onder anderen Frederik van Eeden, en was daar, in tegenstelling tot Van Eeden, uitermate enthousiast over.

Aan de psychoanalyse hechtte Van Suchtelen een heilig geloof. Vooral het concept van het onbewuste, dat hij beschouwde als een bron van creativiteit en zelfverwezenlijking, was voor hem een openbaring. Met zijn interesse voor het bovennatuurlijke, en bovenal voor de betekenis van dromen, sloot de psychoanalyse goed aan bij zijn wat mystieke persoonlijkheid. In Gooise kunstenaarskringen, waar Van Suchtelen deel van uitmaakte, verklaarde men elkaars dromen wel eens, waarbij Freud natuurlijk veelvuldig ter sprake kwam.³⁷

Van Suchtelen was in feite een autodidact op het gebied van de psychoanalyse, maar dit belette hem niet een boek te schrijven over de werking van de psychoanalyse. Dit werk, getiteld *Uit de diepten der ziel*, maakte het freudiaanse gedachtegoed bij een grote groep mensen bekend. Het was, zo verklaarde de ondertitel, een 'samenspraak over droom en geweten, met een algemene inleiding over het psycho-analytisch onderzoek van de droom'. Van Suchtelen liet in zijn inleiding allerlei psychoanalytische noties en begrippen de revue passeren. Het algemene leespubliek kon zo voor het eerst kennis maken met begrippen als weerstand, libido, onderbewustzijn, vadercomplex en sublimering. Daarop volgde een aantal 'samenspraken' tussen een analyticus en een 'bezoeker', waarin het psychoanalytisch proces werd nagebootst door middel van een behandeling van allerlei dromen, fantasieën, gedachten en associaties van de bezoeker. Het boek was een groot succes. Het beleefde vele herdrukken, ondanks de scherpe kritieken die het te verduren kreeg. Door wetenschappers werd Van Suchtelen niet altijd even serieus genomen. Met name de besprekingen van

de zenuwarts C. T. van Valkenburg en de Leidse hoogleraar theologie W. B. Kristensen³⁸ waren bijzonder negatief. Zij kenschetsten Van Suchtelens benadering als onwetenschappelijk en als vrijelijk gefantaseer. Valkenburg vond verder dat Van Suchtelen te veel de nadruk legde op seksuele aspecten en verklaringen. Hij was ook van mening dat de toepassing van de psychoanalyse onzedelijk zou zijn, zeker voor jonge mensen en voor meisjes in het bijzonder. Volgens Kristensen, in zijn tijd een hooggeachte theoloog, zou Van Suchtelen geen kennis van zaken hebben, zeker niet wat betreft mythologie en religie. Hij rekende Van Suchtelen tot de 'leunstoel-philosophen' en vond 'dat zulke nonsens nu weer als "diepte-psychologie" wordt opgedischt een merkwaardig maar niet vleiend teken van onze tijd.'³⁹

Van Suchtelens interesse voor de menselijke psyche werd er desondanks niet minder om. In 1919 vertaalde hij een publicatie van de Zwitserse psychiater A. Maeder, *Genezing en ontwikkeling in het zieleleven*.⁴⁰ Dit boekje werd uitgegeven in de serie *Handboekjes Elck 't Beste*. Maeder, aanhanger van de Zürichs-jungiaanse diepte-psychologie, beschreef hier uitgebreid de functie van het onbewuste en de psychoanalytische behandeling en ging ook in op de relatie tussen psychoanalyse en levensbeschouwing. Bij de vertaling plaatste Van Suchtelen enkele noten. Zo noteerde hij bij Maeders droomopvatting:

'Onafhankelijk van Maeder kwam ik door het onderzoek van een groot aantal dromen tot geheel dezelfde opvatting [...]. Wat Maeder "richtingszin" en "hogere instantie" noemt, vatte ik op als het verborgen "geweten". Ik trachtte aan te tonen dat dit werkzaam is in alle mensen en bepleitte op grond daarvan het belang van psycho-analyse, in het bijzonder van het onderzoek van den droom, voor *alle* mensen, ook *niet-neurotici*, die tot oplossing hunner conflicten en tot innerlijke, geestelijke vrijheid willen komen.'⁴¹

Belangrijk was dat Van Suchtelen nauw contact onderhield met de belangrijkste Nederlandse psychoanalytici. Hij was bijvoorbeeld aanwezig op het Internationale Psychoanalytische Congres dat in

1920 in Den Haag gehouden werd. Op een groepsfoto gemaakt tijdens een banket in hotel 'De Twee Steden' aan het Buitenhof staat hij tussen bekende Nederlandse psychoanalytici als Van Emden, Westerman Holstijn, Van der Hoop en Jelgersma. Verder staan op deze foto onder anderen Freud en zijn dochter Anna, Max Eitingon, Melanie Klein en Sandor Ferenczi.⁴² Van Suchtelen zal daar naar alle waarschijnlijkheid Freud persoonlijk hebben gesproken. Vier jaar later vertaalde Van Suchtelen eindelijk een boek van Freud zelf: *Het ik en de psychologie der massa*, dat vanzelfsprekend verscheen bij De Wereldbibliotheek.

VIJF BOEKEN VAN FREUD BIJ
DE WERELDBIBLIOTHEEK

In de periode 1916 tot 1951 verschenen vijf vertaalde boeken van Freud bij De Wereldbibliotheek. In het hiernavolgende zal er een overzicht gegeven worden van de ontstaans- en uitgavegeschiedenis van de boeken, evenals de vertaling en de ontvangst ervan.⁴³

*De invloed van ons onbewuste in ons dagelijksch
leven, 1916*

Freuds *Zur Psychopathologie des Alltagslebens* (1910) kwam voor het eerst in het Nederlands uit in 1916. De oplage van dit gebonden, 308 pagina's dikke boek bedroeg 2.100 exemplaren.⁴⁴ De tekst wordt voorafgegaan door een inleiding van negen pagina's door Johan Stärcke.

In 1921 volgde een vermeerderde tweede druk in de reeks *Encyclopaedie in Monografieën*. Het formaat was nu iets groter, evenals de omvang (357 pagina's). Het boek bevatte tevens een foto van Freud. De oplage was 2.150 exemplaren. In 1931 volgde er een derde en laatste druk, nu met een omvang van 403 bladzijden. De oplage bestond wederom uit 2.100 exemplaren. De prijs bedroeg f 4,50. In 1936 waren er in totaal 5.099 exemplaren verkocht, zeven jaar later was het boek uitverkocht. Hoe De Wereldbibliotheek de rechten voor de vertaling verwierf, valt niet met zekerheid te zeggen. Waarschijnlijk heeft men rechtstreeks met Freud dan wel zijn uitgeverij Internationale Psychoanalytische Verlag contact opge-

nomen. Freud gaf meestal zelf zijn autorisatie voor een vertaling en berichtte dit vervolgens aan de vertaler of aan diens uitgever. Navraag bij Sigmund Freud Copyrights bevestigt deze veronderstelling. Volgens archivaris Tom Roberts sprong Freud echter tamelijk onvoorzichtig met vertalingen om:

‘Freud himself was rather careless about his publications and seems never to have seen them as a potential source of significant income. There is evidence (letters to James Strachey) that he took a direct interest in the quality of the English translations, but the same would not, of course, apply to the Dutch ones, since he did not know the language. Freud’s son, Martin (1889-1967), directed the Internationale Psychoanalytischer Verlag in Vienna until it was dissolved by the Nazis in 1938, and played an important role in negotiations with publishers at least from the mid-1930s...’⁴⁵

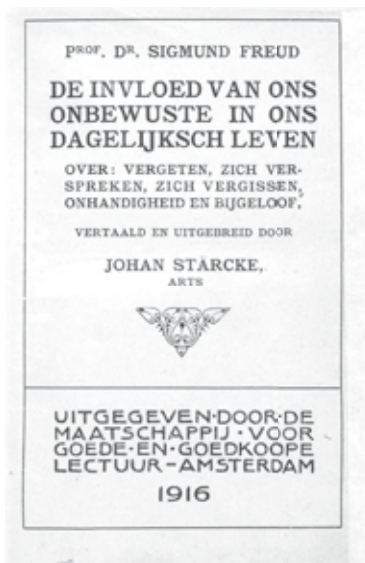
Vertaling — De vertaling werd verzorgd door Johan Stärcke. Deze moet Van Suchtelen als redacteur van De Wereldbibliotheek persoonlijk gekend hebben, want in 1916 verscheen van zijn hand in de reeks *Handboekjes Elck 't Beste De sexueele opvoeding onzer jeugd*. Dit boekje, dat het best kan worden getypeerd als een voorlichtingsboek voor ouders, werd maar liefst zeven maal herdrukt, de totale oplage bedroeg ongeveer 25.000 exemplaren.

Stärcke schreef in mei 1916 een inleiding bij zijn vertaling. Daarin legde hij uit dat er naast het bewuste (‘ons denkleven’) bij ieder mens een ‘onbewust geestesleven’ bestond waarin verdrongen gedachten en gevoelens de boventoon voerden. Deze verdrongen gedachten (meestal seksueel gekleurd) kwamen in het dagelijks leven tot uiting in dromen, symboliek, humor, religie en in sprookjes. Door de kennis van het onbewuste kon men zenuwkwalen begrijpen. Maar de door Freud ontwikkelde methode van zelfanalyse (bijvoorbeeld van dromen en versprekingen) was voor ieder mens uiteindelijk zeer aan te raden. In de woorden van Stärcke kon deze ‘voor het individu zoowel als voor de mensheid van buitengewoon groot belang blijken’.

Zijn inleiding sloot Stärcke af met een beschouwing over de Eerste Wereldoorlog. Zo vroeg hij zich af:

‘Is het nu wel de tijd, de aandacht te vragen voor psychologische problemen [...] nu de wereld voor een wonderlijk en gruwelijk Massa-probleem is gesteld [...]? Willen de volken sterven? Of willen zij leven, en wie of wat drijft hen in den Dood? Wellicht zal slechts de kennis van het Onbewuste in de menselijke ziel een antwoord op vele van deze vragen kunnen geven [...]’⁴⁶

Ook zijn eigen waarnemingen, gedachten, dromen nam Stärcke op in zijn vertaling. Enkele daarvan waren reeds gepubliceerd in het *Internationale Zeitschrift für ärztliche Psychoanalyse*. Deze illustraties spraken ook Freud blijkbaar aan, want in de volgende herdrukken van de Duitse edities nam Freud zeven voorbeelden van Stärcke over. Zo kwam Nederland veelvuldig ter sprake in het boek en lezen we onder andere over de Nederlandse musea (het Rijksmuseum en het Stedelijk Museum te Amsterdam), en over Nederlandse literatuur, bijvoorbeeld over Herman Heijermans. Dat

Titelpagina en een pagina uit het binnenwerk van *De invloed van ons onbewuste in ons dagelijksch leven* (1916).

Freud tevreden was over Stärckes werk blijkt eveneens uit wat hij schrijft in een brief aan Lou Salomé:

‘Das *Alltagsleben* macht unter meine Büchern die beste Karriere. Ich bereite jetzt die fünfte Auflage vor und habe eine holländische Ausgabe durch J. Stärke, die sehr repräsentabel ist, vor mir liegen.’⁴⁷

Receptie — In het literaire tijdschrift *De Gids* verscheen in 1916 een bespreking van *De invloed van ons onbewuste in ons dagelijksch leven*, van de hand van J. P. Kuenen, redacteur van *De Gids*. Blijkbaar was Freud in die tijd geen onbekende meer, want de recensent opende zijn bespreking met deze woorden: ‘Men heeft de laatste jaren zooveel van Freud en zijn leer hooren gewagen, dat deze vertaling op prijs gesteld zal worden.’ Toch volgde er geen lovende bespreking. Kuenen vond het boek weliswaar onderhoudend genoeg — en de vertaling liet zich vlot lezen — maar stelde dat de inhoud niet geschikt was voor een groot publiek. De ‘grenzen der welveoeglijkheid’ werden zijns inziens overschreden:

‘Het wil ons voorkomen dat [...] de censuur nog wel iets strenger had mogen worden toegepast [...]’ De voorbeelden van de diverse faalhandelingen overtuigden bovendien niet: ‘Wij meenen niet, op die wijze te kunnen aantoonen, dat de opvatting der psycho-analisten te dezen een illusie is, slechts dit, dat de voorbeelden door hen gegeven op zich zelve weinig bewijskracht hebben’, aldus “Qui veut prouver trop, ne prouve rien.”

De *Delftse Courant* schreef het volgende:

‘De leek behoeft niet bevreesd te zijn dat hij een voor hem niet begrijpelijk of bezwaarlijk werk voor zich zal krijgen, de klare, heldere taal is voor iedereen begrijpelijk en de studie ervan zal de lezer veel kennis bijbrengen van het gedachtenleven, van het onbewuste geestesleven vooral.’⁴⁸

In de medische bladen verschenen opvallend genoeg geen besprekingen van het werk, zelfs niet in het tijdschrift *Psychiatrische en*

Neurologische Bladen, waarin in deze tijd veel over Freuds psychoanalyse verscheen.

Een van de grootste tegenstanders en criticasters van Freud was prof. dr. C. Winkler, een invloedrijk hoogleraar neurologie en psychiatrie aan de Universiteit van Amsterdam en van Utrecht. Al eerder, in 1904, had hij in het *Tijdschrift voor Geneeskunde* de oorspronkelijke Duitse editie van *Zur Psychopathologie des Alltagsleben* besproken. Winkler was toen al terughoudend in zijn bespreking. Want, zo schreef hij:

‘slechts bleef de vraag over, of soortgelijke analytische methodiek nog den naam van wetenschappelijk onderzoek verdient, want de subjectiviteit van den onderzoeker speelt naar mijn meening een nauwelijks af te meten rol er in.’

Hij sloot af met:

‘Het boekje is geestig en gemakkelijk geschreven, amusant zelfs door de talrijke voorbeelden. Het verdient gelezen, maar ook om met de grootste voorzichtigheid gewaardeerd te worden.’⁴⁹

In de jaren daarna werd de kritiek van Winkler op Freud steeds steviger. In 1917 publiceerde hij in het tijdschrift *Geneeskundige bladen* de tekst van een voordracht voor een artsengezelschap in Den Haag.⁵⁰ In dit artikel van ruim dertig pagina's toonde Winkler zich weliswaar een oprecht bewonderaar van de creativiteit en scherpzinnigheid van Freud, maar ontkende hij de wetenschappelijke waarde van diens nieuwe wetenschap. Het begint al met de woorden: ‘Hoe minder er over deze onrijpe vrucht der wetenschap in het publiek wordt gesproken hoe beter.’ De psychoanalyse zou volgens Winkler zijn voortgesproten uit de associatiepsychologie en onder invloed staan van de Franse denker Charcot, wiens motto luidde: ‘C'est la foi, qui guerit!’ Winkler legde vervolgens vrij nauwkeurig Freuds leer uit, maar benadrukte telkens dat de wetenschappelijke bewijsvoering ontbrak en dat het geheel van zijn hypothesen nergens goed getoetst werd. Hij zag zelf meer in biologische onderzoekingen van de patiënt. Met name stoorde hij zich aan Freuds

kinderpsychologie; deze was veel te veel gericht op het libido, de geslachtsdrift. Winkler vond Freuds opvattingen gevaarlijk voor de kinderziel, want het kind werd dan immers beschouwd als een ‘polymorf-pervers wezentje’. Als behandelingsvorm achtte hij de psychoanalyse hoe dan ook schadelijk, zeker voor jonge ongehuwde vrouwen, en vooral waar het seksualiteit betrof. En eens te meer voor patiënten met hebefrenie — een vorm van de geestesziekte schizofrenie — want ‘zij zoeken die behandeling, als muggen vliegen zij af op de kaars der Freudianen [...]’. De enige ‘zoudkorrel in de berg zand’ zou het onderzoek naar het onbewuste in het dagelijkse leven zijn.

Vanzelfsprekend voelden de aanhangers van de psychoanalyse zich door Winklers kritiek zeer aangesproken. De psychoanalyticus Van Ophuijsen schreef in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*⁵¹ in de rubriek ‘Feuilleton’ een kritisch weerwoord. Hij had al tijdens Winklers voordracht Freuds leer in bescherming genomen en deed dit nu nog eens over in geschrift. Winkler had zich volgens Van Ophuijsen laten verleiden om een gekleurd oordeel te geven over een onderwerp waar hij bij voorbaat al negatief tegenover stond, een oordeel dat bovendien niet berustte op literatuurkennis en eigen ervaring. Waar Winkler had geschreven dat de psychoanalyse het best tot uiting kwam in *Zur Psychopathologie des Alltagslebens* — opvallend is dat de Nederlandse vertaling hiervan niet wordt vermeld — meende Van Ophuijsen dat dit nu juist het geval was bij Freuds boek *Die Traumdeutung*. Van Ophuijsen besloot zijn reactie met de aanbeveling dat men ook Freuds *Einführung in die Psychoanalyse* zou moeten lezen, aangezien dit aan een ieder duidelijk zou maken dat Freud zeker geen fantast was.

Inleiding tot de studie der psychoanalyse, 1917, 1918

Het eerste deel van Freuds inleidende colleges werd al in 1917 uitgegeven en het tweede deel volgde in 1918 bij de Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur. Freud gaf als buitengewoon hoogleraar aan de Universiteit van Wenen vele jaren colleges in de psychoanalyse, voor toehoorders van alle faculteiten. Besloten werd om deze colleges te publiceren. Kernthema’s uit de psychoanalyse, zoals de lapsus, de droom en de droomduiding werden uitgelegd.

Een groot deel van het boek behandelde de algemene neurosenleer. Daarin kwamen onderwerpen als angst, het onbewuste, weerstand en verdringing, de overdracht en het narcisme aan de orde. De Nederlandse vertaling was de eerste uitgegeven overzetting van het Duitse origineel (*Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*, 1916-1917). Pas in 1920 volgde er een Engelse vertaling en in 1922 een Franse en een Italiaanse. Dit boek is Freuds meest wijd verspreide werk; het beleefde wereldwijd talloze vertalingen. In Nederland is het tot op de dag van vandaag ruim vijfenzeventig jaar op markt. Door een brief van de Nederlandse psychoanalyticus W. J. J. de Sauvage-Nolting aan Imago Publishing Company van eind juni 1949 weten we dat Freud zelf met De Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur contact heeft gehad over de rechten en bijbehorende financiën van de *Vorlesungen*: ‘Prof. Freud himself asked much lower royalties on his most important work “Die Vorlesungen”.’⁵²

Deel 1 en 2, alletwee gebonden boeken, werden uitgegeven in de reeks *Encyclopaedie in Monografieën*, met elk een oplage van 2.100 exemplaren. Beide boeken kostten f 3,25. De officiële titel luidde: ‘Inleiding tot de studie der psychoanalyse. Academische voorlezingen van prof. dr. Sigmund Freud, hoogleeraar Universiteit te Wenen. Uit het Duitsch vertaald door Dr. A. W. van Renterghem’. Op de titelpagina stond verder vermeld *Elck 't Beste*. Het eerste deel omvat vier colleges over ‘vergissingen’ en elf colleges over de droom. Het tweede deel behandelt de ‘Algemeene leer der neurosen’ en bevat de colleges zestien tot en met achtentwintig. De vertaler Van Renterghem verzorgde tevens een inleiding.

In 1933 volgde er een herdruk, opnieuw in de reeks *Encyclopaedie in Monografieën*, waarbij de twee delen werden samengevoegd tot één band van 660 pagina’s. In 1942 raakte het uitverkocht. Pas in 1950 werd het boek weer herdrukt, in een oplage van 2.300 exemplaren. De derde druk werd niet meer ondergebracht in *Encyclopaedie in Monografieën*, maar verscheen in een zelfstandige, in linnen gebonden uitvoering met stofomslag, met een omvang van 448 pagina’s op een formaat van 13,5 bij 20 centimeter. Het boek kostte inmiddels f 8,90. Bij deze derde druk werd een reclamefolder gemaakt, die als kop had ‘Sigmunds Freud’s leer der psycho-

analyse'. De vierde en vijfde druk verschenen aanvang 1950, de zesde (1.189 exx.) en zevende druk (1.094 exx.) in 1952. Vanaf de vierde druk werd de inleiding van Van Renterghem weggelaten. De Wereldbibliotheek beschouwde deze als te zeer verouderd. In 1956, bij inmiddels de achtste druk (1.600 exx.), waren er in totaal 5.238 exemplaren verkocht. Om de paar jaar werd het boek nu herdrukt, steeds met een oplage die schommelde rond de tweeduizend exemplaren. Bij de twaalfde druk, in 1971, werd de oplage verhoogd naar 3658 exemplaren. Dit is niet verwonderlijk, gezien de verhoogde belangstelling voor het werk van Freud in de jaren zeventig. Pas bij de achttiende druk werd het boek uitgegeven als paperback, zoals ook de overige titels van Freud bij De Wereldbibliotheek.

De negentiende druk bij De Wereldbibliotheek, in 1991, laat een verandering zien. De vertaling, nog steeds die uit 1917 en 1918 van Van Renterghem, werd herzien en gemoderniseerd door de Vlaamse filosoof en uitgever Michel Meynen. Volgens de huidige directeur van De Wereldbibliotheek, Joos Kat, speelde men al langere tijd met de gedachte — eigenlijk was het een noodzaak — om de vertaling eens grondig te herzien. Michel Meynen heeft daar verder op aangedrongen.⁵³ De uitvoering werd ook anders, namelijk een groot formaat paperback met flappen, in 397 pagina's. De titel werd gewijzigd in 'Inleiding tot de psychoanalyse'. In 1997 volgde de twintigste druk, die nog steeds leverbaar is en vooral wordt gebruikt in het universitaire onderwijs. De laatste jaren werden er jaarlijks een paar honderd exemplaren van verkocht, maar inmiddels is de verkoop teruggelopen naar ongeveer honderd exemplaren per jaar en zal er kritisch worden bekeken of het nog opportuun is het boek te blijven uitgeven.⁵⁴ Anno 2006, in het 150ste geboortejaar van Freud, verscheen er een eenentwintigste druk. Grof geschat zijn er van dit boek tussen 1918 en heden ongeveer vijfenveertigduizend exemplaren verkocht. Het is daarmee veruit het best verkochte boek van Freud in Nederland.

Vertaling — De arts Van Renterghem verzorgde niet alleen de eerste Nederlandse vertaling van *Inleiding tot de studie der psychoanalyse*, maar schreef bovendien een uitgebreide, 35 pagina's lange

meerderheid der geneeskundige wereld. Na ernstige theoretische studie en voorzichtige toetsing van de theorie aan de geneeskundige praktijk ben ik tot de erkenning gekomen, dat de zenuwarts met de Freud'sche analyse een machtig en alleszins betrouwbaar wapen rijker is geworden in den strijd tegen de neurosen.⁵⁵

Receptie — Al vrij spoedig na de verschijning van het eerste deel verschenen er besprekingen in de medische vakpers. Men reageerde behoedzaam, enkele uitzonderingen daargelaten. Zo reageerde het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, in een bespreking van C. T. Valkenburg — die zich al eerder kritisch en spottend over de psychoanalyse had uitgelaten in zijn bespreking van Nico van Suchtelens boek *Uit de diepten der ziel* — uiterst negatief. Hij vond dat: '[...] in de gedrukte voordracht zeer hinderlijk te voorschijn komt het eeuwige herhalen derzelfde dingen, een hebbelijkheid, die Freud ook in andere geschriften niet geheel vreemd is.' Er was volgens hem veel 'speculatiefs', 'onbeweezens' en 'onwaarschijnlijk' te vinden in Freuds teksten. Hij zag een groot bezwaar: 'voor den arts is zij overbodig, en voor het publiek?'⁵⁶ Het boek zou letterlijk schade aanrichten, met name bij de leek. Voor het 'lofprijzend voorwoord' van Van Renterghem had Valkenburg evenmin veel goeds over:

'De nestor der vaderlandsche psycho-therapie [...] had dunkt mij, meer zorg behooren te dragen voor de geestelijke en zedelijke gezondheid zijner landgenooten. [...] Zijn gezag zal den leek te eerder ertoe brengen, onder voorbijzien van Freud's hier en daar opborrelende twijfelingen, alles met huid en haar, begrepen en vooral onbegrepen, te slikken; en het geluk van den lezer zal er niet door verhoogd worden.'

Maar het tijdschrift *Het Groene en het Witte Kruis* beval het eerste deel van het boek juist aan:

'Het moge bij sommigen bedenkingen wekken, vooral waar het oordeel over Freuds theorieën onder deskundigen nog zoo weinig vaststaat, dergelijke werken onder het bereik der

groote menigte te brengen. Doch, waar Freud zelf deze lezingen ook voor leeken hield en waar een zoo bezadigd, hoewel enthousiast, psychiater als Van Renterghem ze bij ons publiek inleidt, is o. i. de uitgever volkomen gerechtvaardigd.⁵⁷

Over het tweede deel werden meer kritische kanttekeningen gemaakt, onder andere over de omslachtige en in herhaling vallende stijl van Freud. Freud zou duidelijk hebben gemaakt dat zijn toehoorders nog niet verder waren gekomen dan de vloermat achter de buitendeur. Een bijna poëtische conclusie volgde: 'Mogen zij dan nu opgewekt zijn, het huis verder binnen te treden, om [...] ook met den *hall*, de gangen en de kamers bekend te worden.'⁵⁸

In het toonaangevende vakblad *Psychiatrische en Neurologische Bladen* schreef J. H. van der Hoop van beide delen een recensie, die genuanceerd van aard was. Hij maakte eveneens bezwaren tegen Freuds stijl, die volgens hem nogal eens gekenmerkt werd door het oproepen van allerlei bezwaren en tegenstellingen en door een polemiserende toon. Daardoor achtte hij het boek niet geschikt voor een beginnend lezer, omdat deze daardoor teveel afgeleid zou kunnen worden. Hij nam het op voor Freud, in die zin dat naar zijn mening de wensdromen niet alleen maar een seksuele betekenis in zich droegen, maar eerder gericht waren op de bevrediging van de meest elementaire behoeften zoals honger, dorst, en de drang tot vrijheid. Dat Van der Hoop zijn jungiaanse belangstelling niet onder stoelen of banken stak, blijkt uit de volgende passage:

'Op enkele plaatsen wordt een toenadering gevonden aan de opvattingen van Silberer, Jung en Meader, die ik meen hier voor het eerst te vinden. Zoo vinden wij meer waardering voor het archaische element, dat door Jung uitvoerig is bestudeerd en wij zien erkend, dat voor sommige droomen een anagogische uitlegging juist is, "die geen rekening houdt met de uitingen der natuurdriften, maar doelt op een vorming van hoogere prestaties".'

Van der Hoop besloot met de mening dat het 'echter onbegrijpelijk is, dat deze leer der neurosen hier te lande in een min of meer

populaire uitgave is verschenen. Vooral lijkt het mij niet wenselijk toe, dat zenuwpatiënten zich in dergelijke theorieën en hypothesen over hun ziekte verdiepen. [...] Alles samengenomen is dit nieuwe boek van Freud een zeer groote aanwinst voor de psychoanalytische literatuur, dat in de handen van menig medicus zeker zal bijdragen tot het doel: aan te sporen tot onderzoek en vooroordelen te ontzenuwen.⁵⁹

Het tijdschrift voor artsen, *Vox Medicorum*, beschouwde de *Voorlezingen* als merkwaardig, omdat 'daarin zaken worden geopenbaard, waarbij we nooit hebben stilgestaan, en waarin vele gezichtspunten geopend worden, die te denken geven. Waarlijk wij raden U aan dit tweede deeltje te lezen [...].'⁶⁰

Buiten de medische vakkringen reageerde men enthousiast. In het blad *De Tijdspiegel* schreef de neef van Van Renterghem, Jan van Emden, een uitgebreide en zeer positieve bespreking van de twee delen. Hij gaf een uitvoerige uiteenzetting van de inhoud, waarbij ook de inleiding van de vertaler geprezen werd.⁶¹ Ook bij latere drukken verschenen nog besprekingen van het boek. Zo ging het Amsterdamse studentenblad *Propria Cures* in een groot artikel in op het boek en op de relatie tussen Freud en Nietzsche.⁶²

In confessionele milieus leidde Freud in het algemeen tot felle reacties, van zowel protestantse als katholieke zijde. Met name de katholieke gezagsdragers zagen Freuds leer als zeer bedreigend. Paus Pius X had zich al in 1907 in zijn encycliek *Pascendi domini gregis* tegen het moderne denken uitgelaten. Het was volgens hem verontrustend dat er aan het innerlijk leven en het gevoel zo'n groot belang werd gehecht. Met de idee van een 'onbewuste' kon hij zich niet verzoenen, waar de bisschop van Haarlem, J. D. J. Aengent, hem in volgde. Ook in medische-katholieke kringen stond men afwijzend tegenover de psychoanalyse. De hoofdredacteur van het *Rooms-Katholieke Artsenblad*, W. B. Huddleston Slater, en de zenuwarts F. S. Van Bouwdijk-Bastiaanse verwierpen Freuds leer. Volgens de laatste zou de psychoanalyse de mens zelfs verlagen 'tot een dier met louter sexueele instincten'. Meer positieve geluiden waren er echter langzamerhand ook te horen, vooral vanuit de ziekenhuispsychiatrie (de psychiaters J. Lichtveld en H. J. Schim van der Loeff), van de al eerder genoemde katholieke

hoogleraar psychologie F. Roels en van Pater Duynstee, die pleitte voor een minder rigide navolging van de moraaltheologie. Vanaf 1935 werd het katholieke denken over de psychoanalyse milder, dit naar aanleiding van een lezing van Duynstee over de verdringings-theorie, die gehouden werd voor de Vereniging voor Thomistische Wijsbegeerte.⁶³

Vanuit protestants-christelijke hoek werd er aanvankelijk minder negatief op de psychoanalyse gereageerd. De psychoanalyse opende wellicht mogelijkheden om de ziel weer terug te brengen in de psychiatrie, iets waar vooral de psychiater L. Bouman zich sterk voor maakte. De notie van de gewetensfunctie, het freudiaanse Über-Ich, trok vooral belangstelling bij predikanten en zielzorgers. Ook de zelfkennis die de psychoanalyse zou bevorderen was in hun ogen heilzaam.⁶⁴ Maar men had wel sterke aarzelingen om het boek toegankelijk te maken voor een groot publiek. In het blad *Hervorming*, dat het tweede deel van de *Voorlezingen* besprak, werd gewaarschuwd: 'Waar de sexueele problemen uitgangspunt van waarneming zijn is het gevaar groot voor een verkeerd gerichte belangstelling.' De vernietigende kritiek die de theoloog Kristensen had geleverd op Van Suchtelens *Uit de diepten der ziel* werd nog eens aangehaald om te benadrukken dat het boek voor de massa gevaarlijk kon zijn: '[...] terwijl desalniettemin het boek wel gelezen en aanvaard zal blijven door het groote publiek, wordt men huiverig om het verschijnen van dergelijke boeken op de boekenmarkt als een heuglijk teeken des tijds te beschouwen.'⁶⁵ De gereformeerde hoogleraar theologie K. Schilder zag eveneens niet veel in Freud: '[...] daarom kan de principieele vrede tusschen Freudiaan en confessioneelen christen maar niet geteekend worden; omdat Freud eerst het sexueele leven en daarna de religie van den verkeerden kant benadert.'⁶⁶

Het ik en de psychologie der massa, 1924

Het ik en de psychologie der massa (oorspronkelijk *Massenpsychologie und Ich-Analyse*, 1921) werd voor het eerst in 1924 uitgegeven in de reeks *Handboekjes Elck 't Beste*. De oplage van dit 101 pagina's dikke boekje bedroeg 2.244 exemplaren en de verkoopprijs was vastgesteld op vijfenzeventig cent. Bij de verschijning van de

eerste druk maakte De Wereldbibliotheek een reclamefolder (flyer) waarin zij het boek en tevens de titels *De invloed van ons onbewuste in ons dagelijksch leven* en *Inleiding tot de psychoanalyse* promootte. Over *Het ik en de psychologie der massa* werd onder andere trots verkondigd:

‘Dit interessante werkje van den genialen Weenske geleerde [...] werd voor onze handboekjes vertaald door Dr. N. van Suchtelen. Het begint met een, in al zijn beknoptheid, voortreffelijk overzicht van de gangbare denkbeelden omtrent het wezen van de psychologie der massa, met name van de theorie van den bekenden Franschen socioloog Le Bon.’

De Wereldbibliotheek kondigde later het boek in haar feestcatalogus als volgt aan:

‘Een uiterst helder geschreven betoog, waarin de groote psycholoog eerst de gangbare theorieën aangaande de “ziel der menigte” bespreekt om daarna zijn eigen, verassenden kijk op dit duistere probleem te geven.’⁶⁷

De flaptekst op het boek, die overigens tot en met de laatste drukken gehandhaafd bleef, beweerde verder onder andere:

‘De dieptepsychologie dringt steeds meer door tot andere wetenschappen als kunstgeschiedenis, taalwetenschappen en sociologie, en veel wordt verklaard met “Freud” zonder dat men zich een goede voorstelling heeft gemaakt van zijn inzichten. Voor ieder die met belangstelling het hedendaagse culturele leven volgt is de lezing van Freuds heldere inleiding tot zijn werk onontbeerlijk. Als zulk een boekje kan men o. a. *Het Ik en de Psychologie der Massa* beschouwen.’

Het boekje was aanvankelijk geen succes. Pas in 1934 volgde een tweede druk in de reeks *Encyclopaedie in Monografieën*, met een oplage van 2.100 exemplaren, in linnen band met goud beplakt, voor een verkoopprijs van f 1,25. In 1942 waren er in totaal 4.196

exemplaren verkocht. De derde druk verscheen na de Tweede Wereldoorlog, in 1947, eveneens in de *Encyclopaedie*-reeks. De oplage lag nu een stuk hoger, namelijk 4.100 exemplaren. In 1953 waren er reeds 11.269 exemplaren verkocht en de verkoop bleef gestaag doorgaan, wat in 1958 resulteerde in een nieuwe herdruk. Vervolgens bleef het geruime tijd stil, totdat vanaf 1970 als gevolg van de hernieuwde belangstelling voor Freud en zijn werk het boek om de twee jaar herdrukt werd, telkens in een oplage van rond de 1.200 exemplaren. In 1978 volgde de twaalfde druk, vijf jaar later gevolgd door de dertiende en laatste druk.

Het boek heeft door de jaren heen inhoudelijk weinig wijzigingen ondergaan. Slechts de uitvoering is in de loop der tijd anders geworden, van een gebonden boekje, in één druk zelfs met stofomslag, naar een paperbackuitvoering met een omslagontwerp van Frits Stoepman in de reeks *WB paperbacks*, die door De Wereldbibliotheek in 1968 was ingevoerd en waarin later alle boeken van Freud zouden worden uitgegeven, met uitzondering van *Inleiding tot de psychoanalyse*.

Vertaling — De vertaling was van de hand van Nico van Suchtelen, die ook enkele verklarende noten bij de tekst plaatste. Zo verklaarde hij begrippen als narcistisch en autistisch, en gaf hij een — wat brave — uiteenzetting van het onbewuste en van de verdringing. In het algemeen werd Van Suchtelens vertaling positief ontvangen. Dat er overigens meer uitgevers of vertalers waren die het boek wilden uitgeven blijkt uit een briefkaart van Freud uit 1922 aan de Amsterdamse zenuwarts Arie Querido, die Freuds *Jenseits des Lustprinzips* zou vertalen:

‘Die Autorisation einer holl. Übersetzung der ‘Massenpsychologie’ ist schon vor Monaten an die Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur in Amsterdam vergebten worden.’⁶⁸

Waarschijnlijk heeft Nico van Suchtelen c. q. De Wereldbibliotheek al binnen een jaar na verschijning van de oorspronkelijke Duitstalige uitgave de Nederlandse vertaalrechten rechtstreeks aan Freud gevraagd.

Receptie — Opmerkelijk genoeg zijn in de Nederlandse medische literatuur geen besprekingen van de eerste druk verschenen. Dit heeft wellicht te maken met het feit dat deze publicatie veeleer een cultuurhistorische beschouwing van Freud was, waar medici minder belangstelling of affiniteit mee hadden. Het boek van Freud was ook niet vertaald door een medicus of een psychoanalyticus, het geheel werd verzorgd door de schrijver en uitgever Nico van Suchtelen. Werd hij wellicht niet serieus genomen als autodidact?

Wel verscheen er een uitgebreide bespreking van het boek in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*. Deze krant had kort tevoren al een interview met Jelgersma geplaatst, waarin deze opnieuw zijn bewondering voor Freud had geventileerd. De recensie laat zien dat er aan het begin van de jaren twintig veel interesse was voor Freud, zeker onder niet-medici:

‘Er is tegenwoordig in wijden kring groote belangstelling voor al wat op het zieleleven van den mensch betrekking heeft. De beteekenis der psychoanalyse, haar waarde voor de criminologie, bovenal voor opvoeding en onderwijs, dringt meer en meer door. Het was daarom een gelukkige gedachte van de Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur te Amsterdam, een vertaling van zeer bekwame hand, in het licht te geven.’

Vervolgens kwam er een degelijke inhoudelijke samenvatting van het boek. En er werd besloten met:

‘Freud’s geschrift verruimt ons inzicht in een der moeilijkste en meest gecompliceerde van alle problemen: het zieleleven van den mensch. Het prikkelt tot nadenken, tot nauwgezette waarneming en bovenal tot zelfonderzoek.’⁶⁹

Voor katholieken bleek het boek onaanvaardbaar. Zo schreef *Boekzaal der geheele wereld*: ‘De zuiver-natuurlijke-psychologische verklaring, die schrijver geeft van de gemeenschap der geloovigen in de Katholieke kerk, is echter van katholiek standpunt niet als een volledige te aanvaarden.’⁷⁰ Ook scherp over de uitgave was het katholieke weekblad *De Linie*:

‘Freud is altijd een meester geweest in het citeren van schrijvers, die in zijn kader passen en het negeren van diegenen, die zich niet in zijn systeem laten dwingen. Voor de kennis van Freuds opvattingen heeft dit werkje zijn waarde maar ik kan niet zien hoe het voldoet aan het motto, dat de Wereldbibliotheek tot het hare heeft gemaakt: “Wij willen de kracht, de levensvreugde, de geestelijke cultuur van ons volk verhogen.” Beter wordt niemand van deze lectuur, wel pessimistischer.’⁷¹

Op de verschijning van de tweede druk, in 1932, volgden meer reacties, al bleef het medische circuit terughoudend. Het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* signaleerde het boek slechts, maar was wel positief: ‘Deze ook voor den leek in de psychoanalyse zoo leesbare en belangwekkende studie van Freud beleeft in de voortreffelijke vertaling van Van Suchtelen een tweeden druk.’⁷² In *Psychiatrische en Neurologische Bladen* werd het werk en met name de kwaliteit van de vertaling uitvoeriger besproken. Al waren volgens de recensent Jacques Tas termen als ‘Objekt-liebe’ (‘objectieve liefde’) en ‘Objektverhaltnis’ (‘objectieve verhouding’) onjuist vertaald, de vertaler Van Suchtelen werd dit niet al te zwaar aangerekend.⁷³ Ook bij volgende heruitgaven werd steeds veel aandacht aan het boek besteed. Er kwam nu wel wat meer kritiek op Freuds werk, ook van algemene zijde. Zo schreef de *Bibliogids* naar aanleiding van de derde druk dat in vele werken van Freud rake typeringen stonden, maar dat deze vermengd waren met ‘onduldbare overdrijvingen en materialistische vooroordelen’.⁷⁴ Of de interesse van het lezerspubliek voor Freud wel zo gezond was werd eveneens betwijfeld:

‘Heeft de Wereldbibliotheek dan niets beters te bieden? Bestaan er geen betere werken over massapsychologie? [...] De Encyclopaedie van de Wereldbibliotheek waarin dit werk verscheen kan ook door vulgarisatie van vertalingen dienst bewijzen, indien zij in haar keuze voorzichtiger wordt.’

NA-OORLOGSE UITGAVEN

De drie hierboven besproken boeken van Freud die door De Wereldbibliotheek werden uitgegeven, verschenen alle in de eerste decennia van de twintigste eeuw. Het duurde bijna dertig jaar voordat deze toch succesvolle reeks een vervolg kreeg. Het lijkt erop dat Van Suchtelen zijn interesse in de psychoanalyse langzamerhand had verloren. Dit kan men bijvoorbeeld opmaken uit een brief uit 1946 aan een auteur/lezer die in verband met haar boek over dromen contact had gezocht met Van Suchtelen. Diens reactie was echter dat hij zich 'twintig jaar niet met psychoanalyse had beziggehouden'.⁷⁵

Pas na de Tweede Wereldoorlog, en drie jaar na de dood van Nico van Suchtelen, gaf De Wereldbibliotheek nog twee nieuwe titels van Freud uit: *Het levensmysterie en de psychoanalyse* en *Totem en taboe*. Ondertussen was er uiteraard veel veranderd in psychoanalytisch Nederland. Freud was inmiddels overleden, in 1939. De oude garde psychoanalytici werd geleidelijk opgevolgd door jongere, niet minder ambitieuze analytici. Psychoanalytici als Jeanne Lampl-de Groot, A. J. Westerman Holstijn en J. H. van der Hoop, H. G. van der Waals en wat later R. Le Coultre, J. Spanjaard en H. A. van der Sterren waren invloedrijk.

Toch bestond er nog altijd veel weerstand tegen de psychoanalyse. Vooral in de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog en vlak daarna werd vaak fellere kritiek op Freuds leer geuit. Vanuit confessionele hoek bleef men wantrouwend tegenover het freudiaanse gedachtegoed staan — gezien Freuds opvattingen over religie niet verwonderlijk. Discussies over de relatie tussen geestelijke gezondheid en religie laaiden op, vooral bij het katholieke volksgedeelte. De psychoanalyse werd in haar totaliteit toch als onaanvaardbaar beschouwd. Priesters en seminaristen werd het verboden om psychotherapeuten van het andere geslacht te consulteren. De enige vrouwelijke katholieke psychiater, Anna Terruwe, werd — met behulp van roddel en zwartmakerij — door het H. Officie in Rome in 1956 veroordeeld. Zij zou teveel belang hechten aan seksualiteit en (godsdienst)neurose. Onder invloed van de 'Nouvelle Theologie'

en de priester en psycholoog Han Fortmann ontstond echter weer meer interesse voor de menselijke zielenroerselen. In Leiden werd na het vertrek van Jelgersma de katholieke hoogleraar Carp aangesteld, die ruime belangstelling toonde voor christelijk-existentiële kwesties.⁷⁶ Overigens moet niet uit het oog verloren worden dat de meerderheid van de psychoanalytici al vroeg haar bedenkingen had bij het verband tussen religie en psychoanalyse. De benoeming van Carp als katholiek ging moeizaam. Psychoanalytici als van Op-huijsen en Westerman Holstijn vonden dat een katholiek geen psychoanalyticus kon zijn. Zo schreef de laatste in 1931 aan Jelgersma: 'Een katholiek kan en mag daarom geen psychoanalyticus zijn, niet omdat er in Totem en Taboe iets staat, dat niet volgens de leer der kerk is, maar omdat de heele psychoanalyse staat en valt met het vrije wetenschappelijke denken [...] en omdat dat nu eenmaal aan den katholiek verboden is.' Jelgersma zag dat echter anders: 'Een gelovig protestant of katholiek kan natuurlijk Freuds Totem en Tabu niet mooi vinden, hij keurt die regelmatig af. De orthodoxe protestanten zijn nog veel erger dan de katholieken, dat weet ik bij ondervinding. Nu kan men Totem en Taboe afkeuren en toch nog een goed analiticus zijn in de praktijk, dat heb ik aan Carp ondervonden.'⁷⁷

Bij de orthodox gereformeerden trok men nog ten strijde tegen Freud, onder invloed van de al eerder genoemde theoloog K. Schilder. Vrijzinnigen en hervormden zagen meer in het gebruik van de psychoanalyse in de pastorale praktijk en kregen ook meer aandacht voor godsdienstpsychologie.

Het literaire circuit liet zich evenmin onbetuigd. Schrijvers en intellectuelen als Menno ter Braak en de historicus Johan Huizinga waren weinig onder de indruk van Freud of stonden er op z'n minst ambivalent tegenover. Treffend voor Ter Braak is wat hij in 1933 over Freud schreef in zijn essay *Nietzsche contra Freud*:

'Terwijl ik Freud las, voelde ik mij voortdurend gespleten in een voor- en tegenstander. Een voorstander: want ik bewonderde ieder ogenblik zijn vondsten, ik gleed mee met zijn heldere, soms door wetenschapsbescheidenheid licht pedante, maar nooit artificieel aangedikte stijl, ik genoot vooral van wat ik zo-

even zijn zindelijkheid noemde: zijn afkeer van de filosofen, zijn koude verachting voor infantiele illusies van het christendom, zijn voorliefde voor de biologie van de geest... [...] Maar juist, als ik mij geheel gewonnen wilde geven, ontwaakte de tegenstander in mij. Dezelfde schitterende vondsten, die mij verrukt hadden, zag ik verstenen tot zuilen, die een systeem moesten schragen [...] De verachter van een godsdienstnarcose zag ik op de knieën liggen voor het afgodsbeeld Wetenschap en erger, voor zijn eigen termencomplex, de psychoanalyse.⁷⁸

Het levensmysterie en de psychoanalyse, 1952

Opvallend genoeg verscheen de allereerste Nederlandse uitgave van het Duitse *Jenseits des Lustprinzips* uit 1920 niet bij De Wereldbibliotheek, maar in 1922 bij Em. Querido Uitgeversmaatschappij, in een gebonden boekje van 138 pagina's. De oplage is onbekend. Een heruitgave vond daarentegen wel plaats bij De Wereldbibliotheek, in 1952. De oplage van deze tweede druk bestond uit 2.160 exemplaren. In hetzelfde jaar volgde er al spoedig een derde druk, met een oplage van 1.050 exemplaren. De titel, met een omvang van 110 pagina's, werd uitgegeven in de serie *Wereldboog* (nr. 19), naar een bandontwerp van Frans Montens. De winkelprijs lag op f 2,25. De voorzitter van de redactiecommissie van de *Wereldboog*-serie was Victor E. van Vriesland, een persoonlijke vriend van Nico van Suchtelen en prominent auteur van De Wereldbibliotheek. Van Vriesland droeg Freuds werk een warm hart toe. Naar alle waarschijnlijkheid had hij voor de oorlog Freud persoonlijk ontmoet, afgaande op een bedankbriefje dat Freud in 1936 aan Van Vriesland schreef: 'Ich danke herzlich für ihre Teilnahme an der Feier meines achtzigsten Geburtstages.'⁷⁹

De flaptekst van de latere Wereldbibliotheekuitgaven van *Het levensmysterie en de psychoanalyse* gaf de inhoud als volgt weer:

'In deze korte studie geeft Freud een uitbreiding van zijn theorie van het libido. Hij stelt het normbewustzijn, het realiteitsbegin-sel en het doodsprincipe tegenover de libidineuze bindingen. De mens weet zich een onderdeel van een gemeenschap; hij legt

hem bepaalde verplichtingen op, waardoor hij niet alleen naar zijn libido kan leven. Zo kan een verdringing ontstaan omdat het 'Ik' bepaalde normen kent die de driften in toom wensen te houden. Uit deze strijd ontstaan de complexen. Deze uitgave is een onmisbare aanvulling op Freud's grote inleiding tot de studie der psycho-analyse.'

Het boekje was een groot succes. Een vierde (2.100 exx.) en vijfde druk (2.097 exx.) verschenen in 1955, nog altijd in de *Wereldboog*-serie, nu voor de prijs van f 2,40. Voor leden van De Wereldbibliotheekvereniging kostte het boek — bij intekening op vier delen van de *Wereldboog* — f 1,75. In 1971 volgden een zesde en zevende druk, beide met 1.300 exemplaren en nu uitgegeven in pocket-formaat, in flex integraalband ('WB pocket'). Bij deze uitgaven stond het embleem van De Wereldbibliotheek op de titelpagina vermeld: 'Elck wat Wils, elck het Beste'. In 1973 volgde de achtste druk (1.250 exx.), in de bekende WB-paperbackuitgave, waarin bijna alle Freuduitgaven verschenen. Ook de negende druk in 1978 verscheen in *WB paperback*, in 1983 gevolgd door de tiende en vermoedelijk laatste druk.

Vertaling — De zenuwarts Arie Querido (1901–1983) vertaalde *Jenseits des Lustprinzips*, al in 1922. Het boek kwam toen uit bij Emanuel Querido. Arie Querido had medicijnen gestudeerd in Amsterdam, waar hij grootste deel van zijn werkzame leven zou verblijven. Van 1952 tot 1970 was hij hoogleraar sociale geneeskunde aan de Universiteit van Amsterdam. Querido wordt algemeen beschouwd als de grondlegger van de sociale psychiatrie in Nederland. Zijn beroep als arts/psychiater was nauw verweven met zijn zorg rond de leefomstandigheden van mensen en met de bestrijding van onmaatschappelijkheid en sociaal onrecht. Politiek was Querido eveneens actief. Van 1958 tot 1971 was hij voor de Partij van de Arbeid lid van de Eerste Kamer.

Al vroeg in zijn leven maakte Querido kennis met het werk van Freud. Reeds als student wilde hij Freuds *Massenpsychologie und Ich-Analyse* vertalen, maar deze titel was dus door de Internationale Psychoanalytische Verlag al eerder toegewezen aan De Maat-

schappij voor Goede en Goedkoope Lectuur. Hij vertaalde vervolgens *Jenseits des Lustprinzips*. Over deze vertaling heeft Querido met Freud contact gehad, zo blijkt uit een nog niet eerder gepubliceerd briefje van Freud aan hem:⁸⁰

Wien, 28 XI, 22

Sehr geehrter Herr,

Ich bestätige dankend den Empfang des prächtig ausgestatteten Übersetzung und freue mich zu hören, daß Ihr Arbeit Vergnügen gemacht hat. Der neue Titel ist zwar anspruchsvoll, aber sehr geschickt gewählt.

Wollen Sie nicht auch ein Exemplar an den International. Psa Verlag Andreasgasse 3 schicken? Das ist bei Übersetzungen gebräuchlich.

Hochachtungsvoll
Ihr Freud

Blijkbaar vond Freud de vertaling van de titel *Jenseits des Lustprinzips* naar *Het levensmysterie en de psychoanalyse* ‘anspruchsvoll’ of wel ‘veeleisend’, maar hij was het er toch mee eens en vond de titel goed gekozen. De Wereldbibliotheek heeft deze titel gehandhaafd, tot en met de laatste druk. De Wereldbibliotheek had overigens lange tijd de beschikking over deze brief van Freud.⁸¹

Overigens schreef Freud in 1928 wederom aan Querido, om zijn autorisatie te geven voor Querido’s vertaling van *Zukunft einer Illusion*: ‘Es ist mir ein besonderes Vergnügen Ihnen auch die Autorisation der Übersetzung von “Zukunft einer Illusion” zu übertragen.’⁸² Of deze vertaling ook daadwerkelijk door Querido is gemaakt, is onbekend; hij is in ieder geval nooit in druk verschenen. Wel werd in 1929 in een vertaling van Jos van Veen, getiteld *De toekomst eener illusie* en uitgegeven door de Vrijdenkersvereniging De Dageraad.

Receptie — Querido nam het regelmatig voor Freud op, met name tegen de heftige aanvallen van de Amsterdamse arts en ‘Freud-hater’ Evert van Dieren. Vooral diens boek *Professor Freud en het perverse gevaar* (1932) vormde voor Querido aanleiding om weerwoord te bieden, en hij deed dat in een radioprogramma van de VARA.⁸³ Hierin gaf hij een weloverwogen uitleg van Freuds leer en weerlegde hij Van Dierens opvattingen, die nogal conservatief van aard waren. Zijn schrijf- en argumenteerstijl wekt bovendien de lachlust op; hij schold Freud regelmatig uit, in bijna elke zin stond wel een uitroepteken. Illustratief was zijn reactie op de radiotoespraak van Querido, waarin hij zelfs dreigde Querido voor de rechter te slepen. Querido zou volgens Van Dieren getracht hebben ‘den allervuilsten Freudiaanschen drek op te dissen’. Een andere kenmerkende passage luidt: ‘Ik durf te beweren, dat het Pokkengevaar bij lange na zoo groot niet is als het Freudiaansche d.w.z. het Perverse Gevaar!’ Querido reageerde beheerst op deze aanvallen. Deze complete discussie werd gepubliceerd in het artsensblad *Vox Medicorum*.⁸⁴

Bij de receptie van de heruitgaven van de tweede en latere drukken na de Tweede Wereldoorlog van *Het levensmysterie en de psychoanalyse* bij De Wereldbibliotheek is onder andere te zien dat Freud in confessionele kringen nog steeds als een bedreiging werd gezien. Zo schreef het *Tijdschrift voor Zielkunde en Opvoedingsleer*:

‘Dieptepsychologische beschouwingen over herhalingsdwang, sadisme, masochisme, regressie, angst enz. voeren Freud tot zijn bekend psychoanalytisch standpunt. Vanwege de ontkenning van de hogere waarde van de mens en het gemis aan enige geloofwaardigheid mag dit boek alleen gelezen worden door hen, die hiervoor toestemming hebben.’⁸⁵

Freuds werk werd ook bekend gemaakt via de radio-omroep de VPRO. Deze besteedde aandacht aan het boek, het werd in 1953 besproken in een van de radioprogramma’s. Daar werd onder andere opgemerkt:

‘De meeste luisteraars zullen weten dat op psychologisch terrein het werk van Sigmund Freud en zijn school een zeer be-

langrijke plaats inneemt. Freud zelf is reeds overleden, doch zijn werk zal nog jarenlang gelezen worden. Het is te begrijpen dat verschillende publicaties ook in Nederlandse vertaling voor een groter publiek verkrijgbaar worden gesteld. Een van deze is het werkje *Jenseits des Lustprinzips* [...] De Wereldbibliotheek in Amsterdam brengt een tweede druk van dit bekende werkje in de handel. Voor hem die zich voor deze publicatie interesseert, melden wij gaarne, dat Arie Querido een verdienstelijke vertaling heeft gegeven.’⁸⁶

Ook onder docenten in het middelbaar onderwijs trok het boek aandacht. Zo plaatste het *Weekblad van het Genootschap van Leraaren* in 1953 een uitgebreide bespreking, waarin het concept herhalingsdwang benadrukt werd.⁸⁷ Bij latere drukken was er nog steeds belangstelling voor het boek. Weliswaar kritisch maakte het religieus-socialistische tijdschrift *Tijd en Taak* in 1954 melding van de derde druk:

‘De waarheid van het betoog ervan staat of valt echter met enige wijsgerige veronderstellingen, die in het opstel nauwelijks tenzij in de aanvangsparagraaf uitgesproken worden, en die op zijn zachtst gezegd mij nogal aanvechtbaar lijken. Het opstel is overigens moeilijk, zó dat ik het nut van de vertaling niet helemaal inzie. Wie dit betoog volgen kan, zal meestentijds toch ook wel Duits kunnen lezen.’⁸⁸

Tot slot de bespreking in het *Nieuwsblad van de Hoeksche Waard* van de vijfde druk in 1957. Deze was zeer inhoudelijk van aard en gaf de waarde van het driftleven bij de mens veel aandacht: ‘Vele bezwaren zijn er gerezen tegen Freud’s theorie, maar toch heeft hij ons gedwongen om met de menselijke zijde van ’s mensen bestaan, ook met zijn “driftnatuur” ernst te maken.’⁸⁹

*Totem en taboe — Enige parallellen tussen het zieleleven
der wilden en der neurotici, 1951*

Totem en taboe verscheen pas voor het eerst in Nederland in 1951. Het is beslist merkwaardig dat niet eerder een Nederlandse vertaling van *Totem und Tabu* (1912-1913) is uitgegeven. Freud schreef

de eerste delen van dit belangwekkende antropologische werk immers al in 1912 en publiceerde de verschillende onderdelen bovendien in het blad *Imago*. Het boek werd tijdens zijn leven in verschillende talen vertaald. Bij de Hebreeuwse uitgave in 1939 verscheen een speciaal voorwoord van Freud; hij had dit al enkele jaren daarvoor geschreven. *Totem en taboe* was volgens de Engelse Freud-éditeur James Strachey een van Freuds lievelingswerken; Freud citeerde er veelvuldig uit en verwees er ook vaak naar.

De Nederlandse druk van 1951 bestond uit 2.244 exemplaren en werd in gebonden uitvoering met stofomslag uitgegeven, met een omvang van 199 pagina's, en een verkoopprijs van f 4,25. Het boek werd niet — zoals de vorige boeken van Freud — in een reeks uitgegeven, maar losstaand. Een tweede druk volgde in 1961, wederom in een oplage van ruim tweeduizend exemplaren. Overigens diende de uitgeversmaatschappij Em. Querido in 1959 een verzoek bij De Wereldbibliotheek in om een goedkope editie te maken van *Totem en taboe*, hetgeen De Wereldbibliotheek van de hand wees, omdat zij zelf van plan was een herdruk te maken. Bij de vraag van Querido om een bundel van Freuds teksten samen te stellen zou De Wereldbibliotheek eventueel wel mee willen werken, alhoewel zij Querido erop wees 'dat de erven Freud zeer veeleisend zijn wat betreft de kwaliteit van uit te geven vertaalde werken en doorgaans stelt men nieuwe publicaties van Freud onder controle van een door de erven aan te wijzen psycho-analyticus'.⁹⁰

In de jaren zeventig ging de verkoop een stuk sneller. De oplagen waren kleiner: een derde druk kwam uit in 1972, in een oplage van 1.200 exemplaren, een vierde in 1973, wederom in 1.200 exemplaren, een vijfde in 1977 en een zesde druk in 1978. Vanaf de vijfde druk werd het boek in paperback uitgegeven.

Vertaling en rechten — Op initiatief van de zenuwarts De Sauvage-Nolting te Den Dolder kwam een uitgave tot stand bij De Wereldbibliotheek. In 1949 schreef De Sauvage-Nolting namelijk aan de uitgeverij dat hij enkele jaren daarvoor Freuds boeiende werk *Totem en taboe* had vertaald en het nu bij De Wereldbibliotheek wilde aanbieden, aangezien deze uitgever eerder boeken van Freud op de markt had gebracht. Bij een uitgave was De Sauvage-Nolting zelfs bereid te delen in het financiële risico.⁹¹ De Wereldbiblio-

theek — in de persoon van directeur Winterink — reageerde verheugd op het aanbod, maar verklaarde dat er eerst contact opgenomen moest worden met de erfgenamen van Freud. Tegelijkertijd achtte hij een namen- en zakenregister noodzakelijk. Hij vroeg of De Sauvage-Nolting dit wilde verzorgen. De Sauvage-Nolting ging hiermee akkoord, en stelde voor om zelf ook een verklarende woordenlijst van psychologische en psychiatrische begrippen samen te stellen.⁹² Vervolgens nam De Sauvage-Nolting contact op met Imago Publishing Company in Londen, waar de Freud-rechten beheerd werden. Tijdens de onderhandelingen over de rechten bemiddelde De Sauvage-Nolting tussen De Wereldbibliotheek en Imago. Aan het verwerven van de rechten verbond Imago enkele voorwaarden. Zo moest de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse een deskundige aanwijzen die de vertaling zou controleren. De royalty's die Imago eiste, waren naar de mening van Winterink en De Sauvage-Nolting echter te hoog, zeker in vergelijking met de auteursvergoeding die Freud zelf destijds had gevraagd voor *Inleiding tot de studie der psychoanalyse*. Uiteindelijk lijkt het er op dat men tot de volgende overeenstemming kwam: een royalty van vijf procent voor de eerste 2.000 verkochte exemplaren, 7,5 procent boven de 2.000 verkochte exemplaren en een voorschot van 10 pond over 1.000 exemplaren.⁹³

Intussen had de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse een van haar meest vooraanstaande leden, dr. Jeanne Lampl-de Groot, aangewezen om de vertaling van *Totem und Tabu* te beoordelen. Eind 1949 stuurde Jeanne Lampl-de Groot het door haar gecontroleerde manuscript terug naar Winterink van De Wereldbibliotheek: 'Ik heb verscheidene veranderingen aangebracht die de tekst weergeven zoals oorspronkelijk was bedoeld. Van de Germanismen heb ik er slechts enkele verbeterd, daar ik meen, dat dat door u zou geschieden.' Een paar dagen later rapporteerde De Wereldbibliotheek dit aan Imago en aan De Sauvage-Nolting. De laatste antwoordde hierop dat het hem 'veel genoegen deed dat Dr. A. Lampl-de Groot geen fundamentele bezwaren tegen de vertaling heeft ingebracht'. Tevens schreef hij: 'Verder wilde ik nog gaarne weten, of U prijs zoudt stellen op een kort voorwoord van een bekend Nederlands psycho-analyticus. Indien dit het geval is,

dan meen ik wel, dat ik Dr. A. J. Westerman Holstijn hiertoe bereid zal vinden. Indien U het mij laat weten, dan zal ik hiertoe stappen doen.’⁹⁴

Westerman Holstijn (1891–1980), de oprichter van het Nederlands Psychoanalytisch Genootschap, was een invloedrijk persoon die van grote betekenis is geweest voor de Nederlandse psychoanalyse. Na zijn studie geneeskunde werkte hij een aantal jaren als assistent bij zowel Jelgersma als Van Renterghem en Van der Chijs. Hij promoveerde in 1929 te Leiden, en bleef daarna, naast zijn praktische taken als psycho-analyticus in het universitaire circuit, werkzaam als privaattoecent psychoanalyse en later als lector in de medische psychologie en dieptepsychologie aan de Universiteit van Amsterdam. Zijn geloof in de werkzaamheid van de psychoanalyse was groot, zelfs bijna naïef-optimistisch. De psychoanalyse diende volgens hem de mensheid.⁹⁵

In een toegevoegde korte inleiding — waarvoor Westerman Holstijn van De Wereldbibliotheek een honorarium ontving van vijftien gulden — verklaarde hij dat het boek voor zowel leek als vakman van groot belang bleef en prees hij de uitgever en de vertaler. Het voorwoord was overigens niet vlot geschreven en duidelijk gericht op een publiek dat al goede kennis had van de psychoanalyse. Belangrijk was zijn opmerking dat Freud religie juist niet als een dwangneurose beschouwde.

Bij de tweede druk, in 1961, gaf De Wereldbibliotheek aan De Sauvage-Nolting te kennen dat zij de inleiding van Westerman Holstijn wilde laten vervallen. Maar deze was daar tegen en schreef aan De Wereldbibliotheek: ‘[...] dat ik dit zeer zou betreuren. Hij [De Sauvage-Nolting] [...] doet er goed aan er op te wijzen, dat de Neurose slechts een “Zerrbild” van een godsdienst kan zijn.’⁹⁶ De Wereldbibliotheek nam de inleiding daarna steeds op en gebruikte bovendien delen ervan voor de flaptekst.

Receptie — Ook op deze vertaling waren de reacties uiteenlopend. De recensent van *Vrij Nederland* vond het nog steeds een ‘genot’ om Freud te lezen, ook al zou er wel heel wat te schrijven geweest zijn over het verband tussen primitieve gebruiken en neurotische verschijnselen. De vertaling werd geroemd.⁹⁷ Ook bij de tweede

druk in 1962 was men er nog steeds enthousiast over: ‘Ook voor de leek blijft Totem en Taboe een fascinerend geschrift, dat juist door de tegenstrijdige reacties die het oproept zijn oorspronkelijkheid bewijst.’⁹⁸ *De Groene Amsterdammer* verbaasde zich er terecht over dat er pas na veertig jaar een vertaling van dit beroemde boek van Freud op de markt kwam, en voegde eraan toe dat ‘het christendom in dit boek niet verschijnt in de vorm, die een christelijk theoloog er van zou geven’.⁹⁹ Ook de *Zwolsche Courant* was positief en bewonderde de vertaling.¹⁰⁰

Andere confessionele geluiden horen we — wederom — van het *Tijdschrift voor Zielkunde en Opvoedingsleer*: ‘Wij staan er afwijzend tegenover, al ontkennen we de verdienste van Freud niet. Zijn theorie is voor ons volkomen onaanvaardbaar.’¹⁰¹ *De Nieuwe Leidsche Courant* was ook opvallend scherp:

‘Eerder draait Freud de zaak om en noemt de kern van het Christendom het Zerrbild van een neurose. Het boek poogt het Christendom te treffen in zijn hart, n.l. in Jezus Christus. [...] Het boek is een bewijs hoe het evangelie den Joden een ergerenis is, en hoe er nog steeds een deksel is op hun aangezicht. Gelukkig zijn er tekenen dat Israël ontwaakt en in Christus zijn Goël zal zien.’¹⁰²

De Waarheid ten slotte, besprak *Totem en taboe* als volgt:

‘Het verval van het kapitalisme brengt een vergrote belangstelling voor primitieve volken met zich mee. [...] Niet bij Freud, die vertekent in Totem en taboe de werkelijkheid: redelijk inzicht, levensvreugde en optimisme bij de primitieve volken worden door hem verwaarloosd. Dit bepaalt de plaats, die het boek inneemt in de strijd tussen de krachten der vooruitgang, die zich beroepen op redelijkheid en logisch denken, en de reactie die speculeert op vooroordelen, instincten en blinde hartstochten.’¹⁰³

BESLUIT

De Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur/De Wereldbibliotheek speelde een langdurige en cruciale rol in de verspreiding van Freuds geschriften. Voor het eerst werden de werken van Freud toegankelijk gemaakt voor het algemene leespubliek en werd Freud bekend bij het volk. Vijf boeken van Freud werden uitgegeven, die geruime tijd in de handel zijn geweest, waarvan *Inleiding tot de psychoanalyse* nog steeds verkrijgbaar is.

Bij de aanzet tot de Freud-uitgaven is de Wereldbibliotheek-uitgever en schrijver Nico van Suchtelen een centrale figuur gebleken. Hij toonde zich een groot liefhebber van Freuds leer, stimuleerde en maakte uitgaven mogelijk, en vertaalde zelf ook een boek van Freud. In de ogen van Van Suchtelen paste Freuds werk bij de Wereldbibliotheekgedachte van ‘verheffing en opvoeding van het volk’: het volk zou inzicht krijgen in de menselijke psyche en ziel en dit zou een betere wereld tot stand kunnen brengen. Dit grote idealisme van Van Suchtelen stond echter haaks op het pessimisme van Freud. Volgens de laatste werd de mens juist gekenmerkt door (innerlijke) conflicten. De psyche die door Freud werd blootgelegd werd juist van haar glorieusheid ontdaan. Een harmonische, betere wereld had hij zeker niet in gedachten. Waarschijnlijk kunnen we Van Suchtelen eerder dichter bij Jung plaatsen dan bij Freud. De jungiaanse notie van de ‘Algeest’ of ‘Wereldziel’, en de mystieke en paranormale aspecten bij Jung zijn duidelijk terug te vinden bij Van Suchtelen. De freudiaanse leer paste wellicht beter in het fonds van De Wereldbibliotheek vanwege de afwijzing van het geloof. Freud was sterk tegen religie gekant, De Wereldbibliotheek stelde de mens zelf in het centrum, niet God of het (christelijk) geloof.

De boeken werden grotendeels vanwege Van Suchtelens geloof in Freud uitgegeven. Toen Van Suchtelen eenmaal zijn interesse voor de psychoanalyse had verloren verschenen er langere tijd geen titels van Freud meer. Echter, door Van Suchtelens enthousiasme en effectieve samenwerking met zowel vooraanstaande Nederlandse personen in het psychiatrische/psychoanalytische veld

(Van Renterghem, Stärcke, Van der Hoop) als contacten in literaire/intellectuele kringen (Van Eeden, Van Vriesland) werd Freuds werk voor een grote, veelzijdige groep lezers ontsloten.

De vertalingen, die overwegend met zorg en beleid werden uitgegeven, werden in het algemeen goed ontvangen. Het is echter jammer dat de vertalingen tijdens hun lange looptijd niet tijdig door De Wereldbibliotheek werden herzien en aangepast. Zo werd de vertaling van Freuds *Vorlesungen* door Van Renterghem uit 1916 pas in 1990 herzien en gemoderniseerd. De eerst uitgegeven boeken vonden gretig aftrek, met name in de jaren 1916 tot ongeveer 1930. Met tussenpozen werden zij daarna herdrukt, met een piek in de late jaren zestig en vooral in de jaren zeventig, de hoogtijdagen van de psychoanalyse. Ook de twee laatste boeken, die pas in de jaren vijftig werden uitgegeven, werden aardig verkocht, met eveneens een opleving in de jaren zeventig. Midden in de jaren tachtig stopte De Wereldbibliotheek met de Freud-uitgaven, als gevolg van de verslechterde verkoop van de boeken en door de geduchte concurrentie van de *Sigmund Freud Nederlandse Editie* van Uitgeverij Boom.

Het is opvallend dat Freuds werk al in een vroeg stadium door zoveel verschillende mensen en geledingen werd opgepikt. Ten eerste natuurlijk door het professionele publiek, de (zenuw)artsen, maar ook al vrij snel door schrijvers, kunstenaars en intellectuelen, die veelvuldig over Freud schreven. Parapsychologen, romantici zoals Van Suchtelen, occultisten, theologen, communisten, journalisten, allen hebben hun steentje bijgedragen aan de grote bekendheid — en soms grote afkeer — van Freud.

De reacties op Freud waren eveneens zeer gevarieerd, en een ieder gaf wel een eigen draai aan Freuds geschriften. Terugkerende thema's in de receptie van Freud zijn moeite met diens nadruk op seksualiteit, zijn afwijzing van religie, de standpuntbepaling tussen Freud en Jung en de terughoudendheid en paternalistische opstelling van de medische en theologische wereld om het gedachtegoed voor een groot publiek toegankelijk te maken.

Opvallend is wel dat Freud decennialang bleef boeien en uitzonderlijk veel en heftige reacties teweegbracht. Het 'laatste' woord over Freud bleek nog niet gezegd.

Noten

- 1 Freud stuurde aan Johan Stärcke een briefkaart op 12 april 1917: 'Der neuen Vereinigung mit allen ihren Mitgliedern meine warme Wünsche für gedeihliche Arbeit [...]'. Zie voor de volledige berichtgeving Stroeken, *Freud in Nederland*, p. 171.
- 2 Dit besluit werd tijdens de officiële feestvergadering van 17 november 1921 van de Vereeniging voor Psychiatrie en Neurologie genomen. Een verslag van deze vergadering vindt men in *Psychiatrische en Neurologische Bladen*, 26 (1922), p. 95-99.
- 3 A. Stärcke, 'Holländische Literatur'. *Bericht über die Fortschritte der Psychoanalyse in den Jahren 1914-1919. Beihefte der Internationalen Zeitschrift für Psychoanalyse*, 1921, p. 333-347.
- 4 Ad. F. Meyer, *De behandeling van zenuwzieken door psychoanalyse. Een overzicht van Freuds Theorie en Therapie voor artsen en studenten*. Amsterdam: Scheltema en Holkema, 1915.
- 5 G. Jelgersma, 'Psychoanalytische bijdrage tot de theorie over het gevoelsleven', *Psychiatrische en Neurologische Bladen*, 20 (1916), p. 453-466.
- 6 A. J. Kiewiet de Jonge, *Naar aanleiding van Freuds droomverklaring*. Dissertatie. Groningen: M. de Waal, 1918. Stärcke was overigens niet geheel positief over het proefschrift: 'Für die Wissenschaft hat sie keinen Wert.' Citaat uit 'Holländische Literatur', p. 343.
- 7 J. H. van der Hoop, 'De psychoanalytische Methode', *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, 61/2 (1917a), p. 458-479.
- 8 Freud schreef deze brief, gericht aan Frederik van Eeden, op 28 december 1914. Van Eeden, die van 1915-1922 redacteur was van *De Amsterdammer*, plaatste deze brief in het Duits origineel op 17 januari 1915 in het tijdschrift *De Amsterdammer* (nr. 1960, p. 3). De brief is ook opgenomen in de *Gesammelte Werke*, p. 697-698.
- 9 G. Jelgersma, 'Ideeën van Freud', *De Telegraaf*, 28 juni, 2 juli, 6 juli, 9 juli, 12 juli 1924.
- 10 *De Telegraaf*, 28 juni 1924.
- 11 J. Stärcke, 'Psychoanalyse', *De Beweging*, 1914 (10), 4, p. 131-136.
- 12 J. H. van der Hoop, 'De betekenis van "den Golem"', *De Nieuwe Gids*, juli 1918, p. 113-140.
- 13 W. B. Kristensen, 'Diepte-psychologie?', *De Gids*, 6 (1918), p. 493-499; C. T. Valkenburg, 'Freudisme voor iedereen', *De Gids*, 6 (1918), p. 480-492.
- 14 G. J. Heering, 'Om de menselijke ziel. De psychoanalyse en het geestesleven', in *Onze Eeuw*, 15/1 (1917), p. 42-77.
- 15 J. A. Schroeder, *Het sprookje van Amor en Psyche in het licht der psycho-analyse*. Baarn: Hollandia Drukkery, 1917.
- 16 F. Roels, 'De psycho-analytische Methode', *De Beiaard*, januari en februari 1918.
- 17 W. B. Kristensen, 'Diepte-psychologie?', *De Gids*, 6 (1918), p. 493-499.
- 18 N. van Suchtelen, *Uit de diepten der ziel. Samenspraken over droom en geweten*. Amsterdam: Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, 1917.
- 19 C. P. van Rossem en F. J. Soesman, *Femina. Blijspel in 3 bedrijven*. Amsterdam: Tijdschrift Eigen Haard, 1918.
- 20 J. H. W. van Ophuijsen, 'De psychoanalyticus ten toneele gevoerd', *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, 62/2 (1918), p. 1118-1120.
- 21 Zie voor een overzicht van de geschiedenis van De Wereldbibliotheek, Frank de Glas, *Nieuwe lezers*

- voor het goede boek. *De Wereldbibliotheek en 'Ontwikkeling' / De Arbeiderspers voor 1940*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1989.
- 22 Ontleend aan De Glas, p. 160-161 (illustratiekatern).
- 23 De Glas, p. 75 e.v.
- 24 *Gedenboek 25 jarig bestaan der Wereldbibliotheek*. Amsterdam: Maatschappij voor Goede en Goedkope Lectuur, 1930, p. 158-159.
- 25 L. van Krevelen, 'Van liefhebberij tot cultureel ondernemerschap. Over de ontwikkeling van de literaire uitgeverij in Nederland', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*, 2003, p. 17.
- 26 Voor een overzicht van leven en werk van Nico van Suchtelen verwijs ik naar de biografie van Esther Blom, *De vlam van het menselijk denken. Nico van Suchtelen (1878-1949)*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1999. Zie ook Bulhof, *Freud en Nederland*, p. 247-255 en De Glas, p. 74 e.v.
- 27 Zo publiceerde Van Suchtelen onder meer *Quia absurdum* (1906), een roman die waarschijnlijk gebaseerd is op zijn ervaring in de Waldenkolonie te Bussum; de roman in brieven *De stille lach* (1916), die vele herdrukken beleefde; en het boek *Tat tvam asi* (1933), een verzameling van gedachten en dagboekfragmenten. Tussen 1948 en 1956 verscheen in twaalf delen het verzameld werk van Van Suchtelen, uitgegeven bij de Wereldbibliotheek.
- 28 Zie voor de relatie tussen Van Eeden en Van Suchtelen, Jan Fontijn, *Tweespalt. Het leven van Frederik van Eeden tot 1901*, Amsterdam: Querido 1990 en *Trots verbrijzeld. Het leven van Frederik van Eeden vanaf 1901*. Amsterdam: Querido, 1996.
- 29 Esther Blom citeert dit antwoord van Freud aan Van Suchtelen, p. 93. Van Suchtelen kreeg reacties van verschillende vooraanstaande buitenlandse intellectuelen, zoals van Maria Montessori en Romain Rolland.
- 30 De titel van het proefschrift van Van Suchtelen luidde *De waarde als psychisch verschijnsel* (1911).
- 31 Schriftelijke mededeling aan de auteur van Esther Blom, 9 juli 2003. Esther Blom benadrukt in deze brief 'dat Van Suchtelen een bewonderaar van Freud was en het belangrijk vond zijn gedachtegoed te helpen verspreiden.'
- 32 In 1906 richtten Van Suchtelen en Simon A. Maas de uitgeverij Maas & Van Suchtelen op, gevestigd in Amsterdam, maar dit initiatief resulteerde drie jaar later in een faillissement. Een aantal fondsonderdelen ging over naar de Maatschappij voor Goede en Goedkope Lectuur. Zie ook Blom, hoofdstuk 7.
- 33 Voor een uitstekend overzicht van leven en werk van Gerard Heymans, zie P.J. van Strien, 'Gerard Heymans (1857-1930). Grondlegger van de psychologie in Nederland', in: G. A. van Gemert e.a., *Om niet aan onwetendheid en barbarij te bezwijken. Groningse geleerden 1614-1989*. Hilversum: Verloren, 1989, p. 167-186.
- 34 De brochure was getiteld *Aan de burgers der oorlogvoerende landen (Comité De Europeesche Statenbond)* Amsterdam: Maatschappij voor Goede en Goedkope Lectuur, 1914.
- 35 F. W. H. Myers, *De menselijke persoonlijkheid en haar voortbestaan na de lichamelijke dood*. Amsterdam: Maatschappij voor Goede en Goedkope Lectuur, 1922.
- 36 Brief van Nico van Suchtelen aan Leo Simons, 17 oktober 1920. Nederlands Letterkundig Museum.
- 37 Blom, p. 176-177.
- 38 C. T. van Valkenburg, 'Freudisme

- voor iedereen', W. B. Kristensen, 'Diepte-psychologie?'
- 39 Kristensen, p. 495-496.
- 40 A. Maeder, *Genezing en ontwikkeling in het zieleleven. De psychoanalyse en hare betekenis voor het moderne leven*. Voorwoord dr. J. R. Katz. Amsterdam: Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, 1919 (*Handboekjes Elck 't Beste*).
- 41 Voetnoot, p. 38.
- 42 J. Bos, *Een eeuw psychoanalyse*, p. 142-145.
- 43 Met dank aan Joos Kat, directeur van De Wereldbibliotheek, voor het ter beschikking stellen van de Freud-archieven.
- 44 De oplage- en verkoopcijfers van de diverse Freud-uitgaven zijn te vinden in het archief van De Wereldbibliotheek te Amsterdam. Tot aan 1976 is de drukgeschiedenis goed gearchiveerd bij De Wereldbibliotheek; daarna zijn de oplagecijfers en drukgeschiedenissen door de auteur gereconstrueerd, op grond van gedeeltelijk aanwezige gegevens.
- 45 E-mail aan auteur, 30 juli 2003. Met dank aan Tom Roberts, archivaris van Sigmund Freud Copyrights, momenteel geheten Paterson Marsh/Mark Paterson te Londen.
- 46 P. xiii.
- 47 Brief van Freud aan L. Andreas-Salomé, 27 juli 1916.
- 48 *Gedenkboek 25 jarig bestaan der Wereldbibliotheek*, p. 128. Als perscitaat overgenomen in de catalogus 'Zielkunde' bij *De invloed van ons onbewuste in ons dagelijksch leven*.
- 49 C. Winkler, recensie van *Zur Psychopathologie des Alltagslebens*, *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, 48/2 (1904), p. 1601-1604.
- 50 C. Winkler, 'Het stelsel van Prof. dr. Sigmund Freud', *Geneeskundige Bladen*, 19de reeks, VIII (1914), p. 269-299.
- 51 J. H. W. van Ophuijsen, 'Prof. Winkler en de psycho-analyse', *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, 61/2 (1917), p. 504-507.
- 52 Brief van De Sauvage-Nolting aan Imago Publishing Company, 28 juni 1949. Archief Wereldbibliotheek.
- 53 Mededeling Joos Kat aan auteur, 4 juli 2003.
- 54 Idem.
- 55 Voorwoord van den vertaler, p. IX-X.
- 56 *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, 15 maart 1919, p. 863.
- 57 *Het Groene en het Witte Kruis*, februari 1919.
- 58 *Het Groene en het Witte Kruis*, april 1919.
- 59 *Psychiatrische en Neurologische Bladen*, 23 (1919), p. 360-361.
- 60 *Vox Medicorum*, 14 mei 1919.
- 61 *De Tijdspiegel*, 1 november 1919, p. 1009-1011.
- 62 *Propria Cures*, 20 januari 1951.
- 63 Zie voor de ontvangst van de psychoanalyse in katholiek Nederland R. H. J. ter Meulen, *Ziel en zaligheid. De receptie van de psychologie en van de psychoanalyse onder katholieken in Nederland 1900-1965*. Nijmegen/Baarn: Ambo, 1988. Zie eveneens Bulhof, *Freud en Nederland*, p. 281-284.
- 64 Zie Bulhof, p. 144-158 en p. 275-281.
- 65 *Hervorming*, zonder jaartal.
- 66 Geciteerd uit Ter Meulen, p. 130.
- 67 *Gedenkboek 25 jarig bestaan der Wereldbibliotheek*, p. 97.
- 68 Briefkaart van Freud aan Querido, gedateerd 3 april 1922. Privé-bezit Theo Festen. Transcriptie Wilfried Gottschalch. Zie tevens noot 80.
- 69 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, bespreking door 'H. A. L.', zonder jaartal.
- 70 *Boekzaal der geheele wereld*, nr. 1, 1 januari 1925.
- 71 *De Linie*, 29 augustus 1947.
- 72 A. J. Westerman Holstijn, in *Neder-*

- landsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, zonder jaartal.
- 73 *Psychiatrische en Neurologische Bladen*, zonder jaartal.
- 74 *Bibliogids*, mei 1948.
- 75 Brief van Nico van Suchtelen aan mw. E. Buunk, 4 juni 1946. Nederlands Letterkundig Museum.
- 76 Zie Ter Meulen, p. 105-108.
- 77 Geciteerd uit Brinkgreve, p. 94.
- 78 Menno Ter Braak, *Politicus zonder partij*. Amsterdam: Van Oorschot, 1967, p. 71.
- 79 Briefkaart van Freud aan Victor van Vriesland, mei 1936. Nederlands Letterkundig Museum.
- 80 Met dank aan Theo Festen, die deze briefkaart in zijn bezit heeft. De briefkaart van Freud aan Querido bevond zich — samen met twee brieven — in de eerste druk van *Het levensmysterie en de psychoanalyse*, die Festen op een veiling heeft gekocht. De tekst is door Freud in gotisch schrift geschreven en soms moeilijk leesbaar. Met dank aan Wilfried Gottschalch en Harry Stroeken voor de transcriptie.
- 81 Dat blijkt uit een aangetekende brief van B. Reinalda van De Wereldbibliotheek aan Querido, dd. 13 november 1972, inzake de teruggave van Freuds brieven aan Querido; en een bedankbriefje van Querido aan Reinalda, dd. 20 november 1972. Archief Wereldbibliotheek.
- 82 Brief van Freud aan Querido, 29 februari 1928. Privé-bezit Theo Festen. Transcriptie W. Gottschalch.
- 83 A. Querido, 'Dokter Van Dieren en Professor Freud', voordracht voor de VARA, 16 april 1932.
- 84 E. van Dieren, 'Verbreiding van Freudiaansche wetenschap (?) door den Radio-Omroep (!)'. Utrecht: J. van Druten, 1932.
- 85 *Tijdschrift voor Zielkunde en Opvoedingsleer*, zonder jaartal.
- 86 VPRO, bespreking door Dr. H. Faber, 3 juli 1953.
- 87 *Weekblad van het Genootschap van Leraren*, 1 april 1953.
- 88 *Tijd en Taak*, 13 februari 1954.
- 89 *Nieuwsblad van de Hoeksche Waard*, 16 oktober 1957.
- 90 Antwoordbrief van De Wereldbibliotheek aan Em. Querido's uitgevermaatschappij, 5 juni 1959 en een brief van 2 januari, zonder jaartal. Archief Wereldbibliotheek.
- 91 Brief van Dr. W. J. J. de Sauvage-Nolting aan de Wereldbibliotheek, 1 april 1949. Archief Wereldbibliotheek.
- 92 Brief van De Wereldbibliotheek aan De Sauvage-Nolting, 9 mei 1949; antwoordbrief van De Sauvage-Nolting, 17 mei 1949. Archief Wereldbibliotheek.
- 93 Brief van De Sauvage-Nolting aan Imago, 28 juni 1949; twee brieven van De Wereldbibliotheek aan De Sauvage-Nolting, 5 juli 1949 en 18 juli 1949. Archief Wereldbibliotheek.
- 94 Brief van Jeanne Lampl-de Groot aan De Wereldbibliotheek, 26 december 1949; brief van De Wereldbibliotheek aan Imago Publishing Company, 30 december 1949; brief van De Wereldbibliotheek aan De Sauvage-Nolting, 31 december 1949; brief van De Sauvage-Nolting aan De Wereldbibliotheek, 21 januari 1950. Archief Wereldbibliotheek.
- 95 Voor gegevens over Westerman Holstijn, zie Bulhof, p. 298-306 en Stroeken, *Freud in Nederland*, p. 126-132.
- 96 Brief van De Wereldbibliotheek aan De Sauvage-Nolting, 5 juli 1961; antwoordbrief van De Sauvage-Nolting aan De Wereldbibliotheek, 8 juli 1961. Archief Wereldbibliotheek.
- 97 *Vrij Nederland*, 8 september 1951.

- 98 *Vrij Nederland*, 28 april 1962.
- 99 *De Groene Amsterdammer*,
29 september 1951.
- 100 *De Zwolsche Courant*,
18 september 1951.
- 101 Zonder jaartal.
- 102 *Nieuwe Leidsche Courant*,
23 oktober 1951.
- 103 *De Waarheid*, 12 januari
1952.

5

De ‘Sigmund Freud Nederlandse Editie’

Een van de grootste Nederlandse uitgeefprojecten uit de tweede helft van de twintigste eeuw is de *Sigmund Freud Nederlandse Editie*, de eerste Nederlandstalige editie van het werk van Freud. Tussen 1979 en 1993 kwamen bij Uitgeverij Boom dertig delen uit met het verzameld werk van deze invloedrijke grondlegger van de psychoanalyse. Wie waren de initiatiefnemers, hoe kwam de uitgave tot stand, wat was de wisselwerking tussen uitgever, editeurs/redacteuren en vertalers? Hoe werd de reeks in de psychologische en psychiatrische vakwereld en bij het bredere publiek ontvangen? Wat was, kortom, de dynamiek van dit uitgeefproject?

NAAR EEN NEDERLANDSE SIGMUND FREUD-EDITIE

De eerste plannen voor een verzameling van het werk van Sigmund Freud dateren uit de jaren zestig. Men was op zoek naar verklaringen voor menselijke gedragingen, en vooral naar bevrijding en het doorbreken van taboes. Freud voorzag in deze algemeen heersende behoefte. Intellectuelen en kunstenaars maakten gebruik van Freud in hun werk, de psychoanalyse werd gezien als vooruitstrevend. Adriaan Morriën, later een van de redacteuren van de Freud-editie en adviseur van uitgeverij De Bezige Bij, zag in Freud ‘een bevrijder die veel seksuele taboes heeft doorbroken en die bovendien heeft onthuld hoezeer de menselijke omgangsvormen gekenmerkt worden door schijn’.¹ De publicist Theodor Holman formuleerde het in *De Groene Amsterdammer* treffend: ‘Freud stond voor “eruditie”, met Freud kon je alles verklaren, wie Freud kende, begreep iets van de moderne tijd.’²

Inspelend op de nieuwe belangstelling voor de menselijke psyche brachten uitgevers diverse psychoanalytische publicaties uit. Uitgeverij Boom publiceerde in 1967 *Thomas Woodrow Wilson. President van 1913 tot 1921*, een boek over de Amerikaanse president Thomas Woodrow Wilson dat Freud zou hebben geschreven met William C. Bullitt.³ In 1972 verscheen bij Uitgeverij Ambo *De Wolfman* van Sigmund Freud.⁴ Bij De Arbeiderspers verschenen verwante publicaties op psychoanalytisch gebied, zoals de memoires van Lou Andreas-Salomé, *Terugblik op mijn leven*.⁵ Van Erich Fromm verscheen in 1969 *Psychoanalyse en religie*, bij uitgeverij Bijleveld.⁶ Dezelfde uitgeverij bracht in 1968 ook een titel van Herbert Marcuse uit, *Eros en cultuur*.⁷ Het beroemdste boek van Marcuse, *De eendimensionale mens*, werd in datzelfde jaar door Paul Brand uitgegeven.⁸

Het leek opportuun om een complete editie van Freud op de markt te brengen. De psychoanalyse leefde, ook in verenigingsverband — getuige de activiteit van de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse en het Nederlands Psychoanalytisch Genootschap. Er waren veel belangstellenden om een opleiding tot psychoanalyticus te volgen. De psychoanalyse stond in aanzien. Met name onder artsen en psychologen was de interesse voor Freud groeiende. De psychiater Louis Tas — later lid van de adviesraad van de Freud-editie — zei al in 1972 tegen Richter Roegholt, die op dat moment een geschiedenis schreef van De Bezige Bij, dat het Nederlandse publiek een toenemende belangstelling voor psychotherapie ontwikkelde. Volgens hem was de Nederlandse lezer het Duits onvoldoende machtig om Freud goed te lezen en was een editie van Freud zeer gewenst.⁹ Tas, die het Duits wel goed beheerste, had Freud voor zijn opleiding tot psychoanalyticus moeten lezen. Tot zijn verbazing lazen zijn medestudenten Freud in het Engels, hetgeen Tas aanstellerij vond. De behoefte aan origineel werk van Freud was groot, reden waarom Tas Freud snel beschikbaar wilde maken voor zijn vakgenoten.¹⁰

Toch werd in de psychoanalytische vakwereld een Nederlandse vertaling van Freud niet direct wenselijk geacht. De belangstelling voor de vertaling van Freud vanuit de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse was opvallend gering. Men had er geen bemoeienis

mee of was er tegen. Zo was een invloedrijk lid van de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse, Jeanne Lampl-de Groot, die nota bene zelf in psychoanalyse geweest was bij Sigmund Freud, sterk gekant tegen een Nederlandse vertaling van Freud. Zij was van mening dat Freud in het Duits gelezen moest worden, al had zij haar medewerking verleend aan de Wereldbibliotheekuitgave *Totem en taboe*. Tas vermoedt dat deze onwil voortkwam uit de angst dat leken zich met Freud en de psychoanalyse zouden gaan bemoeien.

FREUD BIJ DE BEZIGE BIJ

Het was de Amsterdamse uitgeverij De Bezige Bij, die vroeg in de jaren zestig interesse toonde voor de uitgave van een verzamel-editie van de belangrijkste werken van Freud. De Bezige Bij, die was opgezet als een schrijverscoöperatie, had een voornamelijk literair fonds. De uitgeverij was in deze jaren echter sterk politiek en maatschappelijk geëngageerd, wat tot uiting kwam in een progressief getinte vernieuwingsdrang. Het uitgavenpakket van De Bezige Bij bestond in de jaren zestig onder andere uit de Kwadraat Pockets, waarin maatschappelijk betrokken non-fictie verscheen, een semi-literaire pornoreeks (waarin onder andere *Het verhaal van O* van Pauline Réage) en tegen het establishment gerichte (provo)uitgaven. Al omstreeks 1960 spraken de inmiddels teruggetreden directeur Wim Schouten — hij was toen werkzaam bij papierhandel en binderij Proost en Brandt — en Bezige Bij-directeur Geert Lubberhuizen over een vertaalde uitgave van het werk van Freud. Freud was in de mode en er moest een publiek voor zijn, gezien ook de slechte kennis van de Duitse taal van het Nederlandse publiek.¹¹ Wim Schouten arrangeerde in oktober 1962 een ontmoeting met een medewerker van S. Fischer Verlag te Frankfurt am Main, de Duitse uitgever die de rechten op Freud bezat, om te informeren naar de mogelijkheden van een vertaling.¹² Lubberhuizen kreeg nog datzelfde jaar van Fischer Verlag een schriftelijk aanbod om Freud uit te geven. Toch waren er nog heel wat problemen op te lossen. Toestemming moest worden verkregen van de familie en de rechten moesten gekocht worden. Pas eind 1970 kon met het project worden aangevangen. Lubberhuizen tekende een

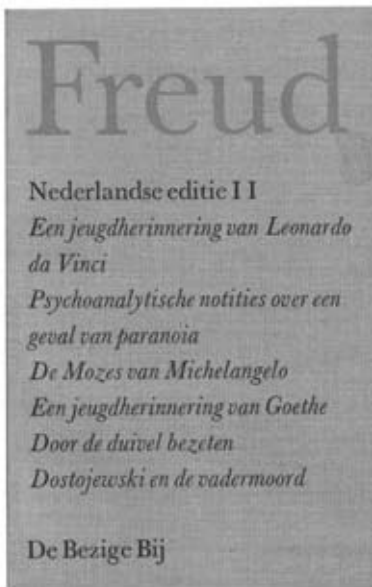
contract met Fischer Verlag voor de vertaling van Freuds *Abriss der Psychoanalyse*.¹³ Over de verdeling van de royalty's werd het volgende afgesproken: voor de eerste vijfduizend verkochte aantallen werd vijf procent van de verkoopprijs afgedragen aan Fischer, tot tienduizend exemplaren acht procent en boven de tienduizend verkochte exemplaren tien procent. De Bezige Bij betaalde daarnaast een voorschot van duizend mark. Een half jaar later werd onder vrijwel gelijke voorwaarden een nieuw contract afgesloten voor de uitgave van een vertaling van een selectie van het werk van Freud in drie banden.¹⁴ Ten slotte volgde na bemiddeling van literair agent Menno Kohn een overeenkomst met Fischer Verlag voor nog een uitgave van een selectie van het werk van Freud.¹⁵ Lubberhuizen sloot ook een contract met Alix Strachey voor de overname van het notenapparaat, de inleidingen en de annotaties van James Strachey bij de Engelstalige *Standard Edition*, die tussen 1953 en 1974 verscheen.¹⁶

Samenstelling redactie en editie-opzet

De Bezige Bij auteurs Adriaan Morriën en Henk Mulder werden in 1970 aangezocht om de redactie en vertaling op zich te nemen. Dichter en vertaler Morriën en filosoof en germanist Henk Mulder toonden zich enthousiast. Om deze omvangrijke onderneming in goede banen te leiden werd tevens een raad van toezicht en advies geformeerd, bestaande uit de psychiater Louis Tas, de psycholoog Huyck van Leeuwen en de filosofe Tonja van Rijthoven, die verantwoordelijk was voor de psychoanalytische vaktermen. Voorts werden door Morriën en Mulder verschillende vertalers — bekenden en auteurs van De Bezige Bij — aangetrokken: Jan Eijkelboom, Klaus Siegel, Oscar Timmers, Gerrit Kouwenaar, Jacq Vogelaar en Jaap Walvis. Oscar Timmers was in 1963 bij De Bezige Bij in vaste dienst aangenomen als eindredacteur. Het vertalerscollectief, bijeengekomen in het voorjaar van 1971, zou zijn vertalingen laten beoordelen door Morriën en Mulder.¹⁷ Elke vertaler zou een lijst samenstellen van moeilijkheden waarop deze was gestuit en deze lijst zou door het volledige collectief worden gelezen en besproken. Op de eerste Freud-vergadering van 26 mei 1971, bijgewoond door Lubberhuizen, de adviesraad, de redactie en het merendeel

van de vertalers, was de stemming uitgesproken positief en verwachtingsvol.

In de plannen voor de Nederlandse verzameluitgave (die als naam meekreeg *Freud Nederlandse editie*) werd steeds gesproken over Freud 'de geneesheer' in ziektegeschiedenissen en Freud 'de ontcijferaar' in cultureel gekleurde stukken. Met name Tas was er een voorstander van om te beginnen met de ziektegeschiedenissen. Zo kon de lezer een goed inzicht krijgen in wat er feitelijk plaatsvond tijdens zittingen van Freud. Dit was belangrijk omdat er volgens Tas bij Freud soms een discrepantie was tussen zijn theoretische opvattingen en de feitelijke gebeurtenissen. Maar het leespubliek wenste volgens Tas ook abstracter werk, waarin voorzien werd in de delen over cultuur. Men besloot derhalve de editie naar gebieden te groeperen. Van Leeuwen was het brein achter de indeling. De Duitse, thematisch opgezette *Studienausgabe*, uitgegeven in tien delen in de periode 1969-1975, werd door Van Leeuwen en Tas niet als basis voor de Nederlandse editie genomen, omdat de meer technische artikelen daarin niet waren opgenomen (later

Omslagontwerp voor een deel van de Freud-editie van uitgeverij De Bezige Bij.

wel, in een *Ergänzungsband*). Van Leeuwen en Tas wilden juist een klinisch-technisch deel, ten behoeve van analytici in opleiding. Volgens Van Leeuwen was de indeling van de *Studienausgabe* ook vrij willekeurig en grofmazig, waardoor er veel overlap bestond. Uit correspondentie wordt duidelijk hoe de redactie te werk ging. Zo schreef Van Leeuwen aan Jan Buelens:

‘Wij hebben onze keus en indeling meer laten bepalen door de materie waar Freud mee bezig is, met wisselend abstractieniveau: droom, klinische gevallen, dagelijks leven, theoretische conceptualisaties etc. Men zou ook kunnen zeggen verschillende benaderingswijzen: symbool-ontcijferend (droom, Witz, Alltag); technisch; empirisch generaliserend; populair voorlichtend; cultureel beschouwend etc.’¹⁸

Vertaalperikelen en groeiende onrust

Er werd voorlopig gestart met een uitgave van twee delen, genaamd ‘Ziektegeschiedenissen’ en ‘Kunstenaars en creativiteit’.¹⁹ Beide delen werden door Karel Beunis vormgegeven, waarna er dummy’s voor de boekhandel werden gemaakt. De boeken moesten volgens planning in het voorjaar van 1973 verschijnen. Ook werd er door De Bezige Bij een reclamefolder gemaakt, met als kop ‘Psychoanalyse in de praktijk’ en daaronder ‘Sigmund Freud *Nederlandse editie*’. Tussen haakjes stond vervolgens vermeld ‘Het werk van Freud thematisch gegroepeerd’.

Door vertaalproblemen en conflicten raakte het project echter weldra in de problemen. Morriën en Mulder vonden de kwaliteit van de vertalingen niet goed genoeg waarop werd besloten dat zij voortaan een modelvertaling zouden maken voor de vertalers. Er was bovendien, volgens Tas, weinig contact tussen de redactie en de adviesraad. Bovendien ontstond er al snel wrijving, daar Morriën en Mulder de vertaling zagen als een literaire vertaling. Tas beschouwde Freud niet zozeer als een literator. Hij vond de betekenis van Freuds teksten belangrijker. Zijn vertaling van ‘Psychogenese bij een geval van vrouwelijke seksualiteit’ werd echter afgekeurd door Morriën en Mulder.²⁰ Morriën en Mulder stelden hoge eisen

aan de vertalers, zo blijkt uit hun vertaalopvattingen die Morriën tijdens zijn voordracht voor psychoanalytici in 1982 uitlegde:

‘Tot onze ontzetting moesten wij vaststellen dat de vertalingen bij lange na niet beantwoordden aan de eis die aan een vertaling moet worden gesteld, de eis namelijk dat de vertaling een getrouwe afspiegeling moet zijn van het origineel, zowel wat de betekenis als wat de stijl betreft. In het geval van Freud is deze eis des te stringenter, omdat hem als theoreticus, maar ook, en in de eerste plaats, als begaafd schrijver recht moet worden gedaan. Elke fout met betrekking tot het theoretisch gehalte maakt de vertaling al waardeloos. En elke vertaling, waarin de grote literaire kwaliteiten van Freud niet tot hun recht komen, geeft een vertekend beeld van het meesterschap waarmee Freud zijn theorie onder woorden heeft gebracht.’²¹

Terwijl Tas tevergeefs hamerde op een snellere voortgang van het vertaalproject, haakten steeds meer vertalers af, zo berichtte *Vrij Nederland* in 1979. Als eersten verdwenen Kouwenaar en Eijkelboom. Kouwenaar liet al vroeg weten zijn medewerking te willen staken en van Eijkelboom hoorde men niets meer. Jaap Walvis' vertaling van *De Rattenman* werd gedeeltelijk verbeterd door Morriën en Mulder. Aan Walvis werd de vraag gesteld het volgens hun vertaalrichtlijnen opnieuw te proberen, maar de tweede poging haalde het evenmin. Oscar Timmers vertaalde *Dora*, maar ook hier waren Mulder en Morriën niet tevreden over. Bij herlezing gaf Timmers toe dat zij daar wel gelijk in hadden, maar hij vond Morriën en Mulder toch ‘kommaneukers’. De vertaling van *De Wolfenman* door Klaus Siegel was qua stijl ‘te wollig en te breedsprakig’ volgens Morriën en Mulder, waarop Siegel zich vervolgens ook terugtrok. Jacq Vogelaars vertaling van de *Gradiva van Jensen* was volgens de eindredactie ‘een werkbare vertaling, waarop men kon voortbouwen’, maar het manuscript kwam nooit meer boven water.²² Ook twee nieuw aangezochte vertalers — het echtpaar Coutinho — vertrokken nadat hun vertaling van *De Wolfenman* was geweigerd, omdat hun vertaling volgens de twee eindredacteuren was geschreven in ‘machteloos Nederlands waarvan je je niet kunt

voorstellen dat Freud het zou hebben geschreven wanneer hij in Nederland zou zijn geboren en opgegroeid'.²³ Ook waren Morriën en Mulder het onderling niet altijd eens en kwamen zij bijvoorbeeld niet verder dan één alinea wanneer zij in de avond langdurig overlegden en had Morriën te kampen met depressies.²⁴ Vier jaar na aanvang van het project, in 1976, was er nog geen enkele vertaling beschikbaar, terwijl volgens Wennekes de kosten ruim 47.000 gulden bedroegen zonder dat daar externe subsidies tegenover stonden — een aanvraag bij het Prins Bernard Fonds werd afgewezen.²⁵ Desalniettemin werden er in 1977 zes dikke delen voorzien.²⁶

Het gevolg van deze verwickelingen was dat er groeiende onrust ontstond binnen de gelederen van De Bezige Bij. Morriën en Mulder werden argwanend bekeken:

‘Nu en dan werden wij door de directeur van de Bezige Bij, tijdens een van onze haastige bezoeken aan de uitgeverij, vragend aangezien, op een vriendelijke wijze op het matje geroepen en bezorgd toegesproken. Wij waren evenwel niet bij machte hem de verzekering te geven dat wij spoedig een deel persklaar zouden kunnen inleveren.’²⁷

De bestseller auteur van De Bezige Bij, Harry Mulisch, was van mening dat Freud niet moest worden uitgegeven door een uitgeverij als De Bezige Bij:

‘Zo’n project hoort helemaal niet bij De Bezige Bij. Dat moet een zuiver literaire uitgeverij zijn [...] Onzinnig, zeker als je bedenkt dat het volledige werk van Freud bijna zesduizend boekenpagina’s omvat.’²⁸

Ook het bestuur begon zich steeds meer zorgen te maken over de grote investering die was gedaan zonder dat er ook maar een boek was verschenen. Daarbij kwam dat Lubberhuizen zijn bestuursleden maar weinig informatie over het project verschaftte; eens snoerde hij Schouten botweg de mond toen deze vroeg naar de vertaaltvorderingen bij Freud. Zeer tegen zijn zin — maar tot opluch-

ting van het bestuur — besloot Geert Lubberhuizen uiteindelijk het Freud-project te verkopen. Terugblikkend concludeert Schouten in zijn memoires:

'Het bleek weer: voor zo'n langlopende zaak was De Bezige Bij niet de aangewezen uitgeverij. Willen zulke uitgaven lukken dan behoort de uitgever een fanatisme te hebben om de zaak tot een goed einde te brengen. Geert droomde niet van Freud.'²⁹

Wennekes meldt dat Lubberhuizen aanvankelijk in onderhandeling trad met Elsevier, maar zonder succes.³⁰

VAN DE BEZIGE BIJ NAAR UITGEVERIJ BOOM

Dat Freud zeer welkom was bij Uitgeverij Boom lijkt geen twijfel. De toenmalige directeur en uitgever van Uitgeverij Boom, Henk Bouman, speelde al in 1973 met de gedachte om Freud in zijn fonds op te nemen, in de reeks Boom Paperback. Het uitgeven van Freud was altijd een vage wens van hem geweest. Met name Freuds theoretische concepten, zoals de notie van het onbewuste, vond hij intrigerend. Het was bovendien een auteur waarop men in zijn ogen altijd terug kon vallen. Een gehele editie uitgeven had Bouman nog niet voor ogen, hij dacht eerder aan een vertaling van een aantal bekende teksten zoals *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie*. Freud bleek onder optie bij De Bezige Bij, zo hoorde hij van literair agent Menno Kohn. Alleen de wat apocriefe tekst over de Amerikaanse president Thomas Woodrow Wilson viel daar buiten en Bouman besloot dit boek — 'beter een halve Freud dan helemaal niets' — in 1976 in Boom Paperback op te nemen. Uitgeverij Boom was destijds een semi-wetenschappelijke uitgeverij, waarbij de nadruk lag op twee categorieën boeken: wetenschappelijk verantwoorde en verzorgde uitgaven voor een breed publiek, en wetenschappelijke uitgaven op het gebied van de menswetenschappen. In het segment boeken voor een breed publiek was de juist gestarte reeks *Boom Klassiek*, waarvan in korte tijd vijftien delen waren verschenen, zeer bekend. Bouman karakteriseerde de reeks als 'draai-

puntteksten die een beslissende stap in het denken zijn geweest'. Met de net afgestudeerde vertaler Hans Bakx, die zijn diensten bij Uitgeverij Boom aanbood, was de idee ontwikkeld om deze klassieke reeks op te zetten, met auteurs als Descartes, Wittgenstein, Hegel en Kant. Bouman gaf in een interview in 1978 te kennen dat ook Freud uitstekend in zijn fonds paste: 'Je zou hem heel goed kunnen onderbrengen in de Klassiekreeks, maar dit project is een onderneming op zichzelf [...]'.³¹

Het overnameproces

Inmiddels raakte bekend dat het Freud-project bij De Bezige Bij niet vlotte en lekte uit dat het project te koop was. Aan Lubberhuizen werd, naast twee andere uitgeverijen waaronder Elsevier, Uitgeverij Boom voorgesteld als kandidaat voor de overname van het project. Henk Mulder, die al contact had met Uitgeverij Boom vanwege *Boom Klassiek* en uitgaven rond de *Wiener Kreis* (waar ook Hans Bakx bij betrokken was), was hierin een sleutelfiguur. Henk Bouman en Errit Petersma, die in 1975 als redacteur in dienst was getreden bij Uitgeverij Boom, brachten vervolgens eind maart 1977 een oriënterend bezoek aan Lubberhuizen. Tijdens dat bezoek werd duidelijk dat De Bezige Bij van het vertaalproject af wilde, enerzijds wegens de teleurstellende resultaten, met name door de opgelopen vertraging, en anderzijds omdat men tot de conclusie was gekomen dat er geen wetenschappelijke projecten meer in het fonds thuishoorden. Lubberhuizen liet weten dat Uitgeverij Boom bij een eventuele overname aan een bedrag van ongeveer tachtigduizend gulden moest denken. Henk Bouman kreeg een maand bedenktijd. In die tussentijd werd Henk Mulder, die toen nog enthousiast was om met Boom in zee te gaan, door Bouman en Petersma opgezocht. Tijdens dat bezoek maakten Bouman en Petersma al duidelijk dat de opzet die De Bezige Bij voor de editie had gemaakt, veranderd zou moeten worden naar meer en kleinere delen.³²

Aangezien Uitgeverij Boom onderdeel was van het (familie)bedrijf Koninklijke Boom Pers in Meppel,³³ een boeken-, kranten- en tijdschriftenuitgeverij met een betrouwbare financiële achtergrond, kon er een grote investering worden gemaakt. Daartoe

werden eerst gesprekken en onderhandelingen gevoerd tussen Henk Bouman van de uitgeverij, en de algemeen directeur van Koninklijke Boom Pers, J. H. Boom. Laatstgenoemde wilde vooraf een specificatie zien van de overnamesom van tachtigduizend gulden. Na brievenverkeer over en weer tussen Lubberhuizen, Bouman en Boom werd dit bedrag verder toegelicht. Van de zijde van Uitgeverij Boom probeerde men vervolgens op een overnamesom van rond de dertigduizend gulden uit te komen. J. H. Boom beschouwde het grote vertaalproject alleen zinvol wanneer het een standaardwerk zou worden met een blijvende belangstelling.³⁴

Volgens Bouman was Lubberhuizen allervriendelijkst in het contact. Errit Petersma en hijzelf hielden van hun eerste gesprek over dat Lubberhuizen er wel iets in zag; Boom als wetenschappelijke uitgeverij was wellicht ook meer aangewezen om een Freudeditie te verwezenlijken. Tijdens een tweede gesprek werd de koop al gesloten. Uitgeverij Boom hoefde alleen een gedeelte van de kosten die door De Bezige Bij gemaakt waren te betalen. Via een brief aan J. H. Boom deed Henk Bouman verslag van de gang van zaken tijdens het laatste gesprek:

'Hij [Lubberhuizen] begreep ons uitgangspunt, maar wilde meer, en wel totaal vijftigduizend gulden; wij zeiden tweeëntwintig tot vierentwintigduizend gulden. In de buurt van de vijfendertigduizend gulden werd de naam van Schouten (Kluwer) gehoord, toen ik dertigduizend gulden als limiet noemde, riep hij: wil de volgende uitgever binnenkomen. Vijf minuten later gaf hij op ons bedrag toe.'³⁵

Uitgeverij Boom betaalde uiteindelijk in juli 1978 aan De Bezige Bij een afgerond bedrag van zevenentwintigduizend gulden (en dus niet honderdduizend gulden of zelfs meer zoals in de pers werd geopperd) met als grootste kostenposten het ontwerp van de editie door Tas en Van Leeuwen, de voorschotten aan Fischer Verlag, en het redactiewerk van Mulder en Morriën.³⁶ Bouman vatte het overnameproces als volgt samen in het mededelingenblad van Koninklijke Boom Pers waarin werd teruggekeken op de totstandkoming van de editie:

‘Het project werd in 1978 niet aan Uitgeverij Boom verkocht, maar overgedragen, onder vergoeding van een aantal reeds gemaakte kosten. De (twee) gedenkwaardige gesprekken over de overname, met Bezige Bij-directeur Geert Lubberhuizen en Oscar Timmers aan de Van Miereveltstraat in Amsterdam, werden gevoerd door ondergetekende samen met de toenmalige redacteur Errit Petersma, de resultaat van de gesprekken: overname en vergoedingen, onzerzijds gefiatteerd door J. H. Boom.’³⁷

Het is opmerkelijk te noemen dat het project voor dit gereduceerde bedrag overging naar Uitgeverij Boom. Boom betaalde nog een kleine tweehonderd gulden extra, een ‘goodwill’ bedrag, aan De Bezige Bij. Volgens Bouman woog bij de overname de structuur en de opzet die De Bezige Bij van de Freud-uitgave had gemaakt, zwaarder dan het geld.

Tas had een groot gevoel van opluchting dat het Freud-project overging naar Boom. Erop terugkijkend zegt Tas dat ‘Bouman het Freud-project heeft gered, Bouman kreeg tenminste dingen voor elkaar’. Zijn eigen bemoeienis met de editie zou allengs minder worden.³⁸ Naar zijn gevoel had Tas echter zelf, met name in de beginfase, er meer druk op moeten zetten en energieke moeten zijn.

Daarentegen betreurde Geert Lubberhuizen het verlies van ‘zijn’ Freud-project zeer. Zo liet hij zich in *De Haagse Post* van november 1978 uit tegen Ischa Meijer:

‘Freud, godverdomme, ja Jezus, nou wind je me nog op ook. [...] Maar een van die projecten die we nou wel hadden moeten doen, was Freud, want dat is ook literatuur. Maar ’t gaf zo’n gelazer en het duurde zo lang. Op het laatst was ik nog de laatste freudiaanse Mohicaan op De Bezige Bij. En aangezien die uitgave ver over mijn afscheid heen gaat, heb ik de knoop dan maar doorgelukt en de zaak verkocht. Ja, dat vind ik erg jammer. Ik zal me verkneuteren als het een groot succes wordt. En dat wordt ’t. Let maar op.’

Het regelen van de rechten

Uitgeverij Boom was onderwijl gestart met de onderhandelingen met Fischer Verlag, met Menno Kohn als tussenpersoon. Fischer Verlag had te kennen gegeven dat de Freud-rechten terugvielen van De Bezige Bij naar Fischer, en dat Boom — via Kohn — de onderhandelingen diende te heropenen. Dit leidde vervolgens tot een optiecontract met Fischer. Dit contract dekte in principe alle Freud-teksten uitgezonderd de teksten *Totem und Tabu*, waarvan De Wereldbibliotheek nog rechthebbende was. Over de teksten *Massenpsychologie und Ich-Analyse*, *Jenseits des Lustprinzips* en *Vorlesungen über die Psychoanalyse* kreeg Boom het recht te publiceren, mits in andere samenstelling dan De Wereldbibliotheek gedaan had. De Wereldbibliotheek verleende in 1983 aan Uitgeverij Boom toestemming om *Totem en taboe* in haar Freud-editie op te nemen. Wel gaf De Wereldbibliotheek tegelijkertijd aan dat zij alle vier bovengenoemde teksten bleef uitgeven, ondanks het verzoek van Boom om af te zien van een verdere uitgave van deze teksten.³⁹

Naast het optiecontract werd met Fischer Verlag afgesproken dat Boom bij elk verschijnend Freud-deel een contract zou sluiten. Net zoals bij het vroegere contract met De Bezige Bij lagen de royalty's die Boom aan Fischer moest betalen als volgt: vijf procent over de eerste vijfduizend verkochte exemplaren, acht procent voor de daaropvolgende vijfduizend exemplaren en tien procent voor alle verkochte exemplaren daarboven, een gebruikelijke gang van zaken. Ten slotte moest er nog een overeenkomst worden gesloten voor de overname van de noten die James Strachey had gemaakt bij de Engelse Freud-editie. Dit werd een vrij lange onderhandelingsperiode. In plaats van één procent royalty die De Bezige Bij oorspronkelijk zou betalen aan de erfgenamen van James Strachey stelde Henk Bouman — via de literair agent voor de Freud-rechten Sigmund Freud Copyrights — een vast bedrag van vijfhonderd gulden per deel voor het gebruik van de noten voor. Maar de Strachey-erfgenaam, inmiddels Angela Harris, hield vast aan één procent en liet tegelijkertijd weten dat zij de gehele Nederlandse vertaalonderneming veel te lang vond duren. Dit schoot Henk Bouman in

het verkeerde keelgat. Aan een van de medewerksters van Sigmund Freud Copyrights legde hij het nog eens uit:

‘We sort of feel from Mrs Harris’s reactions that she has no high opinion of us as publishers. She may be right in pointing out some failures in our Edition, without doubt due to the long term of negotiation, but I think she underestimates our willingness to publish a Dutch Edition to the best of our abilities, i.e. in the best editorial way that can be organised in the Netherlands, together with the best editors and translators that are to find. You will understand that standards of quality take time, and that, of course, an edition published within a term of 36 months, if possible at all, would provoke serious critics as to the quality of editing and the translations.’⁴⁰

In haar najaarsprospectus van 1978 kondigde Uitgeverij Boom voor het eerst de toekomstige uitgave van de *Sigmund Freud Nederlandse Editie* aan. Trots opende de aanbieding met een door de uitgever samengestelde summiere levensbeschrijving van Freud. Daarop volgde een korte toelichting bij de editie:

‘De redacteuren van de Nederlandse Editie gaan niet naar het chronologisch principe te werk. De Editie zal niet de volledige uitgave van Freuds geschriften vormen, maar zich bepalen tot de belangrijkste teksten. Er worden circa 26 delen voorzien; het gehele project zal in een periode van 12 jaar tot stand komen.’

Henk Bouman kreeg de redactie en adviesraad zoals deze was samengesteld door De Bezige Bij mee. Het concept dat Van Leeuwen en Tas hadden gemaakt voor de reeks werd aangehouden. Henk Bouman wilde eigenlijk de Freud editie chronologisch indelen, maar de afspraken lagen met De Bezige Bij zo dat de door hen bedachte indeling gevolgd zou worden. We lezen in hetzelfde najaarsprospectus:

‘De Editie wordt ingedeeld in hoofdgroepen, waarbinnen delen van gemiddeld 200 bladzijden worden ondergebracht [...] Van

de hoofdingeling ligt het volgende vast: Ziektegeschiedenissen (5 delen), Beeldende kunst en literatuur (2 delen), Cultuur en religie (3 delen), Therapeutische praktijk en techniek, Algemeen-psychologische beschouwingen. In het eerste deel van elke hoofdgroep wordt een volledige bibliografie van Freuds werk opgenomen, alsmede een chronologisch overzicht van zijn leven. Elk deel wordt door een Nederlandse deskundige ingeleid. Elke tekst krijgt een redactionele inleiding en wordt voorzien van een specifieke bibliografie en annotaties, waarbij in hoofdlijnen de redactie gevolgd wordt, die James Strachey aan de beroemde Engelse *Standard Edition* gaf.'

Voor het najaar 1978 werden twee delen in de rubriek 'Ziektegeschiedenissen' verwacht: *De kleine Hans* en *Dora*. Het eerste deel kreeg een omvang van 196 pagina's en werd aangeboden met een verkoopprijs van f 34,50. Deel twee, geschat op 216 pagina's, kostte f 38,50.

Stagnatie en conflicten

Henk Bouman heeft een vooruitziende blik over een aantal zaken gehad. Wat betreft het tempo: de editie werd in een tijdsbestek van veertien jaar afgerond. Het aantal boekdelen zou eveneens aardig in de richting komen. De inhoudelijke samenstelling van de editie wijzigde zich wel gaande het uitgeefproces. Waar Bouman als uitgever al vroeg mee geconfronteerd werd waren de conflicten tussen de uitgeverij en de redactie(raad), conflicten en meningsverschillen met (oud)vertalers,⁴¹ en de redactionele wisselingen. De voortgang met het redactieduo Morriën en Mulder verliep ook niet voorspoedig.

Toen het Freud-project eenmaal bij Uitgeverij Boom binnen was, werd zoveel mogelijk geprobeerd om ervan af te zien dat iedereen mee zou praten en een oordeel zou vellen. Dit was de gewoonte bij De Bezige Bij, maar niet bij Uitgeverij Boom. Morriën en Mulder kregen nu min of meer het alleenrecht. Omdat vrijwel alle vertalers uit de Bezige Bij-periode intussen hadden afgehaakt werden nieuwe (proef)vertalers aangetrokken via het Instituut voor Vertaalkunde, waar Henk Mulder werkzaam was.⁴² Morriën en Mulder waren

van mening dat de ingeleverde teksten niet alleen door henzelf, maar ook door derden gecontroleerd moesten worden, met name op het gebruik van psychoanalytische terminologie. Tonja van Rijthoven en de psychiater Martijn Meijer — de laatste werd ook lid van de adviesraad — namen dit op zich. Hun redactionele werk bestond uit het controleren op juist gebruik van medische en psychoanalytische termen, het samenstellen van specifieke bibliografieën en lijsten van medische en psychoanalytische begrippen.⁴³ Ook moest het vertaalde Duits gecontroleerd worden. De Duitstalige docente aan het Instituut voor Vertaalkunde, Irmgard Heinemann, zou dit gaan verzorgen. Morriën en Mulder probeerden tevens de stijl van Freud zoveel mogelijk volgen:

‘Weliswaar zijn we bij het vertalen van Freud gegaan tot de grens van wat in het Nederlands grammaticaal nog toelaatbaar is, maar naar onze mening hebben wij nergens die grens overschreden. Bij de weergave van Freuds stijl hebben wij ons onthouden van gladstrijkerij en stilistische verfraaiing, omdat een zogenaamde stilistische correctie of verfraaiing onherroepelijk tot een verschuiving van de betekenis leidt.’⁴⁴

Het streven was nu om twee delen per jaar uit te geven. Maar ook bij Uitgeverij Boom sloeg de vertraging toe. Pas in februari 1979 kwam het eerste deel met *De kleine Hans* uit, terwijl dit al voor het najaar van 1978 was aangekondigd. Ook het tweede deel liet langer op zich wachten. Daarbij kwam dat de communicatie tussen de redacteurs en Boom verslechterde. Uit een brief van Henk Bouman aan Henk Mulder wordt een en ander duidelijk: er was al ruim een half jaar geen contact meer geweest tussen de redactie en de uitgeverij.⁴⁵ Ook de onderhandelingen over een redactiecontract voor Morriën en Mulder verliepen langzaam en stroef. De afspraken wie waar verantwoordelijk voor was waren onduidelijk, men werkte langs elkaar heen. In Meppel groeide eveneens de onrust, ook gezien de dramatische voorgeschiedenis van het project bij De Bezige Bij. J. H. Boom achtte een kennismakingsgesprek met Mulder en Morriën op zijn plaats. Zij ontmoetten elkaar in het voorjaar van 1980, en spraken onder andere over het tijdpad en de

contracten. Uiteindelijk werd het redactiecontract, met een geldigheidsduur van drie jaar, getekend op 23 juli 1980 door Morriën en Mulder. Ook werden er, zij het met tegenzin van de kant van Morriën en Mulder, vertaalcontracten afgesloten voor verschillende delen.

Het contact tussen de redactie en uitgeverij verbeterde echter niet en het tempo ging evenmin omhoog. Errit Petersma stelde voor projectmanager van het Freud-project te worden, wat ook gebeurde, maar ook dat liep vast, omdat er vrijwel geen teksten werden ingeleverd. Bovendien waren er regelmatig wrijvingen tussen met name Henk Bouman en Henk Mulder, vaak over betalingsverkeer en honoraria. Een brief van J. H. Boom aan Henk Bouman is tekenend voor de sfeer:

'Ik stel overigens wel vast, dat, waar ik van het begin af aan tegen heb gewaarschuwd ons nu gaat opbreken: de trage, onduidelijke en vage behandeling van de afspraken met de verschillende betrokkenen. Als we terstond aan onze beslissing tot overname van het projekt ook de condities van vertalers, medewerkers en redacteuren hadden geregeld zouden de onaangename verasingen ons nu bespaard zijn gebleven. Ik vraag mij overigens wel af hoeveel "adviseurs" de vertalers, c.q. redacteuren M. en M. eigenlijk nodig hebben om tot een goede vertaling te komen. Wat doen de redacteuren M. en M. eigenlijk voor vertalingen die worden ingeleverd door de vertalers M. en M. , die daarna worden doorgelezen door Meijer en Rijthoven en die op het Duits worden nagelezen en geadviseerd door mevr. Heinemann? Wat blijft nu eigenlijk voor arbeid en verantwoordelijkheid over voor de redacteuren M. en M.?'⁴⁶

Parallelredactie en het vertrek van Morriën en Mulder

Het project dreigde opnieuw in een impasse te raken. Om de voortgang te garanderen werd besloten om een andere, tweede, redactie in het leven te roepen. Dit idee was afkomstig van de vertaler Hans Bakx, die voor Uitgeverij Boom inmiddels Wittgensteins *Philosophische Untersuchungen* had vertaald en vaak bij de uitgeverij over de vloer kwam. Hij was ook redacteur van het literaire

tijdschrift *Raster*. Bakx zelf wilde graag in de redactie plaatsnemen. In een interview met *De Tijd* liet hij later weten: ‘Het Freudia-nisme is een mythe. Een prachtige mythe. Een van de belangrijkste van de twintigste eeuw. [...] Alle begrippen waarmee hij werkt, verdringing, Oedipuscomplex, zijn hypothesen. Maar of een mythe wetenschappelijk juist is of niet is niet belangrijk. Freud heeft een enorme invloed uitgeoefend. Daarom alleen al is hij de moeite waard.’⁴⁷ Daarnaast werd de vertaler Paul Beers schriftelijk benaderd om eens langs te komen bij Boom om een min of meer vertrouwelijk gesprek te voeren over de Freud-uitgaven.⁴⁸ Beers, die uitstekend grote Duitse auteurs kon vertalen, werd volgens Bouman het Freud-project ‘ingepraat’. Bakx en Beers zouden de vertaling en redactie van de Freud-teksten moeten gaan bezorgen. Dit hield onder andere in dat zij vertalers zouden werven en begeleiden, en de inleidingen en annotaties zouden redigeren. Het voor-nemen om een tweede redactieteam te formeren werd Morriën en Mulder per brief door J. H. Boom medegedeeld:

‘Met alle respect voor de grote zorg, zorgvuldigheid en kundigheid waarmee u aan dit project werkt, moeten wij ons toch realiseren dat het huidige tempo van verschijnen der delen het project om verschillende redenen in gevaar brengt. [...] Zoals u bekend vervallen in 1989 onze exclusieve rechten op het werk van Freud. Voordien moeten in elk geval de, uitgeverstechnisch gezien, aantrekkelijkste teksten in vertaling beschikbaar zijn, wil de Editie niet aan “beunhazerij” ten offer vallen. Het huidige tempo schaadt ook in die zin dat de aandacht van het publiek voor de Editie lijkt te tanen. [...] Om deze redenen is door ons overwogen een tweede redactieteam bij het werk aan de Freud Editie te betrekken. [...] Een en ander houdt in dat onze overeenkomst in de huidige vorm niet kan worden voortgezet, om welke reden wij haar bij dezen opzeggen. Wij nodigen u uit om op korte termijn met ons te overleggen over de termen van een nieuwe overeenkomst [...].’⁴⁹

Morriën en Mulder zagen zelf ook wel in dat zij nooit de editie konden voltooien in 1989. Het is ook de vraag of het reëel was, gezien

het feit dat Morriën toen al zeventig jaar was. Zij antwoordden aan J. H. Boom dat zij het met de inhoud van zijn schrijven grotendeels eens waren, en gaven aan betrokken te willen worden bij de samenstelling van de tweede redactie, iets dat niet gehonoreerd zou worden door Boom. Met Bakx en Beers werd vervolgens in november 1982 een contract gesloten waarin overeengekomen werd dat zij de parallelredactie vormden.

Nadat Boom het project had overgenomen werd de door Tas en Van Leeuwen gemaakte indeling grotendeels overgenomen, met hier en daar enkele wijzigingen. De editie werd uitgebouwd, mede op instigatie van Hans Bakx. Bouman streefde naar meer delen, van circa tweehonderd pagina's elk. Een belangrijke beslissing werd genomen: er kwamen geen inleidingen meer die waren geschreven door deskundigen. Men twijfelde aan de kwaliteit en aan de behoefte daaraan en bovendien kostte het Boom teveel geld. Volgens Bouman zouden aanbevelingen van psychoanalytische zijde voor de editie (volgens hem toch al niet het beste marktaandeel) niet verdwijnen wanneer Freud sec werd uitgegeven.⁵⁰ J. H. Boom uitte wel zijn twijfels hieromtrent.⁵¹

In maart 1983 kwam het opnieuw tot een conflict met Morriën en Mulder. Zij hielden vast aan hun opzet van inleidingen van Nederlandse deskundigen en hulp van 'derden': Duitstaligen moesten controle plegen op de vertaalde tekst, en de vertalingen dienden gecontroleerd te worden door psychoanalytici. Bovendien waren zij ontstemd omdat zij niet waren geraadpleegd bij het samenstellen van de tweede redactie en omdat er, ondanks hun verzoek, geen bijeenkomst was geweest tussen de beide redacties en de adviesleden.⁵² Uiteindelijk traden zij terug, volgens Bouman 'per brief met op de derde en laatste bladzij het woord "geld" — weliswaar de laatste lettergreep van ik meen "geregeld", maar het oogde heel freudiaans'.⁵³ 'Bliksemsnel en spotgoedkoop doorstomen naar de volledige Freud in het cruciale jaar 1989!', zo vatten Morriën en Mulder Booms houding op, volgens Morriëns biograaf Rob Molin.⁵⁴

Het is jammer dat de samenwerking tussen de redactie en uitgeverij Boom een dergelijk einde heeft gekregen. Morriën en Mulder, beiden begaafde vakmensen, waren tenslotte oprecht in hun

bedoelingen om een hoogstaande editie af te leveren. Het contact met Henk Mulder zou uiteindelijk verbroken worden, met Adriaan Morriën had Uitgeverij Boom nog wel eens contact. Volgens biograaf Molin 'rustte [Morriën] uit van zijn inspanningen als Freudvertaler; eindelijk was die lijdensweg tot een eind gekomen.'⁵⁵ De psycholoog Karel Soudijn stond in zijn column van *De Psycholoog* stil bij het overlijden van Morriën, op 7 juni 2002. In *NRC Handelsblad* had Soudijn destijds een artikel geschreven over *De kleine Hans* en over het grote vertaalproject, nadat hij persoonlijk kennis had gemaakt met Morriën en Mulder. Naar aanleiding van dat artikel kreeg Soudijn van Morriën een 'complimenteuze en eigenlijk ook heel curieuze brief (met doorhalingen)', die werd afgesloten met een ps: 'Je ziet dat ik zelfs geen brief kan schrijven zonder er correcties in aan te brengen.' Soudijn vervolgt zijn column:

'Enkele jaren later werden de uiterst precieze Morriën en Mulder van hun taak ontheven en zocht de uitgever andere redacteuren aan, die iets slordiger maar wel wat vlotter waren. Kort daarna zat ik aan een tafeltje in een eetcafe met Errit Petersma, een van de medewerkers van Uitgeverij Boom die intensief bij het Freudproject was betrokken. Aan de bar zat Adriaan Morriën met zijn dochter. Boven het tafeltje hing een menu. Morriën liep op ons af en boog zich over Errit heen om de spijskaart lang te bestuderen. Hij gaf geen teken van herkenning. Wij durfden hem niet te groeten. De schrijver zag ons nadrukkelijk over het hoofd. Mooier kan minachting niet worden uitgedrukt.'⁵⁶

Alle betrokkenen haken af

Het vertrek van Morriën en Mulder deed anderen uit De Bezige Bij tijd ook vertrekken. In het voorjaar van 1982 had Bouman een nieuwe indeling voorgelegd aan Van Leeuwen, maar Van Leeuwen reageerde daar terughoudend op. Hij was het met de indeling niet geheel eens en deed andere voorstellen.⁵⁷ Dit werd echter niet gehonoreerd, waarop Van Leeuwen zich als adviseur terugtrok. Als reden gaf hij het vertrek van Morriën en Mulder op, in wie hij het grootste vertrouwen stelde. Maar ook was hij het oneens met de

nieuwe indeling. Zo liet hij aan Bouman weten: 'Van een gesprek daarover of een herziening is het niet gekomen, en in elk geval zou ik niet als adviseur willen prijken op delen waarvan ik de samenstelling niet geheel of geheel niet goedkeur — tenzij je zou vermelden: "adviseur wiens adviezen in de wind zijn geslagen."'58 De volgende dag reageerde Bouman per brief waarin hij toegaf dat hier en daar het uitgeversbelang geprevaleerd had boven een redactioneel aanvaardbare indeling. Daar stond volgens hem tegenover dat er nu veel uit het verzameld werk van Freud beschikbaar kwam. Overigens bewaart Bouman goede herinneringen aan het contact met Tas en Van Leeuwen en vond hij het jammer dat zij opstapten en 'ons volkomen aan ons lot overlieten'.59

Aanvang 1983 besloot Paul Beers het redactiewerk niet meer voor zijn rekening te nemen. Beers was geen groot liefhebber van het werk van Freud. Daarnaast vond hij het redactiewerk niet bijster inspirerend, en wilde hij liever zelf vertalen.⁶⁰ Ook stapten Martin Meijer en diens echtgenote Tonja van Rijthoven op als leden van de adviesraad. J. H. Boom had het echtpaar al in december 1982 per brief laten weten dat Boom het redactiecontract opzegde, wegens een reorganisatie van het redactiewerk en door de komst van een tweede redactieteam. Ook onder het redacteurschap van Hans Bakx had de editie geen snelle vorderingen gemaakt. Bakx trok zich uiteindelijk eveneens terug als Freud-redacteur. In een (ongedateerd) briefje aan Bouman schreef hij: 'Bijgaand met uitzonderlijke vertraging het manuscript van de Leonardo. [...] Ik aanvaard ten volle de consequenties van dit falen en trek mij terug als Freudredacteur [...] Dit is voor mij ook een moeilijke beslissing.'

De conflictueuze wordingsgeschiedenis, de vele betrokkenen die afhaakten en het feit dat het project maar niet opschoot deden Bouman in een benarde positie belanden. Bovendien liep de relatie met redacteur Errit Petersma uit op een pijnlijke breuk. Ook de relatie met J. H. Boom stond inmiddels op scherp, alhoewel Boom nooit aan Bouman heeft laten weten er mee op te moeten houden. Immers, ook hij had zich gecommitteerd. Boumans ambitie om een Freud-editie uit te geven won het echter steeds van zijn twijfel. Hij had zich erin vastgebeten en wou het project tot een goed einde

brengen. Ook was zijn overtuiging gegroeid dat Boom op een dergelijk hoog kwalitatief niveau kon en moest uitgeven, mede gezien de geslaagde reeks *Boom Klassiek*. Bouman was bovendien ‘verlost’ van de erfenis die hij van De Bezige Bij had gekregen. ‘Goddank en eindelijk baas in eigen huis’ zou hij later verklaren.⁶¹

Periode Oranje en Graftdijk: het ‘gouden koppel’

Op voordracht van Hans Bakx hadden twee nieuwe vertalers, Thomas Graftdijk en Wilfred Oranje, in 1982 hun intrede bij het Freud-project gedaan. In het Amsterdamse restaurant Witteveen hadden Bouman, Bakx en de twee vertalers elkaar ontmoet, en al snel werd de zaak beklonken. Graftdijk werd gevraagd een proefvertaling te maken van *Psychopathologie van het dagelijks leven*, en kon daarna *De droomduiding* vertalen. Graftdijk was niet alleen een snelle vertaler, hij vertaalde ook grote en belangrijke auteurs, zoals Mann, Nietzsche en Rilke. Ook dichtte hij. Henk Mulder, die voorzitter was van de jury van de Martinus Nijhoff-prijs, kende het werk van Graftdijk omdat deze genomineerd was voor de vertalersprijs. Mulder was echter duidelijk niet te spreken over diens vertaalkwaliteiten, en vond het onverantwoord om een dergelijk belangrijk werk aan hem ter vertaling te geven. Bouman besloot desondanks toch om Graftdijk de vertaalopdracht te geven. Wilfred Oranje was zich steeds meer op het vertalen gaan toeleggen, nadat hij enkele jaren Slavische talen en rechten had gestudeerd en als redacteur had gewerkt bij het filmblad *Skrien*. Hem werd gevraagd een proefvertaling van *Het geheim van de drie kistjes* te maken en op grond daarvan werd ook hij snel aan het werk gezet.

Toen het duo Beers en Bakx zich in 1983 terugtrok werd besloten dat Wilfred Oranje en Thomas Graftdijk de gehele redactie op zich zouden nemen. Het contact met de uitgeverij en in het bijzonder met Bouman was goed, er heerste een aangename verstandhouding en de vertalers kregen bijna alles van het Freud-project ter inzage. Aanvankelijk dreigde er meningsverschil over het honorarium. Oranje en Graftdijk eisten hogere royalty's dan Bouman zich kon veroorloven. In een gesprek tussen hen drieën daarover trok Bouman, naar eigen zeggen, lijkleek weg. Oranje en Graftdijk zagen toen wel hoe gevoelig de geldkwestie lag en er volgde een ge-

ringe aanpassing van de royalty's. Overigens verdienden beide vertalers goed aan hun Freud-vertalingen: zij ontvingen veertien cent per woord voor de vertaling (ruim boven het gemiddelde) en zeven cent per woord wanneer de tekst geredigeerd werd. Het Fonds voor de Letteren verstrekke daarnaast werkbeurzen, totaal over zo'n twintig delen. Het Fonds maakte een verdeling in de 'literaire Freud' en de 'wetenschappelijke Freud'; voor de eerste kregen de vertalers een volledige werkbeurs toegekend en voor de laatste alleen een additioneel honorarium.

De samenwerking tussen Oranje en Graftdijk, die ook vrienden waren, bleek vruchtbaar. Wanneer Oranje vertaalde, redigeerde Graftdijk diens tekst en omgekeerd. Bij de door Graftdijk geredigeerde vertalingen waren er op elke bladzijde ongeveer tien tot vijftien correcties te vinden. Het commentaar op elkaars vertaalde teksten kon ook cynisch en scherp zijn. Opmerkingen van Graftdijk in de marge als 'Wat een vervelende hebbigheid om "heftig" steeds met "fel" te vertalen'; 'Buitengewoon lelijk en on-Nederlands, ongelofelijk lelijk'; 'Rare tic om "dus" er steeds achter te willen plaatsen' logen er ook niet om. De kritische opmerkingen leidden wel eens tot hoogoplopende ruzies. Toch ging het verschijningstempo van de delen duidelijk omhoog. Nadat Graftdijk in 1983 al Freuds tekst *Abriss der Psychoanalyse* had vertaald (als *Hoofddlijnen van de psychoanalyse* aanvankelijk buiten de reeks uitgegeven, vanwege de hoge moeilijkheidsgraad), verschenen er in 1984 maar liefst drie delen. In 1985 kwamen zelfs vier delen op de markt en nadien werden twee tot drie delen per jaar gepubliceerd, totdat in 1993 de editie gereed was. In feite hebben Graftdijk en Oranje het project verder gedragen. Beers typeerde hen dan ook als 'het gouden koppel'. Thomas Graftdijk maakte echter het voltooiën van de editie niet mee. Hij overleed in 1992. Na de dood van Graftdijk nam Paul Beers, die zich vermoedelijk verplicht voelde ten opzichte van Graftdijk, de redactie van de laatste delen over. Beers had minder redactionele opmerkingen, opmerkingen die overigens op milde en meer vragende wijze gesteld werden. Wel zien we kanttekeningen als: 'Wat een enorme zeur en afdwaler is die Freud toch weer, als hij naar een definitie van "groot man" gaat zoeken.'

Vertaalopvattingen en vertaalkritiek

In vergelijking met Morriën en Mulder verliep het vertaalproces aanzienlijk voorspoediger en sneller. Er wordt soms op gewezen dat het hogere tempo de kwaliteit van de vertaling niet ten goede is gekomen.⁶² Het is zeker zo dat Morriën en Mulder een zeer hoge standaard voor ogen hadden, waaraan alles en iedereen onderworpen werd. Graftdijk en Oranje konden enerzijds het werk van hun voorgangers voortzetten en hadden anderzijds een realistischer, pragmatischer aanpak, waardoor zij uiteindelijk productiever waren. Zoals we later zullen zien traden er wel enige slordigheden en redactionele inconsequenties op, die overigens ten dele het gevolg waren van bewuste redactionele keuzes.

Op de bezorging van de editie door Graftdijk en Oranje werd, algemeen gesproken, weinig kritiek gegeven. Men was er meestal lovend over. Over de vertaling werd soms opgemerkt dat er germanismen in doorklinken. Arjen Schreuder schreef in *NRC Handelsblad* over het vertaalproces.⁶³ Henk Mulder vond desgevraagd 'de vertalingen typerend voor mensen die van de Duitse taal geen verstand hebben'. Volgens Oranje, ook door Schreuder geïnterviewd, was er eerder sprake van een generatieconflict: Morriën en Mulder behoorden tot de groep vertalers die vinden dat het Nederlands niet op het Duits mag lijken, in tegenstelling tot hemzelf en Graftdijk. De vertaling van Morriën en Mulder beoordeelde Oranje als 'weliswaar goed maar ook frikkerig, schoolmeesterachtig, weinig soepel'. Volgens Oranje hadden zij ook enigszins de neiging om Freud te gaan verbeteren en zijn teksten mooier te maken. Bouman vond dat zij een wat stijve stijl van vertalen hadden, waarbij overigens een correctie van de vertaling noodzakelijk bleek, ook zij maakten fouten. Oranje en Graftdijk legden bij de vertaling veel meer het accent op het overbrengen van de algemene *betekenis* van Freuds teksten. In vergelijking met Morriën en Mulder krijgt men de indruk dat de inhoudelijke afstand tot de psychoanalyse en Freud geringer was, en de nieuwe redactie zich vertrouwder voelde met het gedachtegoed en vocabulaire van Freud. Wilfred Oranje, die Freud uiteindelijk jarenlang vertaalde, leerde diens werk ook bijzonder goed kennen. Zo zei hij in een interview met *Elsevier*:⁶⁴

‘Het helpt als je er jaren mee bezig bent, want dan leer je bepaalde wendingen in Freuds oeuvre herkennen. Maar het blijft oppassen, want hij herhaalt zichzelf nooit in precies dezelfde vorm — er zijn altijd kleine verschuivingen en nuanceverschillen.’

Ook Henk Bouman was van mening dat Oranje Freuds teksten intellectueel gezien veel beter aankon dan Morriën en Mulder. Oranje vond Freuds teksten ook uitermate interessant. Al tijdens zijn studie las hij Freuds *Vorlesungen*. Hij beschouwde Freud als een goede stilist, die literair zeer begaafd was en onovertroffen was qua helderheid. De moeilijkheid bij het vertalen lag vooral in Freuds cirkelredeneringen, waarbij hij zichzelf soms tegensprak en met veel omhaal en op professorale wijze schreef. De houding van Graftdijk ten opzichte van Freud was dubbel. Enerzijds was hij volgens Oranje ‘verzot op Freud’, anderzijds liet hij zich vaak laatdunkend uit, en vond hij Freud onwetenschappelijk.⁶⁵ Zowel als redacteur en als vertaler was Graftdijk echter een taalpurist.

Toch lijkt er geen breuk te zijn ontstaan tussen de vertalingen van het eerste uur en die van Oranje en Graftdijk. Psychoanalytische termen werden zoveel mogelijk hetzelfde vertaald, met behulp van de door Morriën en Mulder opgestelde termenlijst. Ook Graftdijk en Oranje gingen wat betreft de terminologie systematisch en consequent te werk. Een enkele term werd anders vertaald. Een voorbeeld: het Duitse ‘Vorlust’ dat aanvankelijk vertaald werd als ‘bij-voorbaat lust’ heette nu ‘voorlust’; ‘vervanging’ werd ‘verschuiving’. Oranje en Graftdijk hebben tevens geprobeerd om zo min mogelijk Freuds werk te ‘medicaliseren’. Zo lichtte Oranje toe tijdens zijn voordracht op 10 juni 1995 voor het Nederlands Psychoanalytisch Genootschap:

‘Strachey heeft Freud consequent een empirisch kostuum of eigenlijk een artsenjas aangetrokken [...] Alles in de Engelse vertalingen is *mental* wat de klok slaat. Daarmee doet men Freud groot onrecht. Hij wilde geen arts zijn en kon zijn ergernis over patiënten vaak amper onderdrukken [...] In de Nederlandse vertaling is geprobeerd deze medicalisering zoveel mogelijk on-

gedaan te maken. Zoals ook geprobeerd is zoveel mogelijk af te rekenen met potjes-latijn en potjes-grieks.'

DE UITEINDELIJKE SIGMUND FREUD
NEDERLANDSE EDITIE

Hoe ziet de Nederlandse Freud-editie, na haar lange en moeizame wordingsgeschiedenis, er nu in definitieve vorm uit?

Inhoud

De editie bestaat uit achtentwintig banden, ingedeeld in zeven rubrieken (zie tevens bijlage 1):

Inleiding tot de psychoanalyse (IP): vier delen, waarvan
een dubbeldeel 1/2

Psychoanalytische theorie (PT): drie delen

Psychoanalytische duiding (PD): vijf delen, waarvan
een dubbeldeel 2/3

Ziektegeschiedenissen (ZG): vijf delen

Klinische beschouwingen (KB): vijf delen

Cultuur en religie (CR): zes delen

De psychoanalytische beweging (PB): twee delen.

De volgende onderdelen zijn opgenomen:

1. de basistekst van Freud;
2. het notenapparaat: noten van Freud; noten, toevoegingen en verwijzingen van James Strachey; noten van de Nederlandse redactie;
3. een korte redactionele inleiding van James Strachey;
4. een bibliografie van geciteerde werken;
5. een specifieke bibliografie: een door de redactie samengestelde lijst van de interessantste publicaties die over het desbetreffende probleemgebied zijn verschenen;
6. een bibliografie van Freud (alleen bij het eerste deel van een rubriek);

7. een voorwoord van de Nederlandse redactie, waarin er volgens een vast stramien kort wordt beschreven wat de lezer in het desbetreffende deel aantreft, hoe het notenapparaat is ingedeeld en hoe de bibliografieën zijn samengesteld;
8. een verklarende lijst van psychoanalytische begrippen en, soms voorkomend, een medische begrippenlijst;
9. een tijdtabel waarin een biografische schets van Freud wordt gegeven (alleen bij het eerste deel van een rubriek);
10. een register van namen en, soms, een specifiek register (van dromen bijvoorbeeld);
11. een lijst van afkortingen;
12. een inleiding van een Nederlandse deskundige (bij enkele delen);
13. een overzicht van de Nederlandse editie.

Editietechnische aspecten

De eerste vier delen, die onder de redactie van Morriën en Mulder tot stand kwamen, zijn volgens het bovenstaande plan uitgegeven. Naarmate de editie vorderde, zien we rond 1984 enkele inconsequenties optreden. De inleiding van een Nederlandse deskundige ontbrak al een paar maal, en vanaf 1985 was er helemaal geen sprake meer van een inleiding. Zoals we hebben gezien is dit een bewuste beslissing geweest van de uitgever. De bibliografie van Freud is een paar keer overgeslagen, evenals de specifieke bibliografie en de tijdtabel. Een deel werd opeens voorzien van een flaptekst (*Psychoanalytische duiding 1*). De begrippenlijst van psychoanalytische termen formuleerde men allengs ingewikkelder. De terminologie is soms onmiskenbaar vertaald uit en ontleend aan het befaamde psychoanalytisch woordenboek van de Franse psychoanalytici Laplanche en Pontalis,⁶⁶ maar dit is niet vermeld. De spelling is niet consequent.

Het meest in het oog springend is het ontbreken van een algemene verantwoording van de redactie, waarin een verantwoording wordt gegeven van de keuze van de teksten, de voorkeur voor een thematische indeling en de gemaakte rubricering. Het wordt voor de lezer niet duidelijk gemaakt waarom de editie zo afwijkt van de

Gesammelte Werke of de *Standard Edition*, die beide naar chronologie zijn geordend. Ook is niet altijd duidelijk waarom een artikel in een bepaalde rubriek is geplaatst of waarom enkele belangrijke artikelen niet in de editie zijn opgenomen (zoals 'Über Deckerinnerungen'). Pas in 1985 verscheen er in elk deel een overzicht van de editie. Ten slotte ontbreekt er een zakenregister en een concordantie met de Duitse en de Engelse editie.

Over wat voor soort editie kunnen we nu spreken en voor wie was de editie in de eerste plaats bestemd? Wanneer we de gangbare driedeling in editietypen — de historisch-kritische editie, de leeseditie en de studie-editie — als uitgangspunt nemen dan beweegt de Nederlandse editie zich tussen een studie-editie en een leeseditie in.⁶⁷ Bij de historisch-kritische editie wordt gepoogd om alles wat een auteur ooit heeft geschreven op te nemen: hoofdteksten, artikelen, boekhoofdstukken, egodocumenten (brieven, dagboeken), recensies, verhandelingen, essays, maar ook de zogenaamde 'varianten', zoals schetsen, drukproeven en paralipomena (lijstjes, briefjes en kladnotities). Bij een studie-editie wordt het materiaal zoveel mogelijk in samenhang met elkaar gepresenteerd en bij een publiekseditie wordt de weergave van een zo betrouwbaar mogelijke leestekst nagestreefd. Er is bij de samenstellers geen behoefte geweest om *alles* wat Freud geschreven heeft uit te geven (er ontbreken bijvoorbeeld brieven en vooranalytische teksten), hetgeen zo kenmerkend is voor een historisch-kritische editie. Er is eerder gestreefd om een zo betrouwbaar mogelijke leestekst te publiceren, met behulp van (aanvankelijk) inleidingen, annotaties, glossaria, begrippenlijsten en bibliografieën. Een zakenregister ontbreekt, waardoor de kwalificatie studie-editie niet gerechtvaardigd lijkt. Daarentegen wijst de thematische opzet wel op een studie-editie. Hier wordt het materiaal zoveel mogelijk in samenhang aan de lezer gepresenteerd, in tegenstelling tot een historisch-kritische editie die gerangschikt is naar chronologie. De editie lijkt het meeste op een wetenschappelijke uitgave, die beschikbaar is gemaakt en aangepast is voor het brede publiek. De historisch letterkundige Mathijssen wijst er overigens op hoezeer er in Nederland sprake is (geweest) van een achterblijvende editie-cultuur, vooral in verge-

lijking met Duitsland waar de editiewetenschap eerder een hoog niveau bereikte.⁶⁸

Technische uitvoering

Alle delen zijn in een linnen band uitgegeven, met belettering in goudfolie en voorzien van een stofomslag. Het papier van het binnenwerk is licht getint. De vormgever Ad Werner, die voor De Bezige Bij werkte, ontwierp de serie-omslag, bestaande uit een regenboog kleurenpalet: elk seriedeel kreeg een eigen kleur, die per deel in de serie opliep. De omslagen zagen er al snel geda-teerd uit. Ook Bouman was niet erg gecharmeerd van de om-slagen. Bouman, die zelf het binnenwerk ontwierp, waakte bij vrijwel elke productie over het resultaat en communiceerde met drukkers, zettters en binders. Bij Drukkerij Boom in Meppel werden de meeste Freud-delen gezet en gedrukt, waarbij in feite sprake was van een gedwongen winkelnering tussen uitgeverij en drukkerij. Dit leidde nogal eens tot irritatie en bij tijd en wijle tot scherpe woordenwisselingen.

Het aantal zetfouten was, vooral in de beginfase, vrij hoog. Mor-riën en Mulder ergerden zich daar behoorlijk aan en schreven als reactie op een artikel waarbij het eerste en tweede editiedeel onder de loep werden genomen:

'Waar wij ons met H. de Witte aan ergeren is het feit dat het aan-tal zetfouten ondanks alle inspanningen veel te groot is. Zelfs de meest nauwgezette eindredacteur kan niet de garantie bieden dat de druk vrij van fouten zal zijn. Het lijkt ons waarschijnlijker dat de oorzaak moet worden gezocht in de omstandigheid dat de Freud Editie door de vele aanhalingstekens, gedachtenstreep-jes, verwijzingen, voetnoten, cursiveringen enzovoort, druktech-nisch bepaald niet eenvoudig is.'⁶⁹

De fouten werden zoveel mogelijk door de uitgeverij gecorrigeerd, alhoewel er delen op de markt kwamen met relatief veel zetfou-ten, fouten die nooit zijn verbeterd omdat de desbetreffende delen geen herdruk haalden. De delen verkleurden ook snel.

Er is naar gestreefd om elk deel een omvang van tweehonderd tot tweehonderdvijftig pagina's mee te geven (op een formaat van

Een van de dertig delen
van de *Sigmund Freud*
Nederlandse Editie

12,5 × 20 centimeter), uitgezonderd de boeken *De droomduiding* (798 pagina's), *Psychopathologie van het dagelijks leven* (367 pagina's) en *Studies over hysterie* (414 pagina's), die hun eigen omvang behielden. De verkoopprijs lag, bij een omvang van ongeveer tweehonderd pagina's, rond de veertig gulden. In een tijdsbestek van veertien jaar werd deze verkoopprijs natuurlijk steeds hoger.

Reclame

Uitgeverij Boom beschouwde het Freud-project als een van haar belangrijkste uitgeefprojecten, zo niet het belangrijkste. De aanbiedingsprospectussen besteedden ruim aandacht aan de uitgaven van Freud. Wanneer er een nieuw Freud-deel verscheen, opende de aanbiedingscatalogus daar meestal mee. Freud stond nogal eens op de omslag van het prospectus afgebeeld. De editie werd altijd met trots gepresenteerd. Bij aanvang van de editie werd een intekenfolder gemaakt — met op de voorzijde vermeld 'Sigmund Freud Nederlandse Editie: Nu intekenen!' — waarin het verwachte uitgaveprogramma stond beschreven. De folder, in een oplage van ongeveer veertigduizend exemplaren, werd verstuurd

naar boekhandels, particulieren, naar relaties van de uitgeverij en de pers, naar (vak)bibliotheken en naar de distributeur in België, de firma Denis. Ook werden de folders ingestoken in literaire bladen en in vaktijdschriften, zoals in het — door Uitgeverij Boom destijds uitgegeven — *Tijdschrift voor Psychiatrie*. Tekende men in voor de eerste tien delen, dan was het voordeel drie gulden per deel. De folderactie resulteerde in ongeveer vijftienhonderd intekenaren. Om de paar jaar werd de intekenfolder vernieuwd. Zo kwam er in 1983 een nieuwe folder, waarin nu ook de mogelijkheid bestond per rubriek in te tekenen of op de gehele editie, met een voordeel van vijf gulden per deel. De folders, later geïllustreerd met lovende perscitaten — 'Het is een prachtige editie, bewerkt met een bijna heilig ontzag voor de grote schrijver die Freud was'⁷⁰ — leidden met name bij het grote publiek tot een respons. Er werden ook advertenties geplaatst in zowel dag- en weekbladen als vaktijdschriften, en er werden displays gemaakt voor de boekhandels.

Bij het vijftigste sterfjaar van Freud, in 1989, zette de uitgeverij een grote publieksgerichte actie op, verwachtend dat radio, televisie en schrijvende pers de gebeurtenis niet ongemerkt zouden laten passeren. Van de editie waren toen twintig delen verschenen. Bouman was inmiddels, op initiatief van Hans Bakx, een psychoanalytische reeks gestart, *Psychoanalytische Cahiers*. Deze aan de Freud-editie verwante reeks bevatte oorspronkelijke (vertaalde) teksten van bekende psychoanalytici zoals Ferenczi, Rank en Stårcke.⁷¹ Op zowel de *Psychoanalytische Cahiers* als de Freud-editie kregen de boekhandels bij rechtstreekse bestelling vijftien procent korting, daarnaast honderd gratis Freud-prospectussen (met lovende recensies), posters en foto's van Freud, en ander etalagemateriaal. De actie werd ondersteund door advertenties in *NRC Handelsblad*, *Trouw*, *Vrij Nederland*, *De Tijd* en *De Groene*. Ruim veertig boekhandels gaven gehoor aan de actie en ongeveer zeshonderd edities werden verkocht. Ook bij de voltooiing van de editie, in 1993, werd het publiek daarvan goed op de hoogte gebracht. Een maand lang golden er bijvoorbeeld actieprijzen en er werd een vierkleurfolder gemaakt ('Sigmund Freud Nederlandse Editie: Nu compleet') die breed verzonden werd.

Concluderend kan gesteld worden dat er gedurende de gehele tijdsperiode sprake is geweest van een behoorlijk reclameoeffensief, dat, zoals we in de receptie van de editie zullen zien, vrij succesvol is geweest.

DE RECEPTIE VAN DE SIGMUND FREUD
NEDERLANDSE EDITIE

Het grote publiek — In het begin

Voor de Nederlandse vertaling van Freud was bijzonder veel belangstelling. Voorafgaand aan de verschijning van het eerste deel verzorgde *de Volkskrant* van 14 november 1978 al een interview met Henk Bouman en redacteur Errit Petersma. Henk Bouman liet daarin weten: 'Freud past uitstekend in ons fonds [...] Bepaalde teksten moeten toch minstens beschikbaar zijn in het Nederlands. Het verzameld werk van Marx en Engels bij voorbeeld. En Freud dus.' De filosofe Tonja van Rijthoven schreef in dezelfde krant een inhoudelijk artikel over Freud en over de samenstelling van de editie. *Sigmund Freud, pionier in het onderbewuste* luidde de kop.

Bij de aanvang van de editie, met *De kleine Hans* (1979), verschenen paginagrote artikelen in *NRC Handelsblad* en *de Volkskrant*. *De kleine Hans* stond drie weken achtereen in de Boeken Toptien van de *Haagse Post* en bevond zich in gezelschap van onder anderen Renate Rubinstein (*Niets te verliezen en toch bang*) en Maarten 't Hart (*Een vlucht regenwulpen*). Er werd ook, vooral vanuit de algemene pers, veel aandacht besteed aan het vertaalproces, aan de geschillen en de met name in de beginfase opgetreden conflicten, en aan het feit dat de vertaling een 'lijdensweg' was. *Vrij Nederland* stelde in 1979, onder redactie van Max Pam en Rob Sijmons, een apart kleurenkatern over Freud en het Nederlandse vertaalproject samen. Ook toen de redacteurs Morriën en Mulder afhaakten werd daarover in *Vrij Nederland* in 1984 door Max Pam geschreven.⁷² Morriën en Mulder kwamen hier uitvoerig aan het woord en vertellen hun versie en beleving van de samenwerking met Uitgeverij Boom. Bouman vond dat hij daarop moest reageren, want, zo liet hij Oranje weten: 'Het lijkt mij juist op zijn minst Morriën en

Mulder te laten weten waar Uitgeverij Boom staat: aan de kant van Freud.⁷³ Hij schrijft in *Vrij Nederland*:

'Max Pam schrijft in zijn stuk over Mulder, Morriën en het vertalen van Freud dat Uitgeverij Boom met Freudvertalingen genoeg zou nemen die in kwaliteit 80% van Freuds oorspronkelijk bieden. Hoe dit rekenkundig curiosum in het leven is gekomen weet ik niet maar ik heb het altijd opgevat als een riposte op de stellige uitspraak van Adriaan Morriën en Henk Mulder dat zij alleen 100% vertalingen van Freuds werk kunnen leveren. [...] Ik raad hem of haar, de koper, aan vooral ook in het door de nieuwe redactie samengestelde glossarium achter in dit deel na te slaan welke betekenis Freud in feite aan 'narcisme' heeft gegeven.'⁷⁴

Ook Oranje, Bakx en Grafdijk stuurden gedrieën een reactie naar *Vrij Nederland*.

In Vlaanderen was men overigens eveneens enthousiast dat Freud in het Nederlands vertaald werd. Men zag Freud als nog onvoldoende bekend in België. *De Nieuwe* schreef:

'Met deze Nederlandse editie van het werk van Freud wordt voor ons taalgebied een heel belangrijk domein geopend; deze uitgave kan in ieder geval als een van de belangrijkste gebeurtenissen van het nieuwe boekenseizoen op het gebied van de geesteswetenschappen worden beschouwd.'

En verder:

'Zoals het voor zo'n belangrijk oeuvre als dat van Sigmund Freud past heeft men een vrij groots plan uitgewerkt waarbij men zowel de wetenschappelijkheid van de uitgaven op het oog heeft, als de toegankelijkheid van het publiek.'

In het algemeen kan men stellen dat de Sigmund Freud Nederlandse Editie lovend ontvangen werd, vooral door het grote publiek. De schrijvende pers, met name Hilbert Kuik van *de Volkskrant*, volgde

de eerste delen nagenoeg op de voet, met overwegend positieve besprekingen. De volgende perscitaten spreken voor zich: 'Net als de Kleine Hans is het tweede deel van Freuds ziektegeschiedenissen weer voortreffelijk vertaald';⁷⁵ 'Het derde deel is inmiddels uit, waarvoor onverminderd hetzelfde van kracht is: uitstekend vertaald, schitterend uitgegeven, interessant en nog steeds actueel. Veel mensen zouden Freud zelf moeten lezen in plaats van de vele werkjes over zijn werk';⁷⁶ 'De vertaling van het verzameld werk van Sigmund Freud is een van de meest ambitieuze uitgeversprojecten van de laatste jaren. Niet alleen vanwege de omvang van het werk, maar ook vanwege de zeer nauw luisterende vertaling, die al tot menig conflict in de redactie heeft geleid';⁷⁷ 'Het is prachtig dat er uiteindelijk een correcte vertaling van deze veelbesproken essays is verschenen — misschien worden zo een aantal misverstanden gecorrigeerd. In ieder geval bieden deze teksten een fascinerende kijk op de meer dan dubbelzinnige persoonlijkheid van Freud. De uitgave is, als altijd, schitterend. Vlekkeloos.'⁷⁸ Zo zijn er nog tientallen reacties te geven. Gaandeweg verflauwde de belangstelling enigszins, maar dit is niet verwonderlijk gezien de dertig boekdelen die in veertien jaar tijd verschenen. Bij tot verbeelding sprekende delen als *De droomduiding* was er evenwel opnieuw grote interesse. Bij afronding van de editie, in 1993, plaatsten diverse kranten overzichtsartikelen over (de totstandkoming van) de editie. Bouman vermoedt dat het vanwege De Bezige Bij was dat het Freud-project zoveel aandacht kreeg. Omdat zij initiatiefneemster was geweest en invloed uitoefende op de vaderlandse pers was er — vooral bij verschijning van het eerste deel — grote belangstelling. Opvallend was de afwezigheid van diepgaande kritiek, met name in de beginperiode. Men omarmde min of meer het gedachtegoed van Freud. Durfde men het niet aan zich kritisch uit te laten over Freud? Jacques De Visscher komt daarbij dicht in de buurt toen hij formuleerde: 'Het is alsof men zich voorstelt dat de auteur zo ontzettend moeilijk is [...] de klassieke auteur is zo klassiek, zo boven de middelmatige lezer verheven, zo door de kommentatoren gesakraliseerd dat men zijn werk zelf niet durft aan te raken.'⁷⁹ Een enkeling schreef een cynisch stukje over Freud, zoals de *Leeuwarder Courant* van 22 augustus 1979: 'Freud blijft voer voor

gelovigen. Maar dat zal allemaal wel heiligschennis zijn voor de gelovigen voor wie het werk van Freud bestemd is en blijft.' Ook Boudewijn Büch liet zich niet onbetuigd met zijn opmerking 'Freud is in zijn werk inderdaad belachelijk' in zijn bespreking van de Freud-editie in *Folia Civitatis*. Maar hij bewonderde Freuds schrijfstijl en was opgetogen over de Freud-vertalingen van de eerste delen. Hij besloot zijn lange bespreking met:

'Het is vreemd gesteld met Freud op het Europese vasteland. Want laten we nu eerlijk wezen: hoe knap de Nederlandse vertaling ook is, ik heb ondertussen toch maar een paar Engelse, Amerikaanse en Duitse edities gekocht. Het laat zich immers aanzien dat het laatste deel van deze keuze uit Freuds werken omstreeks het jaar 2000 bij uitgeverij Boom het licht zal zien! Soms krijgen vertalers en uitgevers een uitstekend idee een halve eeuw te laat.'⁸⁰

Later: Freud als 'pseudowetenschapper'

Ongeveer midden jaren tachtig zien we een omslag in de ontvangst van Freud. Was het brede, algemene publiek aanvankelijk zo lovend, nu werden er ook vraagtekens gezet bij de theorie van Freud en bij zijn persoon. Het is overigens niet zo dat de aandacht voor Freud verdween. In 1989 verscheen er bijvoorbeeld van Peter Gay nog de omvangrijke biografie van Freud, *Sigmund Freud, zijn leven en werk*. Ook bleef, zoals we zagen, de Freud-editie in de belangstelling staan. Het grote enthousiasme waarmee Freud en de Freud-editie onthaald werd, maakte echter gaandeweg plaats voor kritiek, twijfel, achterdocht, en soms ook spot. In het opinieblad *De Tijd* werden artikelen geplaatst die afbreuk deden aan de verdienste en de persoon van Freud.⁸¹ Freud kreeg het stempel 'pseudowetenschapper'. De slavist Karel van het Reve schreef in 1983 in *NRC Handelsblad* een artikel over de Wolfenman die bij Freud in behandeling was geweest. Niets dan willekeur was zijn conclusie over Freud. In *Elsevier* besprak hij in 1988 weliswaar positief de Nederlandse uitgave van *Die Traumdeutung* (deze was mooi verzorgd), maar van de zeggingskracht van het boek bleef weinig over. Van het

Reve, die in 1982 al een boek publiceerde getiteld *Freud, Stalin en Dostojevski*, zag duidelijk niets in Freud.

Toneelgroep Sater speelde in 1984 het stuk 'Portret van Dora', in een bewerking van Helene Cixous. Daarin werd kritiek geuit op Freuds analyse, Dora werd niet begrepen maar 'monddood' gemaakt. In november 1985 werd een 'Freud-avond' in Paradiso te Amsterdam gehouden. Daar waren bekende auteurs en Freud-critici uitgenodigd, zoals de Amerikaanse ex-analyticus Jeffrey Masson, de Engelse wiskundige en 'Dorakenner' Anthony Stadlen, en Karel van het Reve. Het *Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid* deed daar onder de veelzeggende kop 'Deugde Freud?' verslag van.⁸² De vraag naar de maatschappelijke relevantie van de psychoanalyse werd ook steeds vaker gesteld. In 1993 werd een symposium getiteld 'Honderd jaar psychoanalyse. Eindpunt of mijlpaal?' gehouden. De belangstelling daarvoor was groot, en de forumdiscussie aan het slot werd zelfs uitgezonden in een televisieprogramma van de VPRO. De Wereldbibliotheek gaf een boek van Janet Malcolm uit, dat handelde over het Freud-archief in New York, over de interne conflicten binnen de psychoanalytische wereld en over Freud-critici, zoals Jeffrey Masson en Peter Swales.⁸³ De ongebreidelde kritiek op Freud leidde tot wat nu heet 'Freudbashing', een internationaal verschijnsel.

In Nederland was de socioloog Han Israëls een fervent tegenstander van Freud. Meermalen wees hij er in bladen zoals *Vrij Nederland*, *De Groene Amsterdammer* en *Elsevier* op, hoe onbetrouwbaar Freud als wetenschapper was en hoezeer hij de feiten naar zijn hand heeft gezet. Zijn artikelen zijn gebundeld onder de aan duidelijkheid niet te wensen overlatende titel *De Weense kwakzalver*.⁸⁴ Ook de Nederlandse Freud-editie onderwierp hij aan een analyse in zijn artikel 'Freud over Mozes'. Daarin verweet hij de uitgever dat er oude redactionele inleidingen van Strachey waren opgenomen, zonder dat diens tekst was aangepast, hetgeen soms rare gevolgen had. Ook vond hij de verklarende woordenlijst te ingewikkeld. Hij gaf als voorbeeld de uitleg van 'Bewustzijn', die inderdaad zeer technisch is en grotendeels overgenomen is uit het psychoanalytisch woordenboek van Laplanche en Pontalis. Ondanks dat Israëls hierin geen ongelijk had, is het opmerkelijk dat hij in het al-

gemeen een zo scherpe toon heeft gekozen, omdat hij aanvankelijk een bewonderaar van Freud leek. Hij had zelfs aangeboden voor de Nederlandse editie een vertaling te maken van *Het geval Schreber*, een aanbod dat overigens door Uitgeverij Boom werd afgewezen. Door psychoanalytici werd Israël's vooral bekritiseerd. Naar aanleiding van zijn eerder verschenen boek *Het geval Freud* (1993), waarin Israël's Freud beticht van onwetenschappelijk gedrag, schreven Luyten en Corveleyn in 1998 in het *Tijdschrift voor Psychoanalyse* een grondig artikel.⁸⁵ Zij laten daarin zien dat Israël's beschuldigingen aan het adres van Freud geen hout snijden, dat Israël's op een selectieve manier citeert, citaten uit hun context licht en weigert in te gaan op belangrijke ontwikkelingen in Freuds werk.

Vakkringen

Psychoanalytisch Forum

Wanneer we de ontvangst van de editie door psychoanalytici bekijken viel Freud aanvankelijk een minder groots onthaal ten deel, vooral in vergelijking met de ontvangst door het grote publiek. De psychoanalytische wereld leek te twijfelen aan de zin van een Nederlandse uitgave. Veel analytici beschikten immers over een Duitse of Engelse Freud-editie. Toen bovendien de psychoanalyticus Van Leeuwen zich in 1983 terugtrok uit de adviesraad, leek dit de belangstelling van psychoanalytische zijde ook geen goed te doen. Pas later kwam men volgens Bouman op die afwerende houding terug en dwong de editie gaandeweg ook respect af. In het blad *Psychoanalytisch Forum* werd geen enkele bespreking gegeven van de Nederlandse uitgaven die met enige regelmaat voor het eerst op de Nederlandse markt kwamen. Werd de Nederlandse editie hier genegeerd of had men er gewoonweg geen belangstelling voor? Er verschenen weliswaar enkele artikelen over Freud, bijvoorbeeld over zijn joodse achtergrond en de invloed daarvan op de psychoanalyse.⁸⁶ Ook werden artikelen gepubliceerd die handelen over bekende studies van Freud,⁸⁷ maar een bespreking van de Nederlandse vertaling vindt men er niet. De aandacht ging met name uit naar de kwestie van de wetenschappelijke status van de psycho-

analyse en de algemene receptie van Freuds gedachtegoed.⁸⁸ In een artikel getiteld 'Ter gelegenheid van Freuds vijftigste sterfdag' gaf Groen in 1989 al aan dat het lezen van Freuds teksten niet gebruikelijk was: 'Het komt mij voor dat er meer over Freud dan van Freud wordt gelezen, zeker de laatste tijd.' En hij vervolgt even later:

'De Freud vertaler, Wilfred Oranje, maakt het wel heel bont als hij in een interview zegt dat hij zich afvraagt of de paar analytici die wel geïnteresseerd waren, veel begrepen hebben van dat Duits of Engels [...] Of de mensen die in psychoanalytische opleiding zijn nog de hele Freud lezen betwijfel ik weleens, maar dat is nog iets anders dan te stellen dat ook de analytici niets van Freuds teksten hebben begrepen.'⁸⁹

Verrassend is het dat er in het Duitse vakblad voor psychoanalytici, *Psyche*, wel over de Nederlandse Freud-editie werd geschreven. De Duitse psychoanalyticus D. Becker gaf in 1996 een uitgebreide bespreking van de editie.⁹⁰ Hij vat daarin de totstandkoming van de editie overzichtelijk samen. In een tijd waarin de interesse voor de Duitse taal terugliep, kwam naar zijn mening de Nederlandstalige editie precies op tijd. Over de opzet is Becker positief. De thematische indeling bevalt volgens hem goed, ook bij wetenschappers, en tegelijkertijd spreekt de editie ook een bredere kring lezers aan, mede door de verklarende woordenlijst. Maar volgens Becker zijn de ontbrekende inleidingen een gemis: 'Das [het gemis aan Einleitungen] ist ohne Frage ein Verlust, denn die Beiträge, von Analytikern [...] waren fundiert und bildeten ein gute Einführung. Durchgehend wurden die Einleitungen der *Standard Edition* in Übersetzung übernommen. Das ist besser als gar nichts, aber sie stellen keine hohe Vorwortkultur da.' Over de kwaliteit van de vertaling is Becker lovend. Hij ziet het als positief dat de vertalers 'woordgetrouw' te werk zijn gegaan, de tekst behoudt daardoor zijn beeldende kracht, die zo kenmerkend is voor Freuds schrijfstijl: 'Die Sprache klingt für unsere Ohren zwar manchmal "altmodisch", zeichnet sich aber dadurch aus, das sie sehr bildhaft ist.' Hij besluit met: 'Diese Ausgabe hat gute Chancen, für

den niederländischen Sprachraum so etwas wie eine "Standard-Editie" zu werden.'

Tijdschrift voor Psychiatrie

Ook in de psychiatrie uitte men zijn twijfel over het nut van en de behoefte aan een Nederlandse vertaling. De houding van de psychiaters was eveneens afwachtend. In het *Tijdschrift voor Psychiatrie* werd de editie wel goed gevolgd. De toenmalige hoofdredacteur van het tijdschrift, P.J. Jongerius, schreef als enige recensies van de Freud-editie. In totaal besprak hij ongeveer twintig delen, meestal twee tot vier tegelijkertijd. Bij de verschijning van het eerste deel, *De kleine Hans*, vroeg Jongerius zich af: 'Is voor een dergelijke uitgave, die de vergelijking met de Engelstalige editie goed kan doorstaan, wel voldoende afzetmogelijkheid in het toch niet al te grote Nederlandse taalgebied.'⁹¹ Deze eerste bespreking was overwegend positief en ook de volgende delen werden goed besproken. Steevast stelde Jongerius de vraag of de kwaliteit van de vertaling en de verzorging van de uitgave gehandhaafd zouden blijven, hetgeen telkens positief beantwoord werd. Hij vroeg dit gezien de wijziging van de redactionele formules en het opgevoerde tempo. Jongerius bespeurde een zekere 'wankelmoedigheid': de ene keer was er bijvoorbeeld wel een Nederlandse inleiding en de andere keer niet. De inleiding stelde hij zeker op prijs. In zijn redactioneel ging Jongerius verder op de Nederlandse Freud-uitgaven in. De editie maakte volgens hem een hernieuwde belangstelling los, wat overigens wel zorgde voor gemengde gevoelens. Enerzijds ging de materie meer leven, anderzijds riep de vertaling meer kritiek op omdat zij liet zien hoe gedateerd de stof was. De grote lijn, het totaalconcept van Freud, was volgens Jongerius het belangrijkste: 'Ver uitgewerkte detailkritiek evenals uiterst verfijnde exegese van teksten zijn dan tamelijk irrelevant, daar zij beide de weg naar het doel verwarren met het doel.'⁹²

Naarmate de editie haar einde naderde volgden er steeds positievere besprekingen; ook hier dwong de editie blijkbaar respect af. Overigens werden er weinig inhoudelijke beschouwingen op de afzonderlijke delen gegeven, omdat de inhoud volgens de recensent als bekend mocht worden verondersteld. Er verscheen daarente-

gen een inhoudelijk artikel over de relatie tussen Freud en Dora,⁹³ een artikel over Freud als co-auteur van Bullitt⁹⁴ en een artikel over Freud en de verleidingstheorie.⁹⁵ Verder zien we enige artikelen die handelden over de wetenschappelijke status van de psychoanalyse.⁹⁶

Er ontstond een scherpe discussie in het tijdschrift toen een Vlaamse uitgeverij in 1992 Freuds tekst *Ontwerp van een natuurwetenschappelijke psychologie* (*Entwurf einer Psychologie*) op de markt bracht. Dit werk, dat niet werd opgenomen in de Freud-editie, verscheen pas in 1950 in de *Gesammelte Werke*. Freud heeft het zelf niet willen publiceren. Het staat bekend als een abstract en complex artikel, een poging om het psychisch functioneren onder te brengen in een neurofysiologisch model. De bezorgers van de Vlaamse uitgave van dit werk, Gertrudis Van de Vijver en Filip Geerardyn, verweten Uitgeverij Boom dat zij dit belangwekkende artikel niet in de reeks heeft opgenomen. Er was volgens hen sprake van 'een vertalersteam dat niet bestaat uit betrokken analytici'. Jongerius toonde in zijn bespreking geen waardering voor dit Vlaamse initiatief. Volgens hem liep de vertaling stroef en kon de verhandeling in de editie gemist worden.⁹⁷ De Vlaamse psychiater H. Van Hoorde besloot de discussie op vrij cynische toon: 'Het komt mij voor dat de hele triabide tegen dit uiterst verdienstelijk werk [...] eigenlijk in een zin te vatten is: "Gij zult den Nederlandschen Vertaler niet afvallig zijn!"'⁹⁸

Een jaar nadat de editie was afgerond schreven J. Corveleyn en H. Lietaer in het boeknummer van het tijdschrift een overzichtsartikel over Freud in Nederlandse vertaling. Zij gaven hierin een chronologische ordening van Freuds vertaalde teksten in Nederland, in concordantie met de *Gesammelte Werke*. De thematische ordening bij de Nederlandse editie had volgens de auteurs inhoudelijke voordelen, maar in wetenschappelijk, internationaal onderzoek zijn de *Gesammelte Werke* en de *Standard Edition* het referentiepunt, ook omdat de Nederlandse editie slechts een selectie van Freuds teksten bevat. De Nederlandse editie zou meer verbonden moeten zijn met de Duitse, reden waarom de auteurs een overzicht gaven van de Duitse tekst en de exacte vindplaats in de Nederlandse editie. Men zou kunnen zeggen dat de editie, wetenschappelijk

gezien, hier werd aangescherpt.⁹⁹ Ten slotte valt op hoeveel aandacht het *Tijdschrift voor Psychiatrie* besteedde aan het verzameld werk van Jung, dat toen op de markt werd gebracht door uitgeverij Lemniscaat.

Tijdschrift voor Psychotherapie

In de wereld van de psychotherapie verwelkomde men de Freud-editie meer. Naar aanleiding van het eerste deel schreef de psychoanalytica Iki Halberstadt in het *Tijdschrift voor Psychotherapie* een artikel over de kinderaanlyse waarin de behandeling van de kleine Hans vergeleken wordt met die van modernere kinderaanlyses. Ook zij toonde weliswaar haar twijfel omtrent de zin van een Nederlandse vertaling, maar de uitgave van het eerste deel werd geprezen.¹⁰⁰ Daarentegen kwam er bij de verschijning van *Dora* forse kritiek, met name op de vertaling.¹⁰¹ Volgens De Witte stond de tekst vol met zetfouten, las hij germanismen en waren er veel 'dure' woorden in de tekst aanwezig. De vertalers zouden gemakzuchtig en ongeduldig zijn en de lijst van medische en psychoanalytische termen zou gebrekkig zijn. Termen ontbraken (zoals 'tussis nervosa'), zij werden slechts heel beknopt uitgelegd of zij waren overbodig omdat zij toch tot de woordenschat van een gemiddelde lezer mochten worden gerekend (zoals diagnose en therapie). De repliek die de vertalers Morriën en Mulder hierop leverden, is bijzonder interessant. Voor het eerst maakten zij hun vertaaltheoretische en redactionele uitgangspunten duidelijk. Voorop stond de stelregel van Strachey: 'Freud, the whole of Freud and nothing but Freud.' De oorspronkelijke tekst werd, voorzover het Nederlands het toeliet, overal en altijd door hen gevolgd. Elke poging tot stilistische verbetering werd gemeden. Bij twijfel controleerden een Duitstalig adviseur en een medisch deskundige. De termenlijst was in hun ogen in hoofdzaak bedoeld voor leken en daarom werd bij wijze van spreken van het nulpunt uitgegaan. Het is jammer dat de werkwijze en uitgangspunten van de redactie niet in de delen expliciet zijn gemaakt, ondanks dat Morriën en Mulder dit, naar eigen zeggen, wel van plan waren geweest.¹⁰²

In de rubriek 'Weerzien met...', waarin een klassieke, bekende tekst of auteur besproken werd, verscheen een bespreking van

twee delen van de editie door onder anderen R. W. Trijsburg.¹⁰³ De vertaling werd door hem lovend ontvangen, omdat deze zo dicht bij het Duits stond, ondanks enkele vraagtekens die bij bepaalde passages konden worden geplaatst. De inzichten van Freud leken daarentegen volgens J. W. M. Pluymakers in het Nederlands wat 'minder geladen' over te komen.

Ook in het *Tijdschrift voor Psychotherapie* concurreerde de aandacht voor het oorspronkelijke werk van Freud met het debat over de wetenschappelijke status en ontwikkeling van de psychoanalyse.¹⁰⁴ Van de hand van Harry Stroeken verschenen daarnaast enkele diepteartikelen over het werk van Freud.¹⁰⁵ Stroeken publiceerde het boek *Freud en zijn patiënten*, waarin hij de verschillende artikelen over Freuds patiënten bij elkaar heeft gebracht. Dit boek, dat ook uitkwam als Rainbow Pocket en tevens in het Frans en Duits is vertaald, heeft flink bijgedragen aan de verspreiding van Freuds gedachtegoed onder een nieuwe generatie van belangstellenden, circa twintigduizend exemplaren zijn ervan verkocht.¹⁰⁶

Net als in het *Tijdschrift voor Psychiatrie* was er, ten slotte, belangstelling voor het werk van Jung.¹⁰⁷ H. Wijngaarden schreef in een boekbespreking: 'Ik acht het een goede zaak dat naast de geschriften van Freud nu ook een groot deel van Jungs werken in het Nederlands verschijnt en daardoor meer toegankelijk wordt. Het gaat in beide gevallen om een groot ondernemen dat alle waardering verdient.'¹⁰⁸

Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid

De psychiater A. van Dantzig schreef in 1981 in het *Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid* een interessant artikel over de betekenis van Freud naar aanleiding van de vertaling van de eerste twee delen 'Ziektegeschiedenissen'. De beide boeken lieten volgens Van Dantzig zien hoe de wereld eruitzag wanneer er beter naar mensen geluisterd werd. Van Dantzig beschouwde Freud als 'weldoener van de mensheid'. Diens betekenis zou volgens hem vooral liggen in 'het verminderen van lijden en het vermeerderen van menselijkheid'. Ten aanzien van de Nederlandse uitgave vroeg Van Dantzig zich af of het juiste evenwicht gevonden was tussen nauwkeurigheid en tempo. Zijns inziens duurde de vertaalonderneming te

lang: 'Als men het dan nodig vindt een Nederlandse vertaling uit te brengen (wie leest ze, die Engels noch Duits leest?), moet het dan zoveel jaren duren?'¹⁰⁹

Blijkbaar fungeerde de editie als startschot om het belang en de verdienste van Freud nog eens onder de loep te nemen. Dit gebeurde bijvoorbeeld ook in het artikel van M. van Wijck over *Dora*. De auteur, een medisch sociologe, stelde grote vraagtekens bij Freuds duidingen van Dora's klachten. Zij betoogde dat Dora juist een gezond achttienjarig meisje was, dat niet inging op de avances van de heer K.¹¹⁰ Dit standpunt sloot goed aan bij de opvattingen van toenmalige patiëntenorganisaties en de vrouwenbeweging, die net als Van Wijck concludeerden dat Freud een 'fantast' was. De psychoanalytica E. Kooij-Scheen diende, op verzoek van de redactie, Van Wijck van repliek. Dora was ziek, zij leed immers aan histerie en diende geholpen te worden.¹¹¹ Het illustreert hoe verschillend Freud werd ontvangen in bepaalde groepen, en hoe de receptie van de Nederlandse vertaling een maatschappelijke discussie volgde.

Er waren ook kritische geluiden te horen over de samenstelling en kwaliteit van de editie. P. Vandermeersch was bijvoorbeeld van mening dat bij de eerste delen een perfecte vertaling werd nagestreefd, die langzamerhand had plaatsgemaakt voor een minder perfecte. Daartegenover stond dat het verschijningstempo van de delen werd opgevoerd. Terecht stelde hij de thematische indeling, de soms ontbrekende inleidingen en het gemis van een concordantie ter discussie. Een chronologische editie, die Vandermeersch als beste editietype beschouwde, had als voordeel dat men het werk van een auteur (in de tijd) kon plaatsen. Een thematische opzet zou editoriale en financiële voordelen hebben. Bij gebrek aan Nederlandse inleidingen verloor men het overzicht. Ook waren enkele technische termen in zijn ogen betwistbaar vertaald, zoals 'Über-Ich' dat 'Boven-ik' is geworden, terwijl 'Opper-Ik' misschien beter was geweest. Toch had Vandermeersch alle lof voor het initiatief om Freud te vertalen.¹¹²

Ten slotte verschenen er twee uitgebreide inhoudelijke besprekingen van de laatste delen van de editie.¹¹³ M. H. M. de Wolff sloot zijn recensie af met: '[...] een waardig slot van een onderneming die leidde tot een prachtige Nederlandse Freud-vertaling.'

RESULTATEN

Verkoopcijfers

De Freud-editie heeft Uitgeverij Boom geen windeieren gelegd. Zeker in de beginfase namen de Freud-delen een groot gedeelte van de totale omzet van de uitgeverij in beslag. Van de verkochte aantallen en bijbehorende bruto-omzetten is er om de vijf jaar het volgende resultaat te zien:

Jaar	Verkochte exemplaren	Bruto-omzet (afgerond in gulden)
1980	5.500	200.000
1985	10.631	400.000
1990	8.026	315.000
1995	2.429	150.000
2000	1.621	135.000
Totaal	80.000	4.237.000 (netto 2.347.000)

Er tekent zich een gestaag dalende lijn af, na een goede start in 1980 (de twee zeer populaire delen 'Ziektegeschiedenissen') en een piek in 1985 (er verschenen vier nieuwe delen in dat jaar). Tot en met het jaar 2000 zijn er in totaal ongeveer tachtigduizend exemplaren van de Freud-editie verkocht, wat een totale bruto-omzet opleverde van ruim 4,2 miljoen gulden en een netto-omzet (na aftrek van tussenhandelkortingen en btw) van ruim 2,3 miljoen gulden. Wanneer de geschatte totale technische kosten en niet variabele kosten van ongeveer 1,1 miljoen gulden en de betaalde honoraria van 133.220 gulden daarvan afgetrokken worden, blijft er een bedrag van circa 1 miljoen gulden over (voor aftrek overheadkosten). Natuurlijk is dit een globale rekensom, maar het laat een respectabele opbrengst zien. Toch is Freud, in het algemeen, geen bestseller te noemen.

Oplagen

Het allereerste deel dat verscheen, *De kleine Hans*, had een oplage van vierduizend exemplaren. Binnen enkele maanden was deze oplage uitverkocht, wat eigenlijk niemand verwacht had. Uitgeverij Boom gaf in haar zomerprospectus van 1979 blijk van deze verwondering:

‘Nog nooit heeft onze uitgeverij een boek zo snel moeten herdrukken als *De kleine Hans* van Freud. Hoe zou dat komen? Door de vertaling? [...] Door de aandacht in de pers? [...] Door Sigmund Freud zelf of de psychoanalyse? Door het omslag? Het analyseren van het succes van een boek lijkt een even hachelijke zaak als het voorspellen van de goede afloop.’

Er werd vervolgens een tweede druk opgelegd van ruim tweeduizend exemplaren.

Het tweede deel in de reeks, *Dora*, begon wederom — gesteund door de succesvolle verkopen van het eerste deel — met een oplage van vierduizend exemplaren. Een half jaar daarna maakte de uitgever een tweede druk, bestaande uit tweeduizend exemplaren. Deel drie startte (vermoedelijk) ook met vierduizend exemplaren en deel vier begon met tweeënhalf duizend exemplaren. Bij deel vijf (1983) tot en met deel negentien (1989), delen die onder redactie van Oranje en Graftdijk werden uitgegeven, schommelden de eerste oplagen rond de vierduizend exemplaren. Vanaf deel twintig daalden de eerste oplagen geleidelijk tot drieduizend exemplaren.

Het aantal herdrukken was in de beginfase het grootst. De eerste acht delen (tot 1984) haalden enkele herdrukken. Met name de rubriek ‘Ziektegeschiedenissen’ bleek populair, ook bij het algemene publiek. Zij had ook ruimschoots aandacht gekregen in de algemene pers. Ook de bekendere werken, zoals *Psychopathologie van het dagelijks leven*, dat in 1999 voor de achtste keer werd herdrukt, verkochten goed, in totaal ongeveer tienduizend exemplaren. Van *De droomduiding* werden tot het jaar 2000 zo’n zeventenduizend exemplaren gedrukt, waarvan er ruim 6.500 wer-

Resultaten

den verkocht. Vanaf 1986 begon het tij enigszins te keren. Slechts een paar delen beleefden nog een herdruk, zoals *De Rattenman*, het laatste deel van de 'Ziektegeschiedenissen'. De titels die in de eindfase van het project werden uitgegeven, zoals in de rubriek 'De psychoanalytische beweging' verkochten relatief het minst goed: van de 3.500 gedrukte exemplaren werden er nog geen tweeduizend verkocht.

Afzet

De grootste groep afnemers van de editie bestond vermoedelijk uit het algemene publiek, al is dit natuurlijk niet in de verkoopresultaten precies na te gaan. De psychoanalytici waren volgens Bouman geen goede klanten van Uitgeverij Boom. Zij hadden de Duitse of Engelse editie en waren niet bijzonder geïnteresseerd in de nieuwe Nederlandse vertaling. Dit strookt met het gegeven dat er in psychoanalytische tijdschriften nauwelijks aandacht aan de editie werd besteed. De tweede generatie psychoanalytici (in opleiding) — dat wil zeggen de generatie na Van Leeuwen en Tas — kocht beter, ook omdat de editie natuurlijk bijna voltooid was en inmiddels haar sporen had verdiend. Er waren ongeveer vijftienhonderd intekenaren voor de gehele editie.¹⁴ Zij tekenden vanaf het begin (of tussentijds) in en ontvingen steeds losse delen. De reeks werd voornamelijk via het boekhandelskanaal verkocht. Boekhandelaren werden bezocht door een vertegenwoordiger van Uitgeverij Boom of waren present op de boekhandelsbeurzen. Zij tekenden in op de hele reeks, maar bestelden ook losse delen. Ook werd er op rubriek ingetekend en gekocht. Het boekhandelscircuit ontving een gemiddelde korting van ruim veertig procent op de verkoopprijs. Bij speciale acties gold een hogere korting. Wanneer men ook had ingetekend op de gehele reeks, waar immers een voordeel tegenover stond, steeg de korting naar zo'n vijftig procent. De grote boekhandels, zoals Athenaeum in Amsterdam, en de boekhandels die aangesloten waren bij de Boekhandelsgroep Nederland, kochten regelmatig en met grote aantallen in.

Soms werd er ook wel een oplage gemaakt voor de farmaceutische industrie. Zo werden er in 1993 tweeduizend exemplaren van

de gehele rubriek 'Ziektegeschiedenissen' door het bedrijf Duphar afgenomen. Op de boeken vermeldde men het bedrijfslogo en het medicijn 'Fevarin'. Ook de boekenclub ECI kocht, met een hoge korting van zestig procent, twee populaire delen uit de rubriek 'Psychoanalytische Duiding': *Psychopathologie van het dagelijks leven* en *De grap*.

Het eigen distributiecentrum van het Boomconcern, Boom Distributie in Meppel, regelde de verkoop en distributie. In België werd de inkoop en verspreiding uitgevoerd door Libridis en Denis. Freuds werk verkocht goed in Vlaanderen. Freud was in België een van de best lopende auteurs van Boom.¹¹⁵

SLOT

De geschiedenis van de *Sigmund Freud Nederlandse Editie* laat zien dat het uitgeefproces grillig kan zijn. Toen het psychologisch bewustzijn in de jaren zestig opkwam, nam De Bezige Bij het initiatief om een verzameleditie van het werk van Freud te maken. Geert Lubberhuizen en Wim Schouten waren de eersten die de ambitieuze plannen van de grond tilden. De onderneming bleek echter voor De Bezige Bij te groot. De aangezochte redacteurs en vertalers, Adriaan Morriën en Henk Mulder, waren zeer bekwaam, maar gingen niet pragmatisch genoeg te werk. Het ontbrak de uitgeverij en de editoren aan het voeren en doorzetten van een strak uitgeefplan. Het uitgeven van een grote editie paste daarnaast niet in het fondsbeleid van De Bezige Bij, dat voornamelijk op literatuur was gericht.

De overname van het project door Uitgeverij Boom bleek een gelukkig initiatief, maar liet ook een botsing van twee uitgeefculturen zien. De Bezige Bij was een weinig georganiseerde uitgeverij waar bovendien veel mensen inspraak hadden. Bij Uitgeverij Boom wilde men de zaak strakker in de hand houden. Onder leiding van deze laatste uitgeverij werd het juiste evenwicht tussen kwaliteit en tempo afgedwongen. Hierdoor is de Nederlandse Freud-editie mogelijk geworden. De ambitie van de uitgever Henk Bouman, en de inzet van de vertalers/redacteurs Thomas Graftdijk en Wilfred Oranje speelden hierbij een bepalende rol.

De start van de editie bij De Bezige Bij heeft evenwel haar sporen nagelaten, zowel in redactionele opzet als in de receptie. Omdat De Bezige Bij een bekende algemeen-literaire uitgeverij was, trok zij met Freud behoorlijke belangstelling van het grote publiek. Uitgeverij Boom heeft daar, met name in de beginjaren, profijt van gehad. Maar omdat De Bezige Bij de editie vooral als een publiekseditie zag, wijkt de opzet af van wat internationaal bij Freud-edities gebruikelijk is. De (editoriale) uitvoering die Uitgeverij Boom aan de reeks gegeven heeft, is bewonderenswaardig, maar niet feilloos. Zij hinkt uiteindelijk ook op twee gedachtes; de editie is gericht op zowel het algemene (leken)publiek als het vakpubliek, en aan beide groepen zijn concessies gedaan. De editie dient daarentegen zeker als fundament, want er is nu immers een basis aanwezig om vanuit verder te werken. De nieuwe chronologische Freud-editie die Uitgeverij Boom momenteel voorbereidt, zet, om met Henk Bouman te spreken, in zekere zin een punt achter de wordingsgeschiedenis: van de literaire uitgever De Bezige Bij naar de wetenschappelijke uitgever Boom.

De editie kan in verschillende opzichten met recht een succesvolle uitgave genoemd worden. Commercieel gezien is de editie geslaagd. De verkoopcijfers waren, vooral in de begin- en middenfase, bevredigend, mede dankzij de reclamecampagnes en de commerciële aanpak bij Uitgeverij Boom. De verkoopresultaten weerspiegelden in zekere zin de receptie van de psychoanalyse in het algemeen: van een hartelijke verwelkoming naar een kritisch gedogen. Ook in niet-materieel opzicht waren er verdiensten: niet alleen bracht de editie prestige voor de uitgeverij en trok zij daarvoor nieuwe auteurs aan, zij is ook een verrijking van vertaalde werken in Nederland. De inzet van Uitgeverij Boom om 'de fascinerende denkwereld van een der creatiefste geesten van onze eeuw voor het bredere Nederlandse publiek toegankelijk te maken' lijkt inderdaad geslaagd.

Noten

- 1 *NRC Handelsblad*, 8 november 1993, Cultureel supplement, p. 2.
- 2 *De Groene Amsterdammer*, 3 augustus 2002, p. 17.
- 3 Er bestaat twijfel of Freud inderdaad dit boek samen met Bullitt heeft geschreven. In ieder geval heeft Freud het voorwoord geschreven en heeft hij meermalen met Bullitt over de Wilson-biografie gesproken. Inmiddels kan met vrijwel volledige zekerheid worden gezegd dat Freud de inleiding en de eerste drie paragrafen heeft geschreven: in het archief van Yale University is een manuscript van Freud gevonden (mededeling van Mark Solms aan auteur, 11 juli 2005).
- 4 S. Freud, *De Wolfman*. Bilthoven: Ambo, 1972.
- 5 L. Andreas-Salomé, *Terugblik op mijn leven. Hoofdlijnen van enkele persoonlijke herinneringen*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1968.
- 6 E. Fromm, *Psychoanalyse en religie*. Utrecht: Bijleveld, 1969.
- 7 H. Marcuse, *Eros en cultuur*. Utrecht: Bijleveld, 1968.
- 8 H. Marcuse, *De eendimensionale mens. Studies over de ideologie van de hoogindustriële samenleving*. Hilversum: Paul Brand, 1968.
- 9 R. Roegholt, *De geschiedenis van De Bezige Bij, 1942-1972*. Amsterdam: De Bezige Bij, 1972, p. 263.
- 10 Persoonlijke mededeling aan auteur, 3 september 2002.
- 11 W. Schouten, *Een vak vol boeken. Herinneringen aan veertig jaar leven in en om de uitgeverij*. Amsterdam: De Bezige Bij, 1988, p. 179.
- 12 Roegholt, p. 263 e.v., Schouten, p. 180.
- 13 Het contract werd op 13 april 1971 gesloten met Verlagsanstalt Kultur und Politik (later S. Fischer Verlag).
- 14 Band 1 bevatte zeven artikelen, voornamelijk bestaande uit ziektegeschiedenissen waaronder 'De kleine Hans'; band twee bevatte 'Die Traumdeutung' en daaraan verwante artikelen; band drie bevatte 'Zur Psychopathologie des Alltagsleben' en 'Der Witz und seine Beziehung zum Unbewussten'. Het contract werd gesloten op 2 november 1971.
- 15 Het contract, betreffende zestien cultureel gekleurde artikelen, werd op 17 augustus 1972 getekend. Overigens sprak men voor het eerst over een 'meerbandige' uitgave.
- 16 Het contract tussen beide partijen werd gesloten op 14 januari 1972. Voor de overname van het materiaal van Strachey werd een royaltiy van één procent afgesproken.
- 17 Ontleend aan Rob Molin, *Lieve rebel. Biografie van Adriaan Morriën*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 2005, p. 350-351.
- 18 Antwoordbrief van Van Leeuwen aan Jan Buelens, 25 november 1972, die inlichtingen over de opzet had gevraagd bij De Bezige Bij. Ook schreef Van Leeuwen een brief van gelijke strekking aan Henk Mulder, 5 september 1971.
- 19 'Ziektegeschiedenissen' bevatte achtereenvolgens: 'Een geval van hysteric', 'De fobie van een vijfjarige jongen', 'Een geval van dwangneurose', 'Een met de theorie strijdig geval van paranoia', 'Een kinderneurose', 'Homoseksualiteit bij een vrouw'. Het deel 'Kunstenaars en creativiteit' hield in: 'Een jeugdherinnering van Leonardo da Vinci', 'Psychoanalytische notities over een geval van paranoia', 'De Mozes van Michelangelo', 'Een jeugdherinnering van Goethe', 'Door de duivel bezeten', 'Dostojewski en de vadermoord'.
- 20 Tas publiceerde in 1973 zijn (eerste en nog ongecorrigeerde) vertaling

- 'Over de psychische ontwikkelings- geschiedenis van de homosexua- liteit bij een vrouw' in het interne orgaan van de Nederlandse Vereni- ging voor Psychoanalyse, *Inval*. Hij schreef in zijn eigen inleiding en verantwoording nog optimistisch: 'Wat voor u ligt is het "klad" voor een vertaling die uiteindelijk bij De Bezige Bij zal verschijnen.' Aan dit artikel werd een wetenschappelijke vergadering gewijd door de Vereni- ging, met name aan de gezinsthe- rapeutische aspecten. Tas ontdekte overigens, tijdens zijn close- reading van de tekst, hoe complex het was om Freud te vertalen. Diens terminologie kon op verschillende manieren geduid worden. Reacties op de vertaling door medepsycho- analytici waren overigens overwe- gend negatief.
- 21 A. Morriën en H. Mulder, 'Ervarin- gen met het vertalen van Freud'. Ongepubliceerde voordracht van Adriaan Morriën, gehouden op 30 november 1981 voor de Neder- landse Vereniging voor Psychoana- lyse te Amsterdam, p. 3-4. Archief Adriaan Morriën.
- 22 Ontleend aan M. Pam en R. Sij- mons, 'De lijdensweg van de ver- taling', *Vrij Nederland* kleurkatern, februari 1979, p. 4-11.
- 23 Molin, p. 355.
- 24 Idem, p. 357 en 379.
- 25 W. Wennekes, *Geert Lubberhuizen, uitgever. Het mysterie van de Van Miereveldtstraat*. Amsterdam: Bas Lubberhuizen & De Bezige Bij, 1994, p. 236.
- 26 Achtereenvolgens: 1. Ziektegeschie- denissen, 2. Kunstenaars en creati- viteit, 3. Klinisch-psychologische teksten, 4. Theorie over het psychi- sche functioneren, 5. Die Traum- deutung en verwante teksten, 6. Sociaal-psychologische artikelen.
- 27 Morriën en Mulder, p. 5.
- 28 Pam en Sijmons, p. 5.
- 29 Schouten, p. 180.
- 30 Wennekes, p. 236.
- 31 *de Volkskrant*, 14 november 1978, p. 21.
- 32 Intern verslag Uitgeverij Boom, 17 april 1977.
- 33 De huidige naam is Koninklijke Boom Uitgevers.
- 34 Brief van J. H. Boom aan H. L. Bou- man, 6 juni 1977. Achteraf be- schouwt J. H. Boom de Freud-editie als de doorbraak van Uitgeverij Boom (persoonlijke mededeling aan auteur, 24 januari 2003).
- 35 Brief van H. L. Bouman aan J. H. Boom, 23 juni 1977.
- 36 Interne verslaglegging van H. L. Bouman inzake 'Freud-editie — de contracten', 6 april 1978: 'ont- werp-redactie serie door Van Leeuwen en Tas (6000,-); aanschaf diverse boeken (3729,56); redactie- werk van Mulder en Morriën voor de delen 1-4 (7000,-), voorschotten aan Fischer Verlag (6412,01), redactie en vertaling Van Rijthoven (2150,-) [...].'
- 37 *De Boompieper*, december 1993.
- 38 Tas wordt overigens genoemd bij de Redactionele inleiding van *Psycho- genese van een geval van vrouwelijke seksualiteit*: 'De vertaling van Oran- je berust op een werkvertaling van L. M. Tas.'
- 39 Brief van Wereldbibliotheek- directeur J. Schilt aan Bouman, 18 april 1983.
- 40 Brief van Bouman aan Sigmund Freud Copyrights, 8 december 1980.
- 41 Onder anderen met Jaap Walvis.
- 42 Gerda Busé-Mathot, Lucas Gabel, Robert Starke, Dick Bergsma, Eva Wolff en later Hans van Straalen en Gerda Pancras. Allen zouden uiteindelijk afvallen.
- 43 Zij sloten met Uitgeverij Boom een overeenkomst op 14 november 1980.

- 44 Morriën en Mulder, p. 9.
 45 26 september 1979.
 46 28 augustus 1980. Het woord 'redakteuren' werd steeds onderstreept.
 47 *De Tijd*, 11 februari 1983.
 48 Brief van Errit Petersma gericht aan Paul Beers, 30 september 1980.
 49 Gedateerd 25 januari 1982. Het redactiecontract dat met Morriën en Mulder gesloten was zou in 1983 aflopen.
 50 Brief van Bouman aan Mulder, 19 mei 1982.
 51 Brief van J. H. Boom aan Bouman, 17 mei 1982.
 52 Brief van Morriën en Mulder aan J. H. Boom, 8 maart 1983.
 53 E-mail van Bouman aan auteur, 7 augustus 2002.
 54 Molin, p. 414.
 55 Ibidem.
 56 K. Soudijn, 'Kijken met Morriën', *De Psycholoog*, september 2002, p. 435.
 57 Brief van Bouman aan Van Leeuwen, 8 april 1982. Een brief met dezelfde boodschap werd ook aan Tas, Morriën en Mulder gestuurd. Van Leeuwen antwoordde schriftelijk op 15 juni 1982.
 58 Brief aan Bouman, 1 juni 1983.
 59 Persoonlijke mededeling aan auteur, 10 december 2002.
 60 Persoonlijke mededeling aan auteur, 30 augustus 2002.
 61 E-mail aan auteur, 7 augustus 2002.
 62 Zie P. Vandermeersch, Bespreking van de rubriek 'Cultuur en Religie', deel 1, 2, 3, 4, *Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid*, 1985, 4, p. 427-429 en *Vrij Nederland*, 4 februari 1984.
 63 A. Schreuder, 'Hoe Freud vertaald werd', *NRC Handelsblad*, 8 oktober 1993, CS literair, p. 2.
 64 *Elsevier*, 12 augustus 1989, p. 73.
 65 Persoonlijke mededeling aan auteur, 17 mei 2002.
 66 J. Laplanche & J.-B. Pontalis, *Vocabulaire de la psychanalyse*. Parijs: Presses Universitaires de France, 1967.
 67 Zie Marita Mathijssen, *Naar de letter. Handboek Editiewetenschap*. Den Haag: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen/Constantijn Huygens Instituut, 1997, hfst. 3; Grubrich-Simitis, deel 3, hfst. 1.
 68 M. Mathijssen, 'De editiechaos in Nederland', *De Revisor*, 1983, 1, p. 60-66, p. 71.
 69 A. Morriën & H. Mulder, 'Reactie op H. de Witte', *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 1981, 2, p. 119-121.
 70 *De Tijd*, 15 juni 1984.
 71 In deze reeks, die onder redactie stond van Hans Bakx en Wilfred Oranje, waren de volgende auteurs ondergebracht: Bachelard, Ferenczi, Hitschmann, Kris, Rank, Sachs, Stärcke en Von Winterstein. Deze originele en mooi verzorgde reeks zou overigens een flop blijken, de boeken verkochten nauwelijks.
 72 M. Pam, 'Freud, de hele Freud en niets dan Freud', *Vrij Nederland*, 4 februari 1984, p. 19-20.
 73 Schriftelijke mededeling aan W. Oranje, 2 februari 1984.
 74 *Vrij Nederland*, 4 februari 1984.
 75 *Intermediair*, 12 september 1980.
 76 *Trouw*, 13 februari 1982.
 77 *NRC Handelsblad*, 25 oktober 1985.
 78 *Lektuurgids*, februari 1986.
 79 J. De Visscher, 'Sigmund Freud in het Nederlands', *De Nieuwe / Boeken*, 29 september 1978, p. 9.
 80 B. Büch, 'Uitstekend idee komt halve eeuw te laat', *Folia Civitatis*, 18 december 1982, p. 10.
 81 A. A. Derksen, 'Pseudowetenschapper', *De Tijd*, 12 augustus 1988, p. 45-48.
 82 C. Brinkgreve, 'Deugde Freud?', *Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid*, 1985, p. 794-796.
 83 J. Malcolm, *In het Freudarchief*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1985.

- 84 H. Israëls, *De Weense kwakzalver. Honderd jaar Freud en de freudianen*, Amsterdam: Prometheus, 1999.
- 85 P. Luyten & J. Corveleyn, 'Het geval Israëls: scheppingsverhalen', *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, 1998, 1, p. 4-19.
- 86 H. P. J. Stroeken, 'Freud als Jood en de invloed daarvan op de psychoanalyse', *Psychoanalytisch Forum*, 1988, 3, p. 6-26.
- 87 J.-P. J. S. Selten, 'Dostojewski en de vadermoord, zestig jaar later', *Psychoanalytisch Forum*, 1988, 4, p. 18-38; H. T. Piron, 'Totem und Tabu revisited', *Psychoanalytisch Forum*, 1990, 2, p. 7-28; H. Stroeken, 'De patiënten uit "Studien über Hysterie"', *Psychoanalytisch Forum*, 1990, 8, p. 42-59.
- 88 J. Beijik, 'De verhouding academische psychologie-psychoanalyse', *Psychoanalytisch Forum*, 1984, 4, p. 203-216; S. J. S. Terwee, 'De receptie van Freuds interpretatiekunst 2', *Psychoanalytisch Forum*, 1988, 1, p. 6-35; W. L. Ietswaart, 'Praktijk en theorie van de psychoanalyse', *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 1984, 5, p. 339-354.
- 89 J. A. Groen, 'Ter gelegenheid van Freuds vijftigste sterfdag', *Psychoanalytisch Forum*, 1989, 3, p. 6-12.
- 90 D. Becker, 'Witzbildung und grapvorming. Zur niederländischen Freud-Gesamtausgabe', *Psyche*, 1996, 50, p. 166-169.
- 91 P. J. Jongerius, Bespreking van de rubriek 'Ziektegeschiedenissen' deel 1, *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 1979, 11/12, p. 700.
- 92 P. J. Jongerius, 'Redactioneel', *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 1983, 4, p. 227-228.
- 93 H. Stroeken, 'De relatie tussen Freud en Dora', *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 1984, 4, p. 229-242.
- 94 J. Hofman & A. Stam, 'De psychoanalyse in dienst van een diplomaat', *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 1982, 2, p. 125-134.
- 95 M. Van Moffaert, 'Freud en de verleidingstheorie', *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 1986, B1, p. 12-17.
- 96 J. Cambien, 'De onwetenschappelijkheid van de psychoanalyse', *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 1981, 4, p. 203-215; J. A. den Boer, 'Psychoanalyse tussen interpretatie en empirie', *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 1987, 7, p. 404-416.
- 97 P. J. Jongerius, Bespreking van *Ontwerp van een natuurwetenschappelijke psychologie*, *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 1992, B2, p. 33-34.
- 98 H. Van Hoorde, 'Freuds Ontwerp of de omweg recht op het doel af: een polemieek naar aanleiding van een recensie', *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 1993, 3, p. 216-218.
- 99 J. Corveleyn & H. Lietaer, 'De werken van Freud in Nederlandse vertaling. Een chronologische ordening in concordantie met de Duitse uitgave (Gesammelte Werke)', *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 1994, B1, p. 1-8.
- 100 I. Halberstadt, 'De Kleine Hans', *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 1980, 2, p. 99-109.
- 101 H. de Witte, 'Freud 2: problemen bij een vertaling', *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 1980, 5, p. 289-291.
- 102 A. Morriën & H. Mulder, 'Reactie op H. de Witte', *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 1981, 2, p. 119-121.
- 103 R. W. Trijsburg, 'Weerzien met... S. Freud, Opmerkingen over een geval van dwangneurose', *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 1991, 4, p. 234-256; J. W. M. Pluymakers, 'Weerzien met... S. Freud, De man Mozes en de monotheïstische religie', *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 1994, 2, p. 111-118.
- 104 N. Treurniet, 'Over recente ontwikkelingen van het psychoanalytisch denken', *Tijdschrift voor*

- Psychotherapie*, 1984, 4, p. 233-275; W. L. Ietswaart, 'Praktijk en theorie van de psychoanalyse', *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 1984, 5, p. 339-354; A. Mooij, 'Opmerkingen over psychoanalyse', *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 1985, 2, p. 111-122; A. van Dantzig, 'Ontwikkelingslijnen en spanningsvelden in de psychoanalyse', *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 1988, 3, p. 137-145.
- 105 H. Stroeken, 'De relatie tussen Freud en de Wolfenman', *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 1982, 26, p. 309-319; 'De ontbrekende moeder bij Freud', *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 1983, 2, p. 57-65; 'Over de zin van het leven bij Freud', *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 1989, 5, p. 264-270.
- 106 H. Stroeken, *Freud en zijn patiënten*. Amsterdam: Maarten Muntinga, Rainbow Pocketboek, 1986 (oorspr. Stichting Te Elfder Ure, 1985, Nijmegen).
- 107 H. Wijngaarden, 'Hernieuwde ontmoeting met Jung', *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 4, p. 276-287; M. Leysen, 'Weerzien met ... Jung via Humbert', *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 1994, 3, p. 177-183.
- 108 H. Wijngaarden, Bespreking van Jungs *Verzameld werk*, *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 1986, 1, p. 58.
- 109 A. van Dantzig, 'De betekenis van Freud. Naar aanleiding van de Nederlandse vertaling van de Ziektegeschiedenissen 1 en 2', *Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid*, 1981, 3, p. 243-250.
- 110 M. van Wijck, 'Freuds ziektegeschiedenis van Dora', *Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid*, 3, p. 239-246.
- 111 E. Kooij-Scheen, 'Sympathie is nog geen therapie', *Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid*, 1983, 3, p. 329-251.
- 112 P. Vandermeersch, Bespreking van de rubriek 'Cultuur en Religie', deel 1, 2, 3, 4, *Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid*, 1985, 4, p. 427-429.
- 113 M. H. M. de Wolff, Bespreking van de rubriek 'Klinische Beschouwingen' deel 5, *Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid*, 1994, 10, p. 1164-1167; L. de Nobel, Bespreking van de rubriek 'Inleiding tot de psychoanalyse' deel 4, *Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid*, 1992, 12, p. 1389-1392.
- 114 Helaas is deze lijst van intekenaren niet in het Boom-archief bewaard gebleven.
- 115 Informatie van W. Klamer (Boom Distributiecentrum) aan auteur, 20 maart 2006.

6

Epiloog: conclusies, vergelijkingen en implicaties

In dit laatste hoofdstuk wordt eerst een korte terugblik gegeven op de geschiedenis van de Nederlandse Freud-uitgaven. Wat brachten de belangrijkste Freud-uitgevers teweeg met hun uitgaven, hoe gingen zij te werk en welke rol hadden zij als uitgever? Wat voor invloed had de paratekst in hun publicatiepolitiek en hoe werden de Freud-uitgaven uiteindelijk ontvangen? Om de huidige stand van zaken in het Nederlandse uitgavebeleid van Freud weer te geven wordt (de voorbereiding van) de nieuwe Nederlandse Freud-editie *Werken* kort beschreven. Dan volgt een vergelijking van de Nederlandse geschiedenis van Freuds teksten met die in het buitenland en wordt beschreven welke internationale initiatieven er momenteel gaande zijn in het uitgeven van Freud. Er wordt afgesloten met enkele algemene gevolgtrekkingen over het Freud-uitgeven waarbij tevens aanbevelingen worden gedaan voor toekomstige Freud-publicaties.

DE GESCHIEDENIS VAN DE NEDERLANDSE FREUD-UITGAVEN IN VOGELVLUCHT¹

In de verschijningsgeschiedenis van Freuds teksten in Nederland valt allereerst op dat Freud als auteur een vooraanstaande en invloedrijke positie heeft veroverd. Weliswaar zijn Freuds teksten gedurende de twintigste eeuw niet overvloedig verschenen, maar zij zijn wel bij voortduring uitgegeven en heruitgegeven, vertaald en hervertaald. In 1912 verscheen voor het eerst een klein boekje van Freud, *Over Psychoanalyse*, en aan het einde van dezelfde eeuw was er een grote publiekseditie van Freud beschikbaar, de *Sigmund Freud Nederlandse Editie*, dertig boekdelen dik. Men kan hier al uit afleiden dat het Freud-uitgeven zich sterk heeft ontwikkeld en

geleidelijk in toenemende mate is geprofessionaliseerd. Diverse uitgevers, elf in totaal, plus de Vrijdenkersvereniging en de Amsterdamse Boek- en muziekhandel Seyffardt, zagen het belang van Freud in en brachten diens werk op de markt. Drie uitgevers — Van Doesburgh, De Wereldbibliotheek en Boom — gaven het grootste gedeelte van Freuds werk uit. Daarmee is Freuds gedachtegoed in vele geledingen doorgedrongen.

Er zijn in de vorige eeuw drie tijdslijnen te onderscheiden in de geschiedenis van de Nederlandse uitgaven van Freud. De eerste periode loopt vanaf 1912 tot halverwege de Eerste Wereldoorlog, toen de Leidse uitgeverij Van Doesburgh met medewerking van enkele psychoanalytische pioniers de allereerste uitgaven van Freud verzorgde. De tweede periode gaat vanaf de Eerste Wereldoorlog tot en met de jaren vijftig. De Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur/De Wereldbibliotheek gaf daarin vijf boeken van Freud uit waarvan enkele veelvuldig herdrukt werden en waarvan er één zelfs nog steeds in de handel is. De derde tijdslijn start in de jaren zestig en eindigt in de jaren negentig. Hier is de echt grote doorbraak van Freud te zien, die dateert uit de jaren zestig en zeventig. De Bezige Bij vatte toen het plan op om een grote publiekseditie samen te stellen van het werk van Freud. Dit project werd halverwege de jaren zeventig overgedragen aan Uitgeverij Boom, die de *Sigmund Freud Nederlandse Editie* in 1993 voltooide. Sindsdien is er door deze zelfde uitgeverij een vijfdelige paperbackeditie samengesteld, de *Kleine Sigmund Freud Bibliotheek*, en zijn er enkele brievenboeken van Freud uitgegeven.² En momenteel wordt er dus een nieuwe wetenschappelijke Freud-editie voorbereid, *Werken*, die in het najaar van 2006 zal verschijnen. Het Freud-uitgeven is daarmee nog steeds volop in beweging.

Het is opmerkelijk dat uitgeverijen van diverse signatuur Freud hebben uitgegeven of een serieuze poging daartoe hebben gedaan, zoals De Bezige Bij. Een medisch-wetenschappelijke uitgeverij — Van Doesburgh — gaf werk van Freud uit, maar ook literaire uitgeverijen als De Bezige Bij en Ambo toonden interesse. Het zegt iets over de veelzijdigheid van Freuds teksten: ze bezitten zowel literaire als wetenschappelijke kwaliteiten. Tegelijkertijd is dit de oorzaak van de moeilijkheid bij het uitgeven. Freuds werk heeft

veel kanten en vereist bovendien een nauwgezette en serieuze overzetting naar het Nederlands. Het uitgeven van Freud vergt een lange adem alsmede een duidelijke keuze voor de selectie van zijn teksten. Dat dit werk niet te onderschatten valt, blijkt wel uit het feit dat De Bezige Bij zich op de complexiteit en de zwaarte van het uitgeven van een Freud-editie heeft verkeken, waardoor zij uiteindelijk gedwongen was het project over te dragen aan een andere uitgeverij, Uitgeverij Boom.

Al met al is er in de twintigste eeuw sprake van een pendelbeweging in het type uitgeverij dat Freud uitgaf: van een wetenschappelijke uitgeverij naar een algemene literaire uitgeverij tot een algemeen-wetenschappelijke uitgeverij. De verschillende typen uitgevers zorgden tevens voor een eigen betekenisgeving van Freud. De eerste uitgeefperiode, ten tijde van Van Doesburgh, kan gekenschetst worden als de *introdunctie* van Freud. Bijna niemand had in Nederland nog van Freud gehoord, laat staan kennis genomen van zijn werk, totdat als eerste het toegankelijke boek *Over Psychoanalyse* (1912) verscheen. Omdat Van Doesburgh een gerespecteerde medische uitgeverij was met een vooraanstaand fonds, werd al snel duidelijk dat Freud als schrijver, medicus en wetenschapper serieus diende te worden genomen. Freud had van het begin af aan een hoge status — in weerwil van enkele felle criticasters zoals Cornelis Winkler en Evert van Dieren — hetgeen zijn toegang tot de intellectuele, wetenschappelijke en geneeskundige wereld vergemakkelijkte.

De grote *popularisering* van Freud vond plaats bij de Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur/De Wereldbibliotheek, direct volgend op de uitgaven van Van Doesburgh. De Wereldbibliotheek mikte op een breed lezerspubliek. De keuze voor de titels is dan ook duidelijk: niet alleen werden de meer abstracte en voorlichtende boeken van Freud uitgegeven zoals diens *Inleiding tot de studie der Psychoanalyse* (1917-1918), maar ook cultureel-maatschappelijk getinte boeken als *De invloed van het onbewuste in ons dagelijksch leven* (1916) en *Het ik en de psychologie der massa* (1924). De Wereldbibliotheek trok Freud uit het medische, wetenschappelijke publiek en bereikte een algemeen publiek: schrijvers, intellectuelen en kunstenaars, en ook arbeiders. Niet alleen

werd Freud een bekende voor velen, maar ook werd hij soms bijna als een Messias voorgesteld, als degene die het volk zou verheffen en die juist in tijden van oorlog licht zou brengen in de duisternis. Freud stond, zeker in de eerste uitgaven bij De Wereldbibliotheek, gelijk aan zelfontwikkeling en vergeestelijking van de mens.

De *canonisatie* van Freud nam een aanvang bij De Bezige Bij, die in de jaren zestig een begin maakte met de voorbereiding van het uitgeven van een verzameld werk-editie. Uitgeverij Boom heeft dit plan uiteindelijk gerealiseerd. Door middel van een grote uitgave, een verzameld werk, de *Sigmund Freud Nederlandse Editie*, kreeg Freud een belangrijke plaats toegewezen. Hij was een auteur geworden die een verzameld werk verdiende en een plek kreeg in de geschiedenis. Op deze wijze werd Freud gecanoniseerd, en werd hij een auteur wiens teksten niet in de vergetelheid mochten raken.

DE ROL VAN DE FREUD-UITGEVERS

Netwerk

Een uitgever heeft meestal een groot netwerk om zich heen, van redacteurs, vertalers, adviseurs enzovoort. Deze contacten zijn van essentieel belang. Bij de uitgevers die Freud uitgaven is dit duidelijk terug te zien.

Van Doesburgh, in de persoon van uitgever Stenfert Kroese, had de belangrijkste pioniers van de toenmalige psychoanalyse om zich heen verzameld. Jan van Emden en Johan Stärcke die voor uitgeverij Van Doesburgh Freuds teksten vertaalden en inleidden waren belangrijke voorvechters van de psychoanalyse. Ook de banden die Van Doesburgh onderhield met Gerbrand Jelgersma en de Leidse intelligentsia speelden de uitgeverij duidelijk in de kaart. Belangrijk was ook dat de mensen uit het netwerk van uitgeverij Van Doesburgh Freud persoonlijk kenden. Zo ging Van Emden vriendschappelijk om met Freud en zijn gezin. Bij De Wereldbibliotheek was de persoonlijke betrokkenheid van verschillende personen eveneens evident. Nico van Suchtelen, de belangrijkste Freud-uitgever van dat moment, onderhield een goed netwerk met de psychoanalytische vakwereld en bezocht zelf psychoanalytische congressen, waarbij hij Freud persoonlijk ontmoet zal hebben. Ook had Van

Suchtelen vele contacten in literaire en kunstenaarskringen, waar Freud op dat moment sterk in de belangstelling stond. De Freud-vertalers bij De Wereldbibliotheek waren — wederom — Johan Stärcke (die zelf ook bij De Wereldbibliotheek publiceerde) en daarnaast de bekende Nederlandse zenuwarts Albert Willem van Renterghem, over wie Freud zich in positieve zin uit had gelaten. In de jaren vijftig kwamen daar onder anderen de invloedrijke psychoanalytici Jeanne Lampl-de Groot, die bevriend was met Freud en zijn dochter Anna, en A.J. Westerman Holstijn bij.

Tijdens de beginjaren van de Nederlandse Freud-editie bij De Bezige Bij, had deze uitgeverij ook vooraanstaande psychoanalytici in de arm genomen, zoals Louis Tas en Huyck van Leeuwen. Zij bedachten het ontwerp van de editie, de thematische opzet. Daarnaast had De Bezige Bij de redacteurs Henk Mulder en Adriaan Morriën aangesteld, die op hun beurt vele vertalers en deskundigen bij het project binnenhaalden. Hier ziet men echter dat de uitgever te ver af kwam te staan van het project en er niet duidelijk een centrale, leidinggevende figuur was, met als gevolg dat allerlei mensen zich met de uitgave gingen bemoeien. Uitgeverij Boom, die aanvankelijk dezelfde redactionele bezetting overnam evenals de raad van advies, probeerde daarom het grote aantal mensen dat aan de editie meewerkte in te perken. Ook het aantal vertalers slonk. Uiteindelijk bleef er een tweetal over: het 'gouden koppel' Wilfred Oranje en Thomas Graftdijk, die — bijgestaan door Paul Beers — het Freud-project hebben 'gered'.

Het is treffend dat bij de eerste uitgevers het uitgeven van Freud overzichtelijker leek dan bij de latere uitgevers. Er waren aanvankelijk korte en directe lijnen tussen de vertaler — die meestal tevens inleider was — en de uitgever, maar ook tussen de uitgever en de auteur en tussen de auteur en de vertaler. Bij De Wereldbibliotheek zien we bovendien dat directeur-uitgever Van Suchtelen zelf Freud vertaalde. Natuurlijk heeft dit verschil in benadering te maken met het feit dat Freud op dat moment nog leefde, maar het zegt ook iets over de professionalisering en verzakelijking die gaandeweg is opgetreden in de uitgeefwereld. Steeds meer mensen werden betrokken bij het uitgeven: redacteurs, adviseurs, literair agenten, professionele vertalers. Waar vroeger de vertalers belang-

stellende psychoanalytici of belangstellende uitgevers waren, zien we vanaf de jaren zestig en zeventig beroepsvertalers zoals Wilfred Oranje en Thomas Grafdijk, al vertaalde de Boom-uitgever, Henk Bouman, ook zelf een boek van Freud.

De vertalers van Freud — in dit geval de belangrijkste contactpersonen voor de uitgevers — zijn van eminent belang gebleken bij de verspreiding van Freuds gedachtegoed. Zij waren enthousiast, zeer gemotiveerd en vatten hun taak serieus op. Vooral de eerste vertalers zoals Jan van Emden, Johan Stärcke, en Albert Willem van Renterghem vertaalden vanuit grote persoonlijke interesse en leidden Freud met passie in. Ook zij gingen blijkbaar een groot avontuur tegemoet. Maar ook latere vertalers als Nico van Suchtelen en Arie Querido vertaalden vanuit hun hart. De professionele vertalers Adriaan Morriën en Henk Mulder en het vertalers-redactieduo Wilfred Oranje en Thomas Grafdijk waren niet minder toegewijd en nauwgezet.

Doorgeefluiken of meer?

Bij de Nederlandse uitgevers van Freud is er dus steeds een grote betrokkenheid en bevoegenheid bij het op de markt brengen van Freuds werk waarneembaar. Zij namen vaak het initiatief om boeken van Freud uit te geven. Men was er zelfs trots op om Freud uit te kunnen geven. Vooral in het begin van de vorige eeuw wilden de uitgevers en hun medewerkers Freuds gedachtegoed vanuit idealistische motieven verspreiden, en dan ook onder een zo groot mogelijk publiek.

De grote betrokkenheid en passie is vooral opvallend bij De Wereldbibliotheekuitgever Nico van Suchtelen. Van Suchtelen vervulde als uitgever duidelijk de functie als instigator en initiator. Hij toonde zich een groot liefhebber van Freuds leer, stimuleerde en maakte uitgaven mogelijk en vertaalde in 1924 uiteindelijk zelf een boek van Freud: *Het ik en de psychologie der massa*. In de ogen van Van Suchtelen paste Freuds werk bij De Wereldbibliotheekgedachte van ‘verheffing en opvoeding van het volk’: het volk zou inzicht krijgen in de menselijke ziel en dit zou een betere wereld tot stand kunnen brengen. Het onbewuste, dat Van Suchtelen beschouwde als een bron van creativiteit en zelfverwezenlijking, was voor hem

een enorme openbaring. Dit grote idealisme van Van Suchtelen stond overigens haaks op het pessimisme, of zoals deze het zelf noemde ‘realisme’ van Freud.

Een belangrijke instigator voor de verspreiding van Freud was ook De Bezige Bij, met name de voormalige Bezige Bij-directeur Wim Schouten en de uitgever Geert Lubberhuizen, die grootse plannen hadden om voor het eerst in Nederland een grote Freud-editie samen te stellen. Dat dit project uiteindelijk mislukte bij deze uitgeverij doet niets af aan de grote verdienste van De Bezige Bij om een dergelijke editie te initiëren. Hier waren culturele entrepreneurs aan het werk. Schouten en Lubberhuizen zagen het belang van Freuds teksten in en wilden zijn gedachtegoed systematisch uitgeven voor het Nederlandse publiek, door middel van een verzameld werk-editie. Met spijt in het hart heeft Lubberhuizen het Freud-project moeten overdragen aan Boom. Deze uitgeverij, die destijds geleid werd door Henk Bouman, nam vooral de rol van kwaliteitsbewaker op zich. Bouman was daarnaast iemand die zaken daadwerkelijk voor elkaar kreeg en sterk resultaatgericht was. Ondanks alle tegenslagen, conflicten en de lange looptijd van de onderneming, is er uiteindelijk aan het einde van de twintigste eeuw een kwalitatief hoogstaande verzameld werk-editie van Freud verschenen, die tegelijkertijd een van de grootste Nederlandse uitgeefprojecten van de twintigste eeuw is geworden. Het toont de grote vastberadenheid, degelijkheid, motivatie, flexibiliteit, creativiteit en volharding enerzijds en het juiste evenwicht tussen idealisme en zakelijkheid anderzijds waarover een uitgever ook moet beschikken wil hij een dergelijk grote onderneming tot een goed einde brengen.

Maar de grote pionier in het uitgeven van Freud is toch uitgeverij Van Doesburgh geweest. Toen Van Doesburgh het allereerste boek van Freud op de Nederlandse markt bracht, in 1912, was Freud nauwelijks bekend, ook niet in medische of wetenschappelijke kringen, zoals bij zenuwartsen. Uitgeverij Van Doesburgh heeft in de persoon van Stenfert Kroese Freud daadwerkelijk geïntroduceerd, vooral in wetenschappelijk milieu. Toen Jelgersma in 1914 zijn invloedrijke diesrede *Het ongeweeten geestesleven* hield, waarbij velen voor het eerst de naam Freud hoorden, had

Van Doesburgh al twee titels van Freud gepubliceerd. De uitgever was kennelijk bereid om risico's te nemen. Hij hield bovendien de literatuur goed in de gaten, had vele contacten en bleek vooral een uitgever te zijn met een open oog en oor. Hij was ook niet bang om te experimenteren en zocht altijd het nieuwste op medisch gebied op. Hierdoor kreeg Freud al vroeg ingang in Nederland. In feite was Stenfert Kroese de wetenschappelijke vakwereld voor en had hij al vroeg het belang en de betekenis van Freuds gedachtegoed ingezien. Tezamen met psychoanalytische pioniers als Stärcke en Van Emden gaf Van Doesburgh vervolgens de revolutionaire theorie van Freud in Nederland bekendheid.

Al met al hebben de verschillende rollen van deze uitgevers een onderscheidende functie gehad. Er is een duidelijke ontwikkeling in het uitgeven van Freuds werk te zien, waartoe ieder het zijne heeft bijgedragen en waarbij allen van elkaar hebben kunnen profiteren. De meeste uitgevers gaven Freud met toewijding uit en zijn werk werd in het algemeen respectvol behandeld. Freud dwong kennelijk ontzag af: niet één uitgever heeft het gewaagd zijn gedachtegoed op achteloze, slordige wijze te verspreiden. Freuds werk is nooit om louter commerciële redenen uitgegeven en is in Nederland niet aan 'beunhazerij' ten offer gevallen.

De psychoanalytische vakwereld

Opvallend is dat de uitgevers weliswaar contact hadden met de psychoanalytische vakwereld, maar dat deze groep, enkele uitzonderingen daargelaten, de vertalingen van Freud nauwelijks steunde of daartoe het initiatief nam. Wanneer psychoanalytici hun medewerking verleenden haakten zij na verloop van tijd weer af, zoals het geval was bij De Bezige Bij en later — min of meer gedwongen — bij Boom. In sommige gevallen werd een Nederlandse vertaling van de werken van Freud zelfs niet op prijs gesteld. Zo had Jeanne Lampl-de Groot aarzelingen en bedenkingen bij de Nederlandse uitgaven (hoewel zij haar medewerking verleende bij de uitgave *Totem en taboe* van De Wereldbibliotheek). Er werd ook geen enkele financiële steun verleend vanuit de psychoanalytische instellingen.

In de beginfase van de Freud-uitgaven lag dit anders. Zenuwartsen als Van Emden, Johan Stärcke en Van Renterghem steunden en begeleidden de uitgevers met hun voorwoorden en vertalingen. Daarnaast speelde Jelgersma door zijn diesrede en latere geschriften een uiterst belangrijke rol bij de acceptatie van Freud in wetenschappelijke kringen, ook door de door hem opgerichte Leidse Vereniging voor Psychoanalyse. Jelgersma bleef echter behoedzaam tegenover de psychoanalyse en Freud. Hij had niet de behoefte om Freud te ontmoeten of contact met hem te onderhouden, in weerwil van de omstandigheid dat Freud zeer verheugd was over Jelgersma's diesrede, die de internationale academische doorbraak van Freud betekende. Hij verklaarde de psychoanalyse niet zalig en zag ook de tekortkomingen van de psychoanalyse als therapeutische methode.

Met en vanaf Jelgersma zien we eigenlijk een dubbele en ambivalente houding bij de klinisch behandelaren ontstaan ten aanzien van Freud en de psychoanalyse: enerzijds was men enthousiast, maar anderzijds hield men afstand en was men uiterst behoedzaam met het propageren van Freud voor het Nederlandse publiek. Waar het de klinische en therapeutische stukken van Freud betrof was er de angst voor een verkeerde interpretatie en toepassing van Freuds teksten. De grote bevoegenheid, die de psychoanalytische pioniers zo kenmerkte, verdween nagenoeg in de jaren dertig. De psychoanalyse ging zich steeds meer institutionaliseren, met als gevolg vele conflicten op verenigingsniveau die resulteerden in een zekere verstarring en orthodoxie. De veelbelovendheid van de Nederlandse psychoanalyse op universitair niveau verdween als gevolg hiervan.

In tegenstelling tot de orthodoxen onder de psychoanalytici waren de latere uitgevers zoals De Wereldbibliotheek, De Bezige Bij en Boom vooral geïnteresseerd in de *hele* Freud. Zij wilden zowel de wetenschappelijke, abstracte, medische werken als de meer literaire, culturele en maatschappelijke geschriften van Freud verspreiden. De uitgeverswereld heeft eigenlijk wat betreft de brede bekendmaking en stimulering van Freuds leer het stokje overgenomen van de psychoanalytische vakwereld.

Het belang en de invloed van paratekst

De wijze van uitgeven, de overlevering van de tekst en de manier waarop een tekst wordt ontvangen hangen nauw samen. Zo is er per uitgever een nieuwe Freud 'ontstaan'. Freud is niet statisch en zijn teksten zijn voor velerlei interpretatie vatbaar. Zij zijn ook op vele manieren uit te geven, zowel qua selectie, vertaling, redactie, editering als (fysieke) presentatie.

De Nederlandse uitgevers bepaalden mede de ontvangst van Freud, en per uitgever bestond ruimte voor een ander Freud-beeld. Uiteraard is de beeldvorming van een auteur en zijn gedachtegoed voor een groot deel afhankelijk van de maatschappelijke context en diverse sociaal-cultureel-wetenschappelijke factoren. De Freud-uitgevers kozen voor een bepaalde publicatiepolitiek en wilden het leespubliek tot een zeker inzicht en een bepaalde interpretatie brengen. Aan de hand van paratekst — het intermediair tussen het leespubliek en het boek — probeerden zij die manipulatie te werkstelligen.

Waar koos Van Doesburgh voor? Van Doesburgh introduceerde het revolutionaire gedachtegoed van Freud op behoedzame wijze in Nederland. Deze uitgever koos niet voor een moeilijke tekst, maar gaf juist eerst toegankelijke colleges van Freud uit (*Over Psychoanalyse*, 1912), waarin Freuds toenmalige theorie door hemzelf was samengevat. Toegankelijkheid stond dus voorop, maar de lezer werd in het voorwoord van de vertaler Van Emden al wel gewaarschuwd voor de moeilijke kanten van het werk van Freud. In het begin stond vooral de medische Freud centraal. Langzamerhand schoof Van Doesburgh meer in de richting van de cultureel-populaire Freud. Dit is terug te zien in de keuze van de uitgegeven teksten, maar ook in de bezorging daarvan: er werd een begrip-lijst gegeven evenals een aantal verklarende noten. De voorwoorden van Stärcke waren ronduit lyrisch, subjectief en gepassioneerd en dienden vooral het doel het Nederlandse publiek zoveel mogelijk kennis te laten nemen van Freud. Stärcke en Van Doesburgh wilden de psychoanalyse in ruime kring bekend maken, en kozen daarom voor de meer populair-wetenschappelijke uitgave *De droom als uiting van het onbewuste zieleleven* (1913), zoals door Stärcke vermeld in zijn voorwoord.

Bij De Wereldbibliotheek zien we duidelijk een keuze voor de 'cultureel-populaire' Freud, blijkens de keuze voor titels als *De invloed van ons onbewuste in ons dagelijksch leven*, *Totem en taboe* en *Het ik en de psychologie der massa*. Vooral in de verklarende noten van Van Suchtelen is de tendens waarneembaar om Freud te presenteren als een heilsboodschapper, die via het onbewuste de mensheid een stap vooruit kan brengen. En volgens Stärcke, die ook voor De Wereldbibliotheek vertaalde, bood kennis van het menselijke onbewuste zelfs mede een verklaring voor het ontstaan van de Eerste Wereldoorlog. Zoveel mogelijk mensen moesten Freud kunnen lezen. De prijs van de boeken werd daarom relatief laag gehouden. Bovendien werd Freud opgenomen in bekende en succesvolle reeksen als *Handboekjes Elck 't Beste*, een reeks algemene inleidingen voor een groot publiek op terreinen als religie, politiek en kunst, en in *Encyclopaedie in Monografieën*, een wat serieuze reeks inleidingen op wetenschappelijk gebied. Later werd Freud opgenomen in de paperbackseries *Wereldhoog* en *WBpaperbacks*. In de reclame-uitingen van De Wereldbibliotheek was eveneens grote bewondering voor Freud te bespeuren: hij werd aangekondigd als de 'geniale geleerde', er werden foto's van hem afgedrukt in de boeken, er werden reclamefolders gemaakt en ook uit de flapteksten sprak een groot, bijna heilig ontzag voor Freud.

Dat Freud steeds meer status had gekregen blijkt bij De Bezige Bij, die een verzameld werk van Freud wilde samenstellen. Een verzameld werk van Freud betekende ook een bekroning van Freud in uitgeversopzicht. Het bracht ook met zich mee dat De Bezige Bij de veelzijdigheid van Freud onderstreepte op literair, cultureel-maatschappelijk, sociaal-psychologisch en medisch-therapeutisch gebied. De ingestelde adviesraad, bestaande uit de psychoanalytici Van Leeuwen en Tas, ontwierp een thematisch gegroepeerde editie, aan de hand van verschillende benaderingen: symbool-ontcijferend, technisch, empirisch generaliserend, populair voorlichtend, cultureel beschouwend. Bovendien volgde men de grote Duitse en Engelse editie door met name het notenapparaat van de beroemde Engelse Freud-redacteur James Strachey over te nemen. Zowel in de keuze en vorm van de teksten als in de bezorging en de vertaling ervan werd een grote precisie en

kwaliteit nagestreefd en werden er hoge eisen gesteld. Boom nam dit principe grotendeels over. Met gebruikmaking van diverse paratekstuele middelen, zoals de inleidingen van Strachey en van Nederlandse deskundigen, redactionele voorwoorden, annotaties, bibliografieën, specifieke bibliografie, begrippenlijsten en een biografische schets van Freud werd de lezer grondig in Freuds werk ingevoerd. De uitvoering en vormgeving was, zoals het een editie betaamt, zeer verzorgd, uniform, in linnen band met stofomslag. Het werk van Freud riep ontzag op en dat moest in de uitvoering van de reeks dan ook tot uitdrukking komen. Het prijsbeleid van deze editie was echter anders dan bij De Wereldbibliotheek, die lage prijzen nastreefde. Bij Boom was de winkelprijs relatief hoog. Waar De Wereldbibliotheek al enigszins begonnen was met het maken van reclame voor Freud — via advertenties, folderacties, met name voor het grote publiek — kan men bij Uitgeverij Boom spreken van een waar reclame-offensief. Via advertentiecampagnes, folders en intekenacties, displays en etalagemateriaal voor de boekhandels, werd zowel de vakwereld als het grote publiek op de hoogte gebracht. Freud werd gepresenteerd als een van de belangrijkste sociale wetenschappers van de twintigste eeuw, met een belangrijk en veelzijdig oeuvre.

RECEPTIE

De boekuitgaven van Freud speelden een aanzienlijke rol in het groeiend aanzien van Freud in Nederland. Verder kon men over hem lezen in de vakbladen *Psychiatrische en Neurologische Bladen* en in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*. Aan Freuds eerste boeken in het Nederlands werd weliswaar slechts mondjesmaat aandacht geschonken (alleen in twee medische vakbladen), maar zij werden wel positief besproken. De heftige discussie rond Freud in kringen van zenuwartsen had blijkbaar geen negatieve invloed op de recensenten. In de eerste decennia van de vorige eeuw reageerde de medische vakwereld ambivalent op Freuds boeken. Freuds leer werd door veel artsen als speculatief, onbewezen en onwaarschijnlijk beschouwd, maar tegelijkertijd stond men er behoedzaam welwillend tegenover. Een populaire uitgave van

Freud voor het grote publiek werd niet wenselijk geacht, en werd door sommigen zelfs als gevaarlijk gezien, vooral voor de zenuwpatiënten zelf. Een bredere verspreiding en bekendheid van het werk van Freud was echter niet tegen te houden. Vanaf 1915, ten tijde van de Eerste Wereldoorlog, begon Freud met zijn Nederlandse boeken door te breken, met name in niet-medische kringen. Zo verschenen er boekrecensies in *De Gids* en in de dagbladen, die overigens verschillende reacties lieten zien, zowel positieve als negatieve. De Wereldbibliotheek werd geprezen om haar uitgaven en haar streven om Freuds gedachtegoed voor een grote groep lezers beschikbaar te maken. Maar er waren ook kritische geluiden en menig recensent vond dat Freud overdreef, met name waar het zijn opvattingen over seksualiteit betrof.

In godsdienstige kringen werd aanvankelijk zeer fel gereageerd op Freuds werk. Door de katholieke kerk werd Freuds leer regelrecht verworpen. Volgens de katholieke clerus zou de psychoanalyse door de nadruk die zij legde op instincten en onbewuste verlangens de mens verlagen. Men nam het De Wereldbibliotheek niet in dank af dat zij een titel als *Het ik en de psychologie der massa* uitgaf: niemand zou 'beter' worden van Freud, wel 'pessimistischer'. Dit zou ook in strijd zijn met de doelstelling van De Wereldbibliotheek om 'de kracht, de levensvreugde, de geestelijke cultuur van ons volk' te verhogen. Pas halverwege de jaren dertig was men aan katholieke zijde iets milder over de psychoanalyse. In protestants-christelijke hoek werd meer in de psychoanalyse gezien. Dit was hoofdzakelijk te danken aan de nadruk die Freud legde op de functie van het geweten. Toch klonken ook in deze kringen waarschuwingen tegen de boeken van Freud. Zijn theorie over de seksualiteit werd als aanstootgevend ervaren, net als zijn afwijzing van religie. Nog tot ver in de jaren vijftig bleven de confessionelen vrij negatief reageren op Freuds teksten, vooral op *Totem en taboe*.

Intussen was Freud wel in allerlei geledingen doorgedrongen en kon men via verschillende media meer en meer over hem te weten komen. Er verschenen artikelen over de psychoanalyse in dagbladen en publikatieschriften, en ook op het toneel, op de radio en in literaire publicaties werd over zijn werk gesproken. Kunste-

naars, politici, intellectuelen, communisten, pedagogen, parapsychologen, occultisten, allen hadden wel een mening over Freud, en zijn boeken werden dan ook overal besproken. De reacties liepen zeer uiteen, waarbij recensenten en critici Freud nogal eens hebben ingezet voor hun eigen gelijk. Steeds groter werd de aandacht voor de menselijke zielenroerselen, zeker in de jaren zestig, een periode waarin machtsverhoudingen verschoven en er meer openheid kwam, waardoor een vruchtbare voedingsbodem ontstond voor de psychoanalyse.

Het hoogtepunt in de ontvangst van Freuds boeken is te zien vanaf eind jaren zeventig — de bloeitijd van de psychoanalyse — toen de Freud-editie een aanvang nam. Bij het verschijnen van het eerste deel, in 1979, plaatsten grote landelijke dagbladen paginagrote artikelen over de editie. Critici volgden de delen op de voet en bespraken de boeken overwegend positief, waarbij ook de wijze van vertalen en boekverzorging werd geprezen. Men zag het belang in van het beschikbaar maken van de vele teksten van Freud. Weliswaar verflauwde de aandacht enigszins naarmate de editie vorderde, maar de belangstelling bleef aanwezig, ook tijdens het 'Freud-bashing' vanaf het midden van de jaren tachtig. Er is daarbij duidelijk een verschil waar te nemen in de reacties van het brede leespubliek en die van de beroepsbeoefenaren. Het algemene publiek reageerde zeker in het begin enthousiast, terwijl daarentegen door psychoanalytici en psychiaters twijfel werd geuit over het nut van een Freud-editie. De uitgave dwong gaandeweg wel respect af, al was er ook kritiek op de vertaling en op de samenstelling. Zij maakte ook veel los en was vaak het startpunt voor nieuwe discussies, zoals die over de seksualiteit van de vrouw en over vrouwenemancipatie. Toch is het opvallend dat er weinig omvangrijke inhoudelijke besprekingen geschreven werden. Blijkbaar werd het gedachtegoed van Freud als (over)bekend beschouwd en vond men het niet nodig om bepaalde kernpunten uit zijn theorie opnieuw te overwegen of te herinterpreteren. De aandacht lag elders, onder andere bij de vraag naar de wetenschappelijke status van de psychoanalyse.

Concluderend valt te zeggen dat de aandacht voor Freuds boeken gedurende de gehele twintigste eeuw groot is geweest. Zeker in

de beginfase riep Freud heftige reacties op en waren er felle conflicten over de interpretatie en de toepassing van zijn teksten. Maar ook aan het einde van de twintigste eeuw riep Freud nog altijd vele vragen op.

VOORUITBLIK: EEN NIEUWE NEDERLANDSE
FREUD-EDITIE

Het is nu ruim tien jaar geleden dat Uitgeverij Boom de omvangrijke *Sigmund Freud Nederlandse Editie* — oorspronkelijk dus in gang gezet door De Bezige Bij — heeft afgerond. Het is echter altijd de wens geweest van Uitgeverij Boom — al van de toenmalige uitgever Henk Bouman — om een chronologische Freud-editie samen te stellen, mede in het licht van de Freud-edities die in het buitenland worden uitgebracht. Vanwege de overname van het project van De Bezige Bij, die vasthield aan de door haar bedachte opzet, was Boom gehouden aan de thematische indeling. Bij Uitgeverij Boom is in 2000 de beslissing genomen om een nieuwe Freud-editie te gaan uitgeven, getiteld *Werken*, die volgens planning in het na-jaar van 2006 moet verschijnen. De editie zal uit elf delen bestaan en wordt bezorgd door Wilfred Oranje. *Werken* baseert zich op de Duitse *Gesammelte Werke* en de *Studienausgabe* evenals op de Engelse *Standard Edition*.

De nieuwe editie *Werken* bouwt weliswaar voort op de *Sigmund Freud Nederlandse Editie*, maar verschilt op een aantal essentiële punten. Zij is opgezet als een wetenschappelijke editie van het verzameld werk van Freud, en niet zozeer als een lees- of publieks-editie zoals de *Sigmund Freud Nederlandse Editie*. De indeling van de editie is nu chronologisch in plaats van thematisch. Bij de opname van Freuds teksten wordt het jaar van schrijven evenals de algemeen geaccepteerde nummering en bibliografie van Meyer-Palmedo & Fichtner³ gevolgd. De editie vangt aan met Freuds 'Bericht über meine mit Universitäts-Jubiläums-Reisestipendium unternommene Studienreise nach Paris und Berlin' (1885) en sluit af met het laatste artikel dat hij nog in 1938 schreef: 'Ergebnisse, Ideen, Probleme'. De keuze voor de indeling naar chronologie heeft vooral te maken met het feit dat de lezer Freuds werk in zijn

ontwikkeling kan volgen en zo kan ontdekken hoe de begrippen bij Freud in de loop der tijd veranderden.

Er is tevens sprake van een vermeerderde, uitgebreide editie ten opzichte van de *Sigmund Freud Nederlandse Editie*. De elf delen zullen in totaal ruim achtduizend pagina's tekst beslaan. Ruim honderd nog niet eerder in Nederland vertaalde en gepubliceerde artikelen — veelal afkomstig uit de aanvullende *Nachtragsband* van de *Gesammelte Werke* — worden opgenomen. Freuds vroege werk over histerie, hypnose en suggestie (bijvoorbeeld 'Die Suggestion und ihre Heilwirkung' uit 1888 en 'Psychische Behandlung' uit 1890), zijn artikelen over psychoneurosen (bijvoorbeeld 'Die Abwehr-Neuropsychosen' en 'Über Deckerinnerungen', beide uit 1899) en ook zijn metapsychologische teksten (zoals 'Entwurf einer Psychologie', 1895) zullen in het Nederlands beschikbaar komen. Het betreffen vooral teksten waarin heel goed de geleidelijke overgang in zijn denken is te zien van hypnose naar psychoanalyse.

Waren bij de *Sigmund Freud Nederlandse Editie* nog verschillende vertalers werkzaam, nu is gekozen voor één persoon, Wilfred Oranje, die alle bestaande vertalingen herziet en waar nodig verbetert. Bovendien vertaalt hij de nieuwe, hierboven genoemde stukken van Freud. Wat betreft het redactionele aspect leunt de editie vooral op James Strachey; Mark Solms reviseert dit redactionele apparaat. De redactionele inleidingen van Strachey zijn verdienen omdat deze kort, zakelijk en objectief zijn. Zij geven de tekstgeschiedenis goed weer en zijn tevens gevrijwaard van allerlei interpretaties.

Een ander belangrijk verschil met de *Sigmund Freud Nederlandse Editie* is dat de toekomstige editie wordt voorzien van een zakenindex, alsmede van een psychoanalytisch lexicon en een concordantie met de belangrijkste Duitse, Engelse en Nederlandse Freud-edities. Een novum is dat de gehele editie ook digitaal wordt uitgegeven.

INTERNATIONALE ONTWIKKELINGEN

De vraag dringt zich op in hoeverre de geschiedenis van de Nederlandse Freud-uitgaven vergelijkbaar is met die in andere landen.

Past Nederland in een internationaal patroon of is de Nederlandse uitgavegeschiedenis van Freud uitzonderlijk? De historie van de belangrijkste internationale Freud-uitgaven zal daarom kort geschetst worden, evenals de huidige ontwikkelingen met betrekking tot het uitgeven en het editeren van Freuds teksten.⁴

Duitse Freud-uitgaven

De geschiedenis van de Duitstalige Freud-uitgaven is uitvoerig beschreven door Ilse Grubrich-Simitis in *Zurück zu Freuds Texten*. Aanvankelijk publiceerde Freud zijn boeken bij de Weense uitgever Franz Deuticke en Hugo Heller. Nadat Freud in 1919 zijn eigen uitgeverij, de Internationale Psychoanalytische Verlag, had gesticht, publiceerde hij zoveel mogelijk daar zijn eigen werk. De allereerste Freud-editie, de *Gesammelte Schriften*, kwam bij de Internationale Psychoanalytische Verlag in de periode 1924-1934 tot stand. Deze thematisch geordende editie stond onder redactie van eerst Otto Rank, vervolgens van de nieuwe directeur van de Internationale Psychoanalytische Verlag, A. J. Storfer, en ten slotte van Freuds dochter Anna. Dit verzamelde werk, in tien delen, was vooral een leeseditie. Een noemenswaardig redactioneel apparaat ontbrak: de editie was niet of nauwelijks voorzien van noten en inleidingen, varianten en een index. Er werden slechts een paar honderd exemplaren verkocht, terwijl er drieduizend exemplaren gedrukt waren. Freud was zelf echter bijzonder trots op zijn 'Gesamtausgabe'. Hij beschreef deze zelf als een 'stattliche, fast prunkvolle Gesamtausgabe, gesetzt in einer klassizistischen Antiqua, gedruckt auf Büttenwerckdruck-Papier, fadengeheftet, geschmückt mit Leseband, Farbschnitt, Sepia-Tiefdruckfrontispiz, handgebunden in Saffianleder mit Goldprägung'.⁵

De nazi-tijd betekende het einde van de Internationale Psychoanalytische Verlag. In 1938 week Freud uit naar Londen waar hij de Engelse uitgever John Rodker ontmoette, die de eenmanszaak Imago Publishing Company bezat. Imago legde zich voortaan uitsluitend toe op het uitgeven van het verzameld werk van Freud in het Duits. Zo werden de *Gesammelte Schriften* opgevolgd door de beroemde *Gesammelte Werke*, een editie bestaande uit zeventien banden. Deze kwam in Londen tot stand in de jaren 1938-1952, onder

redactie van Anna Freud, Edward Biblins, Ernst Kris, Willi Hoffer en Otto Isakower. Freud heeft de plannenmakerij voor de uitgave nog net meegemaakt. Het grote verschil met de *Gesammelte Schriften* is dat de *Gesammelte Werke* niet thematisch is ingedeeld, maar naar chronologie. Maar wederom ontbreekt een editieverantwoording, een tekstvergelijking met de *Gesammelte Schriften*. Bovendien zijn verschillende redactionele ingrepen niet verduidelijkt. Wel zijn er aanvullingen, zoals een gecombineerd zaken- en persoonsnamenregister en een bibliografie. Maar nog steeds wordt de *Gesammelte Werke* als een leeseditie gezien, en niet als een kritische Freud-editie. Anna Freud zag zelf ook de tekortkomingen van de editie:

‘Ich weiß sehr gut, was die Fehler der jetzigen deutschen Ausgabe sind; sie sind nur durch die außerordentlich schwierigen Bedingungen zu entschuldigen, unter denen wir sie hergestellt haben. Und offenbar waren wir damals nicht sehr “kompetent”, haben auch keinerlei kompetente Hilfskräfte gehabt.’⁶

Vanaf 1960 speelt de Duitse uitgeverij S. Fischer Verlag een toonaangevende rol in de Freud-uitgaven. Deze in Frankfurt gevestigde uitgeverij, die toen onder leiding stond van Berman Fischer, wilde overigens in 1939 al Freuds *Der Mann Moses und die monotheistische Religion* uitgeven, maar de Amsterdamse uitgever Allert de Lange was haar voor. Vanaf 1960 lukte het Fischer om de volledige rechten van al het werk van Freud over te nemen van Imago, dat in 1961 was opgeheven. Fischer Verlag besloot samen te werken met de Engelse Freud-editeur James Strachey. Met de medewerking van James Strachey, Angela Richards en Alexander Mitscherlich werd in de jaren 1969-1975 een nieuwe Duitse thematische geordende Freud-editie door Fischer uitgegeven: de *Studienausgabe*. Deze editie, die net als de *Gesammelte Werke* nog steeds leverbaar is, omvat tien paperbacks plus een ongenummerde *Ergänzungsband*. Bij de geselecteerde teksten werd een groot gedeelte van het Engelse redactionele apparaat van James Strachey in het Duits vertaald, evenals de verklarende noten en de beknopte inleidingen. De *Studienausgabe* was daarmee de meest kritische Duitstalige Freud-

editie. Wel werden in 1968 de *Gesammelte Werke* uitgebreid met een 'Gesamtregister' (deel 18), dat een zeer uitvoerige index op de gehele editie bevat. Bovendien volgde in 1987 een *Nachtragsband* bij de *Gesammelte Werke*, een aanvulling met voornamelijk vroege publicaties van Freud, die onder redactie van Ilse Grubrich-Simitis en Angela Richards tot stand kwam. Bij de samenstelling van dit aanvullende deel werd ook samengewerkt met Engelse Freud-redacteuren James en Alix Strachey, en is eveneens het redactionele apparaat van James Strachey geraadpleegd.

Zo bezien ligt er dus het vreemde gegeven dat er in Freuds moedertaal, het Duits, geen volledige en zorgvuldig geannoteerde editie bestaat, al zijn daartoe wel aanzetten gedaan met de *Studienausgabe* en de *Nachtragsband*. Grubrich-Simitis had al in de jaren zestig van de vorige eeuw met Alexander Mitscherlich deze ommissie geconstateerd en probeerde om in samenwerking met het Sigmund Freud Instituut in Frankfurt een Duitse historisch-kritische editie samen te stellen, maar er werd geen geschikte redacteur gevonden. Bovendien wilden de erven Freud om privé-redenen geen volledige toegang tot het Freud-archief verlenen. Volgens Grubrich-Simitis was het bovendien op dat moment nog te vroeg om Freuds werk te gaan historiseren.

Wat eveneens mislukte was het bezorgen van de vooranalytische, voornamelijk neurologische werken van Freud. De Duitse neuroloog Paul Vogel had daarmee een start gemaakt, maar kon deze onderneming wegens ziekte niet volbrengen. In de loop der tijd zijn er door Fischer Verlag daarentegen diverse Freud-pockets op de markt gebracht, en werd er aan het einde van de jaren tachtig besloten tot de uitgave van een nieuwe Freud-editie in 28 pockets, de *Sigmund Freud-Werke im Taschenbuch*, die onder redactie staat van Ilse Grubrich-Simitis. Van de beoogde 28 delen zijn er inmiddels 26 verschenen. Deze reeks, waarin een selectie van Freuds belangrijkste teksten wordt heruitgegeven, baseert zich op de *Gesammelte Werke*, maar geeft nu bij elk deel inleidingen van de hand van Duitse analytici. Zo verzorgde Stavros Mentzos een inleiding bij *Studien über Hysterie* en deed Wolfgang Leuschner dit bij *Zur Auffassung der Aphasien*, waarvoor Paul Vogel nog als bezorger wordt genoemd.

Ilse Grubrich-Simitis pleitte in 1993 wederom voor een nieuwe Duitse uitgave van Freuds werk, waarbij zij veel belang hecht aan het tonen van het oorspronkelijke materiaal van Freud, waaronder diens schetsen, notities en ander ongepubliceerd materiaal. Ook uitte zij de hoop dat ooit een Duitse volledige historisch-kritische editie verwezenlijkt kan worden.

Kort samengevat kan worden vastgesteld dat de editie-geschiedenis van Freud in het Duits tamelijk moeizaam is geweest. Bij het uitgeven van Freuds werk, dat vaak onder moeilijke omstandigheden moest worden gedaan, waren er veel redactionele wisselingen en vertragingen en moesten er concessies gedaan worden aan de redactionele kwaliteit.

Engelstalige Freud-uitgaven

Freuds teksten zijn vanaf 1909 in het Engels vertaald en inmiddels is vrijwel alles wat Freud heeft gepubliceerd in het Engels verschenen. De eerste vertalers van Freuds werk waren Abraham Brill, Ernest Jones, James Putnam en Joan Riviere. Vanaf 1920 gold James Strachey, de broer van de Engelse schrijver Lytton Strachey, als de belangrijkste vertaler. Freud vond zelf de vertalingen van Brill niet goed, maar was wel te spreken over de anderen, zo schreef hij in 1923 aan zijn neef Edward L. Bernays:

‘There is the question of the translations. Brill’s were not good, that of the lectures as you know, rather bad, but the new English translations are done by excellent people, clever pupils like Mrs. Riviere or the younger Strachey.’⁷

Ernest Jones had in 1920 het plan opgevat een ‘standard edition’ samen te stellen. Al jaren daarvoor, in 1913, had Jones een glossarium van termen opgesteld, waarin de terminologie van Freud in het Engels werd gestandaardiseerd. Jones vertaalde vrij letterlijk en gebruikte Griekse en Latijnse terminologie en streefde een uniforme ‘standaardeditie’ na, waar James Strachey hem later in zou volgen. Jones had een grote invloed op Strachey, en Freud heeft altijd achter Strachey, die overigens bij Freud in analyse was geweest, gestaan.⁸

De eerste Engelstalige editie van het verzameld werk van Freud is de *Collected Papers*, een selectie van de teksten van Freud in vijf banden, die in de periode van 1924 tot 1950 tot stand kwam onder leiding van Joan Riviere, Alix Strachey en James Strachey. In 1950 lanceerde nu Strachey echter het plan om een 'standard edition' te maken, hetgeen resulteerde in de beroemde *Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, in vierentwintig banden. Deze editie, onder redactie van James Strachey, in samenwerking met Anna Freud, Alix Strachey, Alan Tyson en Angela Richards kwam tot stand in de jaren 1953 tot 1974. De uitgever was het beroemde The Hogarth Press (in samenwerking met The Institute of Psycho-Analysis), dat geleid werd door Leonard Woolf, echtgenoot van Virginia Woolf. Al in 1924 was The Hogarth Press verantwoordelijk geweest voor de uitgavenreeks van The Institute of Psycho-Analysis, die door Ernest Jones, geassisteerd door James Strachey, geredigeerd werden: *The International Psycho-Analytical Library*. Hier verschenen vele teksten van Sigmund Freud (waaronder vier delen van de *Collected Papers*, die uitstekend verkochten), maar ook werk van Anna Freud en Theodor Reik. Leonard Woolf schreef over zijn bemoeienis als uitgever van Freud en zijn vertalingen:

'The greatest pleasure that I got from publishing *The Psycho-Analytical Library* was the relationship which it established between us and Freud. [...] He was not only a genius, but also, unlike many geniuses, an extraordinarily nice man. [...] The publication of the Standard Edition of the Complete Psychological Works of Freud, which we began in 1953, was one of the most difficult and delicate business operations which I have ever put through. [...] Freud had been incredibly generous and casual with his copyrights. [...] I feel no call to praise the famous men whom I have known. Nearly all famous men are disappointing or bores, or both. Freud was neither; he had an aura, not of fame, but of greatness.'⁹

De *Standard Edition* heeft wereldwijd een enorme invloed gehad op de verspreiding en receptie van Freud. Vele generaties psycho-

Speech van Leonard Woolf tijdens diner ter gelegenheid van de voltooiing van de Standard Edition in 1966. [Foto van website The British Psychoanalytical Society]

Foto rechts: James Strachey
[Foto van website The British Psychoanalytical Society]

analytici zijn opgeleid met deze Freud-editie, en dit verzameld werk was — en is nog steeds in veel opzichten — de onbetwiste autoriteit. Zo zegt de psychoanalyticus Malcolm Pines niet ten onrechte: ‘To study Freud is to study Strachey, the medium through whom his message is transmitted.’¹⁰ Het werk dat Strachey heeft geleverd is enorm; hij heeft er zijn leven aan gewijd. Toch is er in toenemende mate kritiek gekomen op de editie. Ten eerste raadpleegde Strachey nooit de originele, handgeschreven Duitse teksten van Freud. Vervolgens zouden Freuds teksten te veel door hem zijn gemedicaliseerd en verwetenschappelijkt. Strachey

wilde vooral de psychoanalyse institutionaliseren. Ook op de vertalingen van Strachey is veel kritiek gekomen: waar Freud in alledaags Duits schreef, op veelzijdige, persoonlijke, dynamische wijze, vertaalde Strachey op een eenzijdige, abstraherende, reductionistische en onpersoonlijke manier. Hierdoor is volgens sommigen een verkeerde Freud neergezet.¹¹ Het hoeft geen betoog dat Freud niet schreef met het oog op een uiteindelijke 'standard edition': hij schreef gevarieerd, met een enorme woordenschat. Een voorbeeld kan dit illustreren: waar Freud het heeft over 'der Aufbau', 'der Bau', 'der Überbau', 'die Bildung', 'die Gliederung', 'das Gebäude', 'das Gebilde', 'das Gefüge', 'die Ordnung', 'die Struktur', 'der Träger', werd dit consequent door Strachey vertaald met slechts één woord, 'structure'.¹²

Naast de *Standard Edition* is er de bekende *Pelican Freud Library*, uitgegeven door Penguin Books. Deze pocketeditie — samengesteld door Angela Richards — is thematisch gegroepeerd in vijftien delen en kwam in de periode 1973-1986 tot stand. Het editoriale materiaal is aan de *Standard Edition* ontleend, maar het is ingekort en toegespitst op het algemene publiek.

In het Engelse taalgebied worden momenteel verschillende Freud-edities voorbereid. De neuropsycholoog en psychoanalyticus Mark Solms werkt al ruim tien jaar aan twee grote projecten. Zo is er de herziening van de *Standard Edition*, waarop zoals gezegd aanzienlijke (vertaal)kritiek is gekomen. De niet-canonische status van Strachey wordt daarmee onder ogen gezien. De revisie betreft onder andere een lichte correctie van de vertaling.¹³ De verbeteringen zijn van taalkundige, grammaticale aard, maar er zijn ook aanpassingen met een meer controversieel karakter. Daarbij gaat het met name om de interpretatie van centrale freudiaanse begrippen, waarbij Solms de lezer erop attendeert dat er diverse interpretaties mogelijk zijn. Hij geeft deze voorstellen in het notenapparaat. Rond een begrip wordt de internationale wetenschappelijke discussie getoond, inclusief de inmiddels tot stand gekomen secundaire literatuur. Solms heeft slechts één verandering in de lopende tekst doorgevoerd. Het Duitse 'Trieb' is nu door hem vertaald als 'drive', waar het vroeger 'instinct' was. Bovendien komt er in het laatste deel van de editie een uitvoerige 'glossary of techni-

cal terms' (waarin begrippen opgenomen zijn als 'cathexis', 'super-ego', 'Id'). Deze begrippenlijst laat zien hoe Strachey bepaalde termen vertaalde, maar ook waar zijn vertalende voorgangers zoals Abraham Brill en Ernest Jones voor kozen. Het geeft de geschiedenis van een begrip weer en toont aan hoe Freud tot een bepaalde definitie is gekomen, daarmee rekening houdend met de cultureel-filosofische invloeden van zijn tijd.

Op redactioneel niveau zijn er eveneens wijzigingen, die vooral uit het actualiseren van Strachey's inleidingen bestaan. Maar er wordt ook gebruik gemaakt van ongepubliceerd materiaal dat Ilse Grubrich-Simitis heeft verzameld,¹⁴ zoals Freuds notities, schetsen en netschriften. Bovendien stelt Solms een nieuwe zakenindex over de gehele editie samen. Tot slot is er de toevoeging van een veertigtal artikelen, meestal korte stukken van Freud, die vrijwel allemaal opgenomen zijn in de Duitse *Nachtragsband*.¹⁵

Mark Solms bereidt ook een verzameld werk voor van het vroege, vooranalytische werk van Freud: *The Complete Neuroscientific Works of Sigmund Freud*.¹⁶ Deze vierdelige editie bevat Freuds neurowetenschappelijke teksten. Solms vertaalt de vroege teksten van Freud vanuit het Duits naar het Engels en annoteert deze. Hoewel Freud zelf zijn vroege werk heeft afgescheiden van 'zijn' psychoanalyse, werpt dit werk wel licht op zijn eerste psychoanalytische ontdekkingen en ontwikkelingen. Zijn boek over afasie uit 1891, *Zur Auffassung der Aphasien*, laat bijvoorbeeld heel duidelijk Freuds overgang van neurofysiologie naar de psychoanalyse zien. Er wordt de laatste jaren overigens in toenemende mate onderzoek verricht naar de zogenaamde 'neuropsychanalyse'.¹⁷

Hoe anders zien de editoriale uitgangspunten eruit bij de *Penguin Freud Library*, een zestiendelige pocketeditie die onder redactie staat van de schrijver en psychoanalyticus Adam Philipps. Met *Interpreting Dreams*, dat in het voorjaar van 2006 zal verschijnen, wordt deze editie voltooid. De editie is thematisch ingedeeld en de vertaling — die met opzet niet uniform en consistent is — wordt verzorgd door diverse literaire vertalers die geen verwantschap hebben met de psychoanalyse. Bij elk deel worden inleidingen geschreven door academici waarvan de meesten geen psychoanalytische achtergrond hebben. Philipps wil vooral een 'moderne'

Freud laten zien, een ‘humanistische’ Freud, in tegenstelling tot Strachey’s klinische en wetenschappelijke Freud. Hij beoogt een literaire editie samen te stellen, en wil de in zijn ogen verstarde, gemedicaliseerde, moralistische en geïnstitutionaliseerde psychoanalyse verlevendigen tot een vorm van literatuur. Zo zegt hij in een interview in *The New York Times* van 10 juni 2000:

‘a secular, literary Freud who is seen to be like every other writer: endlessly re-describable and re-translatable [...] I think a literary translation will capture some of what has been lost in Freud: an unconsciousness and a conscious ambiguity in the writing, and an interest in sentences, in the fact that language is evocative as well as informative.’¹⁸

Franse Freud-uitgaven

Freud schreef in het begin van zijn carrière verschillende artikelen over histerie en neurologie in het Frans.¹⁹ Toch verschenen er pas vanaf 1913 Franse vertalingen van Freuds andere artikelen en kwam in 1920 voor het eerst een heel werk van Freud in Franse vertaling uit: ‘Origine et développement de la psychanalyse’, in het Zwitserse tijdschrift *La Revue de Genève*.²⁰ In Frankrijk zijn er vervolgens vanaf 1920 tal van boeken van Freud op de markt gebracht, door drie verschillende Franse uitgevers.²¹ Gustav Payot was de eerste Franse uitgever die belangstelling toonde voor Freuds boeken; tussen 1920 en 1930 bracht hij tal van Freud-vertalingen op de markt. Naast Payot gaf ook Félix Alcan, de oprichter van de latere Presses Universitaires de France, Freuds werk uit. Maar ook de beroemde uitgever Gaston Gallimard had — op aanraden van André Gide — oog voor Freud. Hij correspondeerde met Freud en gaf meerdere boeken van hem uit, die vertaald werden door onder anderen prinses Marie Bonaparte, Rudolph Loewenstein en later Anne Berman.

Pas in de jaren tachtig is de Parijse uitgever Presses Universitaires de France begonnen met het uitgeven van een verzameld werk van Freud, de *Oeuvres complètes de Freud*. Deze chronologisch geordende editie die uit tweeëntwintig banden zal bestaan, staat

onder redactie van de psychiater André Bourguignon, de germanist Pierre Cotet en de psychoanalyticus Jean Laplanche. In 1988 verscheen het eerste deel, in 2005 waren er dertien banden beschikbaar en in 2009 hoopt men de editie te voltooien. Dat men relatief laat met het uitgeven van een Freud-editie is gestart, in een land waar de psychoanalyse springlevend was en nog steeds is,²² mag opvallend genoemd worden. Die vertraging is vooral veroorzaakt door het feit dat de rechten van Freud bij diverse uitgevers lagen, zo meldt Laplanche in het boek *Traduire Freud*, een band met toelichtingen bij de *Oeuvres complètes*.²³ Bovendien duurde het vertalen ook lang, ondanks het feit — of wellicht misschien juist daardoor — dat er tien vertaalgroepen zijn opgericht, bestaande uit ieder drie personen waarmee het totale aantal vertalers op dertig komt. De editeurs van de Franse uitgave streven bovenal een letterlijke en uniforme wijze van vertalen na, die door de gehele editie consequent wordt doorgevoerd. Een consistente vertaling van begrippen staat hoog in het vaandel, maar daarbij wordt de intertekstualiteit niet uit het oog verloren. Een begrip kan bij Freud immers diverse betekenissen hebben, afhankelijk van Freuds ontwikkeling in zijn theorievorming. De *Oeuvres complètes* moet in principe een ‘freudiaans Frans’ bieden. De stijl van Freud wordt vanwege het freudiaanse idioom daarom zo letterlijk mogelijk gevolgd. Er worden zelfs neologismen bedacht, zoals het Franse ‘désaïde’ voor het Duitse ‘Hilflosigkeit’.²⁴

De invloed van de Franse psychoanalyticus Jacques Lacan is een niet te onderschatten factor in de belangstelling voor Freud in Frankrijk. Zijn adagium ‘retour à Freud’ heeft de Franse psychoanalyse sterk beïnvloed. Laplanche vermijdt echter — in weerwil van orthodoxe lacanianen — zoveel mogelijk lacaniaanse terminologie, omdat zijns inziens de rol van Lacan vooral ligt in het geven van commentaar op Freud en niet in de directe vertaling van freudiaanse begrippen. Voor Laplanche geldt er uiteindelijk maar een regel: ‘Le texte, tout le texte, rien que le texte.’²⁵

Opvallend is dat de editeurs van de *Oeuvres complètes de Freud* niet de noten van James Strachey uit de Engelse *Standard Edition* hebben overgenomen. De noten van Strachey stemden tot weinig tevredenheid en het reviseren van de noten zou volgens Laplanche

een nog grotere vertraging in de publicatie van de *Oeuvres complètes* opleveren. Bovendien zijn de editeurs van mening dat Freuds tekst voor zichzelf moet spreken.

Volgens Malcolm Pines is er geen land ter wereld waar zo zorgvuldig wordt omgesprongen met Freuds tekst:

‘The rallying cry of “Back to Freud” was first heard from Lacan in France, where there still is no uniform complete edition of Freud though one is now in preparation. Only in France have Freud’s own words been so closely scrutinized, so carefully translated; nowhere else has so much theoretical sophistication been applied to “The Language of Psychoanalysis”.’²⁶

Nogal eens hoort men dat de psychoanalyse vergroeid is met de Duitse taal en dat daarom een vertaling van Freud nooit goed genoeg zal zijn. Laplanche ziet dat echter anders, blijkens een interview met hem in het Duitse vakblad *Psyche*:

‘Ich persönlich denke daß die Entdeckung der Psychoanalyse universell ist. Sicherlich hat seine Sprache Freud dabei geholfen, aber ich denke nicht daß die Entdeckung in eine andere Sprache unmöglich gewesen wäre. Es mag sein, daß die Freudsche Rhetorik, die ja eine besondere ist, sich der deutschen Sprache bedient, aber sie unterwirft sie sich auch. Man darf Freuds Deutschtum auch nicht übertreiben. [...] Ich bin der Meinung, daß das eigentlich Fremde bei Freud die Entdeckung des Unbewußten ist.’²⁷

*Spaanstalige Freud-uitgaven*²⁸

De Madrileense uitgever Biblioteca Nueva publiceerde tussen 1922 en 1934 een verzameld werk van Freud, de driedelige *Obras Completas*. De Spaanse filosoof José Ortega y Gasset was er een voorstander van om werk van Freud uit te geven. Luis López-Ballesteros vertaalde in klassiek Spaans voor het eerst Freuds teksten. De *Obras Completas* werden als een zeer belangrijke publicatie in de Spaansprekende landen gezien. Freud liet ook hier zijn enthous

siasme voor een uitgave van zijn verzameld werk blijken, zo wordt duidelijk uit een brief die hij naar aanleiding van de Spaanse uitgave schreef aan zijn dochter Anna: ‘Das Schönste ist aber eine Zeile auf dem Rücken des Buches. Es heißt: Obras completas I. Also eine Gesamtausgabe!’²⁹ Alhoewel López-Ballesteros vrij vertaalde en op sommige punten sterk afweek van het origineel was Freud opgetogen over zijn inspanningen:

‘Toen ik een jonge student was, was mijn verlangen om de onsterfelijke Don Quichot in het origineel van Cervantes te lezen zo sterk dat ik, zonder de hulp van leraren, de schone Castiliaanse taal heb geleerd. Dankzij die jeugdige geestdrift kan ik nu — reeds op gevorderde leeftijd — de precisie van uw Spaanse versie toetsen, waarvan de lectuur mij vanwege de zeer correcte interpretatie van mijn gedachten en de sierlijke stijl steeds met grote waardering vervult. Ik bewonder bovenal dat u, die geen arts of psychiater van beroep bent, een zo volmaakte en nauwgezette beheersing van een hoogst ingewikkelde en bij tijd en wijle duistere materie hebt weten te verwerven.’³⁰

Vanaf 1943 werden de *Obras Completas* voortgezet door de vertaler Ludovico Rosenthal. Tussen 1952 en 1956 werden ze in tweentwintig delen uitgegeven door de Argentijnse uitgever Santiago Rueda, omdat in Spanje de meeste uitgevershuizen ter ziele waren gegaan tijdens de Burgeroorlog en de daaropvolgende Tweede Wereldoorlog en door de kaalslag van het regime van Franco. In Argentinië was bovendien een groeiende belangstelling voor de psychoanalyse. Opmerkelijk is dus dat de eerste grote verzameld werk-editie van Freud in het Spaans uitkwam, nog vóór de beroemde Engelse *Standard Edition*. Vele Spaanstalige psychoanalytici stelden desalniettemin prijs op een Spaanse variant van de *Standard Edition*. Zo kwam het tot de uitgave van een nieuwe Spaanse *Obras Completas*-editie tussen 1978 en 1982, die vertaald is uit het oorspronkelijke Duits door José Etcheverry en uitgegeven door de Argentijnse uitgever Amorrortu Editores. Deze editie nam het gehele redactionele apparaat van Strachey over en bood, in tegenstelling tot de uitgave van López-Ballesteros en Rosenthal,

een letterlijke en consistente en uniforme vertaling. Etcheverry vertaalde intellectualistisch en bood in een extra deel vele verklaringen voor zijn vertalingen van bepaalde begrippen, terwijl hij bovendien regelmatig het originele Duitse woord tussen vierkante haken in de lopende tekst weergaf. Doordat Etcheverry letterlijk vertaalde, Freuds filosofische achtergrond goed aanvoelde en dicht bij het Duits bleef, wordt de kwaliteit van de vertaling in deze editie als beter beschouwd dan die van Strachey. Sommige woorden zijn ook eenvoudiger en directer in het Spaans te vertalen. ‘Das Ich’, ‘das Es’ en ‘das Über-Ich’ werden ‘yo’, ‘ello’, ‘super-yo’, eenvoudig weg omdat de woorden ‘The I’ of ‘the Ego’ niet bestaan in het Spaans. En het was Etcheverry die het woord ‘Trieb’ vertaalde als ‘pulsión’ (in plaats van ‘instincto’) en daarin hebben vele vertalers en psychoanalytici hem gevolgd. Een algemeen gehoord nadeel van de Etcheverry-editie is echter dat deze moeizaam leest.

Het opvallendst in de Spaanse geschiedenis van de teksten van Freud is dus dat er twee zo sterk van elkaar verschillende edities zijn geformeerd.

TOT BESLUIT

Nederland past met haar geschiedenis van de Freud-uitgaven in een internationaal patroon, niet alleen wat betreft de veelzijdige en complexe geschiedenis daarvan, maar ook vanwege de voorbereiding van een nieuwe Freud-editie, *Werken*. Met deze nieuwe editie wordt tegelijkertijd een begin gemaakt met het *historiseren* van Freuds teksten, een vierde fase in de Nederlandse uitgavengeschiedenis van Freud, na die van de introductie, de popularisering en de canonisatie.

In veel Europese landen kwamen rond 1910 de eerste Freud-vertalingen op de markt, waarbij Freud zelf de vertalingen autoriseerde en toestemming gaf voor uitgave. In de meeste landen waren er aanvankelijk verschillende uitgevers van Freuds werk, maar op termijn bleven er uitgevers over die zijn werk voortaan consequent en met beleid gingen uitgeven. In Nederland was dat Uitgeverij Boom, in Frankrijk Presses Universitaires de France, in

Duitsland S. Fischer Verlag, in Engeland The Hogarth Press en in de Spaanstalige landen Amorrortu Editores.

Wanneer men de verschillende uitgeefinspanningen vergelijkt wordt duidelijk dat het editeren van Freud in elk land een langdurig proces is. Het uitgeven van een verzameld werk van Freud kost bij elke uitgever veel tijd en inspanning en vaak zijn er verschillende hindernissen te nemen. Veel editiewerk is afgebroken of onderbroken en er zijn veel redactionele wisselingen en vertalers geweest. Een vergelijking met de Nederlandse situatie dringt zich op. Over de *Sigmund Freud Nederlandse Editie* hebben de uitgevers immers zo'n vijftienvintig jaar gedaan en dit is zeker geen uitzondering. In Frankrijk is men zelfs nog bezig met het uitgeven van een eerste verzameld werk-editie. De Nederlandse editie is hiermee vergeleken minder uniform, en is vanwege de thematische indeling anders opgezet. Door de nieuwe editie *Werken* op de markt te brengen, waarbij de vertaling opnieuw wordt beoordeeld en er verschillende aanpassingen op redactioneel niveau zullen plaatsvinden, is duidelijk dat men ook in Nederland streeft naar een hoger niveau van perfectie.

De internationale ontwikkelingen die momenteel gaande zijn rond het uitgeven en editeren van Freuds werk laten zien dat Freud nog alom aanwezig is in de eenentwintigste eeuw en dat er een behoefte blijft bestaan om zijn teksten in vertaling te kunnen lezen. *Werken* is onderdeel van deze trend. Op basis van het voorliggende onderzoek kunnen voor toekomstige Freud-uitgaven wel enkele aanbevelingen gegeven worden.

Het is allereerst een groot goed dat er verschillende Freud-vertalingen in wording zijn. De geschiedenis leert immers dat er vrijwel nooit een definitieve tekst of vertaling bestaat en de vele verschillende vertalingen houden Freuds gedachtegoed op diverse manieren levend. Bij elke editie en vertaling heeft men de kans iets nieuws te ontdekken en neemt de kennis en het begrip van Freuds theorie toe. De veelzijdigheid aan vertalingen en redactionele werkzaamheden biedt daarom ontegenzeggelijk een bron van inspiratie en hulp voor Freud-onderzoekers. Bovendien doorbreekt deze variatie een dreigende orthodoxie en verhindert het een zich volledig toe-eigenen van Freuds teksten door één persoon.

Overeenkomstig Grubrich-Simitis' gedachte is dat de tekstbezorger zich terughoudend moet opstellen. De tekst dient zijn onafhankelijkheid te houden en moet voor zichzelf kunnen spreken, en de redacteur of editeur moet zich zoveel mogelijk onthouden van duiding en interpretatie. Het gaat in de eerste plaats om het tonen van de tekst en de totstandkoming ervan, waarbij gebruik kan worden gemaakt van de nieuwste bronnen en wetenschappelijke inzichten waar het de tekst zelf betreft.

Meer internationale samenwerking bij het Freud-uitgeven, een 'shared knowledge' zoals Mark Solms het omschrijft,³¹ is in de toekomst zeer gewenst. Er is inmiddels veel deskundigheid bij diverse Freud-editeurs. Uitgevers, editoren en redacteurs hoeven — in tegenstelling tot James Strachey — niet zonder voorkennis te werken, wanneer zij een verzameld werk-editie van Freud willen samenstellen. Ook uitgevers zouden veel meer met elkaar samen kunnen werken, door bijvoorbeeld (para)tekstuele elementen als inleidingen of begrippenlijsten, maar ook indexen in een vroeg stadium ter beschikking te stellen aan hun collega's. Een historisch-kritische Freud-editie bijvoorbeeld — hoezeer die voorlopig nog een toekomstideaal lijkt — betekent immers een grote en langdurige onderneming en is ondenkbaar zonder de medewerking van velen. Een internationaal redactioneel team van verschillende Freud-deskundigen, vertalers en redacteurs is daarom zeer aanbevelenswaardig. Ook zal een academische instelling het werk moeten ondersteunen en zullen er meerdere subsidiegevers moeten zijn die het belang inzien van Freuds werk, in het kader van zowel de menswetenschap als de cultuuroverdracht in het algemeen.

Het streven naar een historisch-kritische Freud-editie is een noodzaak voor de toekomst. De laatste jaren wordt in de editiepraktijk vooral het creatieve proces van een auteur getoond en verschijnen er diverse deedities op dat terrein, zoals de *Nachlass*-editie van Friedrich Nietzsche, die overigens ook in het Nederlands wordt uitgebracht.³² Ook bij de Freud-uitgaven wordt met name door Grubrich-Simitis het oorspronkelijke, ruwe materiaal van Freud verzameld, waardoor zichtbaar wordt hoe Freud als auteur en onderzoeker te werk ging. Hoewel de nalatenschap van Freud voorlopig niet in zijn totaliteit openbaar zal zijn, levert dit grond-

materiaal wel alvast relevante informatie op. Veel wat Freud heeft gezegd over zijn eigen werk heeft hij in brieven geschreven en soms heeft Freud in zijn correspondentie zelfs complete schetsen van zijn boeken gegeven. Al dit para-, epi- en peritekstuele materiaal kan verwerkt worden in 'officiële' uitgaven of in een grote editie. Daarbij kan ook gebruik worden gemaakt van nieuwe media, zoals het internet. Het is denkbaar dat er in de toekomst een internationale Freud-site komt die gezamenlijk beheerd wordt door bijvoorbeeld uitgevers, redacteurs en deskundigen vanuit verschillende wetenschappelijke disciplines, die hun materiaal daarop publiceren.

De rol van de uitgever bij de bekendmaking van Freuds gedachtegoed is in Nederland van groot belang gebleken. De uitgevers namen vaak als eersten het initiatief om Freuds werk uit te geven, in relatieve afwezigheid van de psychoanalytische vakwereld, enkele uitzonderingen daargelaten. Blijkbaar is er voor het bekend maken van een dergelijk groot oeuvre van een auteur een relatieve buitenstaander nodig om het gedachtegoed te verspreiden, op een zo objectief mogelijke en veelzijdige wijze. Een uitgever kan deze rol op zich nemen, maar hij kan zich tegelijkertijd nooit Freud toe-eigenen, omdat deze immers 'publiek bezit' hoort te zijn.

In de nabije toekomst zal het tot de mogelijkheden behoren om in Nederland deeleedities van Freuds oeuvre uit te gaan geven. Hierbij kan men denken aan een brieveneditie of aan het vooranalytische werk van Freud en diens neurologische en neurofysiologische teksten. De editie *Werken* betekent in ieder geval een grote stap voorwaarts in het uitgeven van Freud in Nederland. Wellicht komt het ooit tot een historisch-kritische editie. Daar zal waarschijnlijk nóg een eeuw overheen gaan. Wat deze studie wel heeft laten zien is dat het Freud-uitgeven in Nederland, maar ook internationaal, een grillig proces is waarop veel factoren van invloed zijn en waarin de uitgever ook een afhankelijke positie heeft. Misschien is de toekomst van een dergelijke uitgave wel een illusie. Zolang er echter bevlogen uitgevers zijn die, zoals Van Suchtelen en zijn opvolgers, durven te dromen kan die wens in vervulling gaan.

Noten

- 1 Zie tevens E. Greven, 'Van een harte-lijke verwelcoming tot een kritisch gedogen. Geschiedenis en toekomst van de Nederlandse Freud-uitgaven', *Psychoanalytische Perspectieven*, 2005, 1, p. 67-94.
- 2 S. Freud, *Bruidsbrieven. Brieven aan Martha Bernays uit de jaren 1882-1886*. Amsterdam: Boom, 1997; S. Freud, C. G. Jung, *Brieven*. Rotterdam /Amsterdam: Lemniscaat /Boom, 2000.
- 3 I. Meyer-Palmedo en G. Fichtner (red.), *Freud-Bibliografie mit Werk-konkordanz*. Frankfurt am Main: S. Fischer, 1999.
- 4 Zie tevens E. Greven, 'Freud uit-geven', *Tijdschrift voor Psychoana-lyse*, 2006, 2, p. 81-91, waaraan de beschrijving van de internationale ontwikkelingen in het Freud-uit-geven is ontleend.
- 5 I. Grubrich-Simitis, *Zurück zur Freuds Texten*, p. 53.
- 6 Idem, p. 68.
- 7 Idem, p. 34. Brief van Freud aan E. L. Bernays, 14 september 1923.
- 8 Zie R. Steiner, 'Die Weltmachtstel-lung des Britischen Reichs. Notes on the Term Standard in the first translations of Freud', in: E. Timms en N. Segal (eds), *Freud in Exile. Psychoanalysis and its Vicissitudes*. New Haven /Londen: Yale University Press, 1988, p. 181-195.
- 9 L. Woolf, *Downhill All the Way*. Londen: The Hogarth Press, 1967, p. 166-167.
- 10 M. Pines, 'The question of revising the Standard Edition' in: *Freud in Exile*, p. 180.
- 11 Enkele critici zijn P. Mahony, D. G. Ornston, H. Junker en A. Hol-der, in: D. G. Ornston (ed.), *Trans-lating Freud*. New Haven /Londen: Yale University Press, 1992. Zie te-vens Timms en Segal, p. 177-219.
- 12 D. G. Ornston, 'How standard is the "Standard Edition"' in: *Freud in Exile*, p. 206.
- 13 Persoonlijke mededeling van Mark Solms aan auteur, 11 juli 2005.
- 14 Grubrich-Simitis, p. 101-302.
- 15 De nieuwe *Standard Edition* wordt uitgegeven door The Institute of Psycho-Analysis in Londen. De editie zal ook online en digitaal beschikbaar komen.
- 16 Londen: Karnac, vermoedelijk 2007. De Duitse editie zal niet door Fischer Verlag worden uitgegeven maar door Springer Verlag.
- 17 E. R. Kandel, 'Biology and the future of psychoanalysis: A new intellec-tual framework for psychiatry revisi-ted', *American Journal of Psychiatry*, 1999, vol. 156, p. 505-524; M. Solms, 'Freud returns', *Scientific American*, 2004, nr. 5, p. 57-63.
- 18 Uit R. Boynton, 'The other Freud (the wild one) — Adam Philipps' new edition aims to free the master from his disciples' obsessions'. *The New York Times*, 10 juni 2000 (www.robertboynton.com).
- 19 S. Freud, 'Quelques considérations pour une étude comparative des pa-ralysies organiques et hystériques', *Archives de Neurologie*, 1893, 26, p. 29-43 ; 'Les diplégies cérébrales infantiles', *Revue neurologique*, 1893, 8, 1, p. 177-183; 'Obsessions et phobies', *Revue neurologique*, 1895, 3, p. 33-38 ; 'L'hérédité et l'étiologie des névroses', *Revue neu-rologique*, 1896, 4, p. 161-169.
- 20 S. Freud, 'Origine et développement de la psychanalyse', *La Revue de Genève*, 1920 (december) p. 865-875, 1921 (januari) p. 80-87, (februari) p. 195-220.
- 21 Voor een gedocumenteerd over-zicht van de Franse Freud-uitgaven tot 1940 zie A. de Mijolla, 'L'édition en français de oeuvres de Freud avant 1940', *Revue internationale*

- d'histoire de la psychanalyse*, 1991, 4, p. 209-270 en 'Freud en français jusqu'en 1940', *Revue internationale d'histoire de la psychanalyse*, 1991, 4, p. 283-289.
- 22 Recent is er in Frankrijk een aanval op de psychoanalyse gekomen met de uitgave van Catherine Meyer e.a., *Le livre noir de la psychanalyse. Vivre, penser et aller mieux sans Freud*. Parijs: Les arènes, 2005.
- 23 J. Laplanche, P. Cotet, A. Bourguignon, 'Translating Freud', in: D. G. Ornston (ed.), *Translating Freud*. New Haven/Londen: Yale University Press, 1992, p. 136. Hierin is in Engelse vertaling opgenomen een gedeelte van A. Bourguignon, P. Cotet, J. Laplanche, F. Robert, *Traduire Freud*. Parijs: Presses Universitaires de France, 1989. Zie ook F.-M. Gathelier, 'Die Veröffentlichung von Freuds "Gesammelten Werken" in französischer Sprache. Gespräch mit Jean Laplanche', *Psyche*, 1991, 45, p. 700-712.
- 24 Zie Laplanche e.a., in: *Translating Freud*, p. 175.
- 25 Grubrich-Simitis, p. 17.
- 26 Pines, p. 178.
- 27 Gathelier, p. 707.
- 28 Ontleend aan Inga Villareal, 'Spanish translations of Freud', in: *Translating Freud*, p. 114-134. Zie tevens H. Vezzetti, 'Freud en langue espagnol', *Revue internationale d'histoire de la psychanalyse*, 1991, 4, p. 189-208.
- 29 Grubrich-Simitis, p. 51.
- 30 Brief van Freud aan Luis López-Ballesteros y de Torres, 7 mei 1923. Freud schreef naar alle waarschijnlijk deze brief in het Spaans (een Duits origineel ontbreekt): 'Siendo yo un joven estudiante, el deseo de leer el immortal D. Quichot en el original cervantino, me llevó a aprender, sin maestros, la bella lengua castellana. Gracias a esta afición juvenil puedo ahora — ya en avanzada edad — comprobar el acierto de su versión española de mis obras, cuya lectura me produce siempre un vivo agrado por la correctísima interpretación de mi pensamiento y la elegancia des estilo. Me admiro, sobre todo, cómo non siendo usted médico ni psiquiatra de profesión ha podido alcanzar tan absoluto y preciso dominio de una materia harto intrincada y a veces oscura.' De Nederlandse vertaling is van Wilfred Oranje.
- 31 Persoonlijke mededeling M. Solms aan auteur 11 juli 2005.
- 32 F. Nietzsche, *Nagelaten fragmenten* (red. G. Colli en M. Montinari). Deel 1-7. Nijmegen/Amsterdam: SUN, 2001 (in voorbereiding).

Bijlagen

BIJLAGE A *Nederlandse Freud-uitgaven*

Tussen ronde haken staat de internationale aanduiding van de Freud-bibliografie volgens Meyer-Palmedo & Fichtner, tussen rechte haken de datering van schrijven; voor een overzicht van de Nederlandse Freud-edities zie bijlage B, C en D.

- Over Psychoanalyse. Vijf voordrachten gehouden ter gelegenheid van het 20-jarig bestaan der Clark University (1910a)*. Leiden: S. C. van Doesburgh, 1912.
- De droom als uiting van het onbewuste zieleleven (1901a)*. Leiden: S. C. van Doesburgh, 1913.
- 'De sexueele beschavingsmoraal als oorzaak der moderne zenuwzwakte; Dwanghandelingen en godsdienstoefening' (1908*d*, 1907*b*), in: *Zenuw- en zieleleven*, serie III, 5. Baarn: Hollandia, 1914.
- De invloed van ons onbewuste in ons dagelijksch leven (1901b)*. Amsterdam: Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, 1916.
- Beschouwingen over oorlog en dood (1915b)*. Leiden: S. C. van Doesburgh, 1917.
- Inleiding tot de studie der psycho-analyse (1916-1917a)*. Deel 1. Amsterdam: Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, 1917.
- Inleiding tot de studie der psycho-analyse (1916-1917a)* Deel 2. Amsterdam: Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, 1918.
- Het levensmysterie en de psychoanalyse (1920g)*. Amsterdam: Querido, 1922.
- Het ik en de psychologie der massa (1921c)*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1924.
- De toekomst eener illusie (1927c)*. Amsterdam: Hoofdbestuur Vrijdenkersvereniging 'De Dageraad', 1929.
- Waarom oorlog? (1933b)* (met A. Einstein). Amsterdam: Seyffardt's Boeken Muziekhandel, 1933.
- Mozes en het monotheïsme (1939a)*. Amsterdam: Breughel, 1947.
- Totem en taboe. Enige parallellen tussen het zieleleven der wilden en der neurotici (1912-1913a)*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1952.
- Het levensmysterie en de psychoanalyse (1920g)*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1952.

Bijlagen

- 'Vergankelijkheid' (1916a), in: G. Bally, *De psychoanalyse van Sigmund Freud*. Utrecht: Het Spectrum, 1960, p. 295-298.
- Thomas Woodrow Wilson. President van 1913 tot 1921* (1966b [1938]) (samen met W. C. Bullitt). Meppel: Boom, 1967.
- De Wolfman* (1918b). Bilthoven: Ambo, 1972.
- Psychoanalytische aantekeningen over een autobiografisch beschreven geval van paranoia (dementia paranoides)* (1911c) (samen met *De ondergang van Daniel Paul Schreber: een klassiek geval van paranoia en schizofrenie* / Morton Schatzman). Amsterdam: Van Gennep, 1974.
- Hoofdlijnen van de psychoanalyse* (1940a [1938]). Amsterdam: Boom, 1983.
- De draagbare Freud*, Amsterdam: Prometheus, 1991. Dit is een selectie uit *The Freud Reader* (W. W. Norton & Company, 1989) en bevat de teksten *Over dromen, Een kinderherinnering van Leonardo Da Vinci, Groepspsychologie en ego-analyse, Een autobiografische studie, De toekomst van een illusie, Het onbehagen in de cultuur, Over een wereldbeschouwing*.
- Ontwerp van een natuurwetenschappelijke psychologie* (1950c [1895]). Gent: Idesca, 1992.
- Bruidsbrieven. Brieven aan Martha Bernays uit de jaren 1882-1886* (1960a [1873-1939]). Amsterdam: Boom, 1997.
- Ziektegeschiedenissen: Dora, De kleine Hans, De Rattenman, Het geval Schreber, De Wolvenman* (1905e [1901], e. a.). Amsterdam: Boom, 1998 (Kleine Sigmund Freud Bibliotheek).
- De droomduiding* (1900a). Amsterdam: Boom, 1999 (Kleine Sigmund Freud Bibliotheek).
- Beschouwingen over cultuur: Totem en taboe, Actuele beschouwingen over oorlog en dood, De toekomst van een illusie, Het onbehagen in de cultuur* (1912-13a, e. a.). Amsterdam: Boom, 1999 (Kleine Sigmund Freud Bibliotheek).
- Seksualiteit: Drie verhandelingen over de theorie der seksualiteit, Psychologie van het liefdeleven en andere teksten* (1905d, e. a.). Amsterdam: Boom, 2000 (Kleine Sigmund Freud Bibliotheek).
- Over psychoanalyse* (1910a). Amsterdam: Maarten Muntinga, 1999 (Rainbow Essentials).
- Brieven S. Freud en C. G. Jung* (1974a [1906-1913]). Rotterdam/Amsterdam: Lemniscaat/Boom, 2000.
- Psychopathologie van het dagelijks leven* (1901b). Amsterdam: Boom, 2001 (Kleine Sigmund Freud Bibliotheek).
- Waarom oorlog?* (1901b) (met A. Einstein). Hoorn: Hoogland en Van Klaveren, 2005.
- Inleiding tot de psychoanalyse* (1916-1917a). Amsterdam: De Wereldbibliotheek, 2006.

BIJLAGE B *Verzameld werk-Freud-edities*

- Sigmund Freud Nederlandse Editie*. Deel 1-30, ingedeeld in zeven rubrieken: Cultuur en religie, Psychoanalytische theorie, Psychoanalytische duiding, Ziektegeschiedenissen, Inleiding tot de psychoanalyse, Klinische beschouwingen, De psychoanalytische beweging, onder redactie van Adriaan Morriën, Henk Mulder, Thomas Graftdijk, Wilfred Oranje e.a. Amsterdam, Meppel: Boom, 1979-1993.
- Kleine Sigmund Freud Bibliotheek*. Deel 1-5 onder redactie van Wilfred Oranje. Amsterdam: Boom, 1998-2001 (vgl. Nederlandse Freud-uitgaven).
- Sigmund Freud Werken*. Deel 1-11 bezorgd door Wilfred Oranje. Registers samengesteld door Walter Schönau. Amsterdam: Boom, in voorbereiding.
- Gesammelte Schriften*. Deel 1, 2, 3, 6, 9, 11, onder redactie van Anna Freud, Adelbert Storfer. Deel 4, 5, 7, 8, 10 onder redactie van Anna Freud, Otto Rank. Deel 12 onder redactie van Anna Freud en Robert Wälder. Wenen: Internationaler Psychoanalytischer Verlag, 1924-1934.
- Gesammelte Werke*. Deel 1-8, 10-14, 16-17 onder redactie van Anna Freud, Edward Bibring, Willi Hoffer, Ernst Kris, Otto Isakower. Deel 9 en 15 onder redactie van Anna Freud, Edward Bibring, Ernst Kris. Londen: Imago Publishing Co., 1940-1952. Deel 18 (register) samengesteld door Lilla Weszy-Wagner. Frankfurt am Main 1968: S. Fischer Verlag.
- Nachtragsband: Texte aus den Jahren 1885-1938*, onder redactie van Angela Richards en Ilse Grubrich-Simitis. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag, 1987.
- Studienausgabe*. Deel 1-10 onder redactie van Alexander Mitscherlich, Angela Richards, James Strachey plus *Ergänzungsband*, onder redactie van Alexander Mitscherlich, Angela Richards, James Strachey, Ilse Grubrich-Simitis. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag, 1969-1975.
- Collected Papers*. Deel 1, 2, 4 onder redactie van Joan Riviere, deel 3 onder redactie van Alix Strachey en James Strachey, deel 5 onder redactie van James Strachey. Deel 1: New York, Londen, Wenen: International Psychoanalytic Press. Deel 2-5: Londen: The Hogarth Press en The Institute of Psycho-Analysis, 1924-1950.
- The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*. Deel 1-23 onder redactie van James Strachey, in samenwerking met Anna Freud, Alix Strachey, Alan Tyson, met medewerking van Angela Richards. Deel 24 (register) samengesteld door Angela Richards. Londen: The Hogarth Press en The Institute of Psycho-Analysis, 1953-1974. (Nieuwe editie in voorbereiding onder redactie van Mark Solms e.a., The Institute of Psycho-Analysis.)

Bijlagen

- The Complete Neuroscientific Works of Sigmund Freud*. Deel 1-4, onder redactie van Mark Solms. Londen: Karnac Books, in voorbereiding.
- Oeuvres complètes de Freud*. Deel 1-22, onder redactie van André Bourguignon, Pierre Cotet, Jean Laplanche. Parijs: Presses Universitaires de France, 1988-in voorbereiding.
- Obras completas*. Deel 1-3 onder redactie van Luis López-Ballesteros. Madrid: Biblioteca Nueva, 1948.
- Obras completas*. Deel 1-22 onder redactie van Ludovico Rosenthal. Buenos Aires: Santiago Rueda, 1952-1956.
- Obras completas*. Deel 1-24 vertaald door José Etcheverry. Buenos Aires: Amorrortu Editores, 1978-1982.

BIJLAGE C *Sigmund Freud Nederlandse Editie*

Inleiding tot de psychoanalyse

- Inleiding tot de psychoanalyse 1/2: Colleges inleiding tot de psychoanalyse (1916-1917a).
Inleiding tot de psychoanalyse 3: Colleges inleiding tot de psychoanalyse — Nieuwe reeks (1933a).
Inleiding tot de psychoanalyse 4: Vijf lezingen over psychoanalyse (1910a), Hoofdlijnen van de psychoanalyse (1940a).

Psychoanalytische theorie

- Psychoanalytische theorie 1: Formuleringen over de twee principes van het psychisch gebeuren (1911b), Ter introductie van het narcisme (1914c), Rouw en melancholie (1916-1917g), Aan gene zijde van het lustprincipe (1920g), Het masochisme als economisch probleem (1924c).
Psychoanalytische theorie 2: Enkele opmerkingen over het begrip 'onbewuste' in de psychoanalyse (1912g), Inleiding tot de metapsychologische verhandelingen (Strachey), Driften en hun lotgevallen (1915c), De verdringing (1915d), Het onbewuste (1915e), Metapsychologische aanvulling op de droomleer (1916-1917f), Overzicht van de overdrachtsneurosen (1985a [1915]).
Psychoanalytische theorie 3: Het Ik en het Es (1923b), Neurose en psychose (1924b), Het realiteitsverlies bij neurose en psychose (1924e), Notitie over het 'toverblok' (1925a), De ontkenning (1925h), Remming, symptoom en angst (1926d), Fetisjisme (1927e), De splitsing van het Ik in het afweerproces (1940e [1938]).

Psychoanalytische duiding

- Psychoanalytische duiding 1: Psychopathologie van het dagelijks leven (1901b).
Psychoanalytische duiding 2/3: De droomduiding (1900a).
Psychoanalytische duiding 4: Een uitgekomen droomvoorspelling (1941c [1938]), Over de droom (1901a), Over de contraire betekenis van oerwoorden (1910e), Dromen in de folklore (1958a [1911]), Een droom als bewijsmiddel (1913a), Sprookjesmateriaal in dromen (1913d), Droom

Bijlagen

en telepatie (1922a), Enkele aanvullingen op het geheel van de droomduiding (1925i).

Psychoanalytische duiding 5: De grap en haar relatie met het onbewuste (1905c), De humor (1927d).

Ziektegeschiedenissen

Ziektegeschiedenissen 1: Analyse van de fobie van een vijfjarige jongen ('De kleine Hans') (1909b), Postscriptum bij de analyse van de kleine Hans (1922c).

Ziektegeschiedenissen 2: Fragment van de analyse van een geval van hysterie ('Dora') (1905e), Verslag van een met de psychoanalytische theorie strijdig geval van paranoia (1915f), Over de psychogenese van een geval van homoseksualiteit bij een vrouw (1920a).

Ziektegeschiedenissen 3: Uit de geschiedenis van een kinderneurose ('De Wolfenman') (1918b [1914]).

Ziektegeschiedenissen 4: Psychoanalytische opmerkingen over een autobiografisch beschreven geval van paranoia (Dementia paranoides) ('Het geval Schreber') (1911c [1910]), Een duivelsneurose in de zeventiende eeuw (1923d [1922]), Het faculteitsattest in de zaak Halsmann (1931i).

Ziektegeschiedenissen 5: Opmerkingen over een geval van dwangneurose ('De Rattenman') (1909d), Oorspronkelijke notities betreffende de 'Rattenman' (1955a [1907-1908]).

Klinische beschouwingen

Klinische beschouwingen 1: Over de etiologie van de hysterie (1896c), Drie verhandelingen over de theorie der seksualiteit (1905d).

Klinische beschouwingen 2: Mijn opvattingen over de rol van de seksualiteit in de etiologie der neurosen (1906a [1905]), Dwanghandelingen en godsdienstoefeningen (1907b), Over de seksuele voorlichting van kinderen (1907c), Hysterische fantasieën en hun relatie met de biseksualiteit (1908a), Karakter en anale erotiek (1908b), Infantiele theorieën over de seksualiteit (1908c), Enkele algemene opmerkingen over de hysterische aanval (1909a [1908]), De familieroman van de neuroticus (1909c [1908]), Over typen van neurotische pathogenese (1912c), Twee kinderleugens (1913g), De dispositie tot dwangneurose (1913i), Bijdragen tot de psychologie van het liefdeleven I: Over een bijzonder type van objectkeuze bij de man (1910h), Bijdragen tot de psychologie van het liefdeleven II: Over de meest verbreide vernedering in het liefdeleven (1912d), Bijdragen tot de psychologie van het liefdeleven III: Het maagdelijkheidstaboe (1918a [1917]).

Bijlage C: Sigmund Freud Nederlandse Editie

Klinische beschouwingen 3: Over driftomzettingen, in het bijzonder van de anale erotiek (1916-1917*e*), 'Een kind wordt geslagen' (1919*e*), Over enkele neurotische mechanismen bij jaloezie, paranoia en homo-seksualiteit (1922*b* [1921]), De genitale organisatie bij het kind (1923*e*), De ondergang van het Oedipus-complex (1924*d*), Enkele psychische gevolgen van het anatomisch geslachtsverschil (1925*j*), Over libidineuze typen (1931*a*), Over de vrouwelijke seksualiteit (1931*b*), De verovering van het vuur (1932*a* [1931]).

Klinische beschouwingen 4: Over psychotherapie (1905*a* [1904]), Over 'wilde' psychoanalyse (1910*k*), Het hanteren van de droomduiding in de psychoanalyse (1911*e*), Dynamiek van de overdracht (1912*b*), Adviezen voor de arts bij de psychoanalytische behandeling (1912*e*), Verdere adviezen over de psychoanalytische techniek: I. Ter inleiding van de behandeling (1913*c*), Over *fausse reconnaissance* ('Déjà raconté') tijdens de psychoanalytische arbeid (1914*a*), Verdere adviezen over de psychoanalytische techniek: II. Herinneren, herhalen en doorwerken (1914*g*), Verdere adviezen over de psychoanalytische techniek: III. Opmerkingen over de overdrachtsliefde (1915*a* [1914]), Wegen der psychoanalytische therapie (1919*a* [1918]), Opmerkingen over theorie en praktijk van de droomduiding (1923*c* [1922]), De eindige en de oneindige analyse (1937*c*), Constructies in de analyse (1937*d*).

Klinische beschouwingen 5: Studies over histerie (1893*a*, 1895*d* [1893-1895]): Over het psychische mechanisme van hysterische fenomenen. Voorlopige mededeling (Breuer en Freud), Ziektegeschiedenissen, Theoretische aspecten (Breuer), Over de psychotherapie van de histerie (Freud).

Cultuur en religie

Cultuur en religie 1: Psychopatische figuren op het toneel (1942*a* [1905-1906]), De waan en de dromen in *Gradiva* van W. Jensen (1907*a* [1906]), De Mozes van Michelangelo (1914*b*), Enkele karaktertypen uit de psychoanalytische praktijk (1916*d*).

Cultuur en religie 2: De schrijver en het fantaseren (1908*e* [1907]), Een jeugdherinnering van Leonardo da Vinci (1910*c*), Het motief van de drie kistjes (1913*f*), Een jeugdherinnering uit *Dichtung und Wahrheit* (1917*b*), Het 'Unheimliche' (1919*h*), Dostojewskij en de vadermoord (1928*b* [1927]).

Cultuur en religie 3: De 'culturele' seksuele moraal en de moderne nervositeit (1908*d*), Actuele beschouwingen over oorlog en dood (1915*b*), Vergankelijkheid (1916*a* [1915]), Het onbehagen in de cultuur (1930*a* [1929]), Waarom oorlog? (1933*b* [1932]).

Cultuur en religie 4: Totem en taboe (1912-1913*a*).

Bijlagen

Cultuur en religie 5: Massapsychologie en Ik-analyse (1921c), De toekomst van een illusie (1927c), Brief aan Romain Rolland (1936a).

Cultuur en religie 6: De man Mozes en de monotheïstische religie (1939a [1934-1938]).

De psychoanalytische beweging

De psychoanalytische beweging 1: De toekomstkansen van de psychoanalytische therapie (1910d), Het belang bij de psychoanalyse (1913j), Over de geschiedenis van de psychoanalytische beweging (1914d), Een moeilijkheid in de psychoanalyse (1917a [1916]).

De psychoanalytische beweging 2: Zelfportret (1925d [1924]), Postscriptum bij 'Zelfportret' (1935a), De weerstanden tegen de psychoanalyse (1925e [1924]), Het vraagstuk van de lekenanalyse (1926e), Nawoord bij 'Het vraagstuk van de lekenanalyse' (1927a).

BIJLAGE D *Sigmund Freud Werken*

Deel 1 (1885-1899)

- Rapport over mijn studiereis naar Parijs en Berlijn (1956a [1886])
Observatie van een extreme hemianesthesie bij een hysterische man (1886d)
Voorwoord bij Charcots *Colleges over de ziekten van het zenuwstelsel* (1886f)
Hysterie (1888b)
Hystero-epilepsie (1888b)
Voorwoord van de vertaler bij Bernheims boek over de suggestie (1888-1889a)
Bespreking van *Der Hypnotismus* (Forel) (1889a)
Psychische behandeling (behandeling van de ziel) (1890a)
Hypnose (1891d)
Vier documenten over het geval 'Nina R.' (1978 [1891-94])
Een geval van genezing door hypnose, benevens opmerkingen over het ontstaan van hysterische symptomen door de 'tegenwil' (1892-1893a)
Voorwoord en noten bij de vertaling van Charcots *Dinsdagcolleges* (1887-1888) (1892-1894a)
Enkele overwegingen voor een vergelijkende studie over de organische en hysterische motorische verlammingen (1893c)
Charcot † (1893f)
De afweerneuropsychosen (1894a)
Over de gegrondheid om van de neurasthenie een bepaald symptomen-complex als 'angstneurose' af te scheiden (1895b)
Dwangvoorstellingen en fobieën. Hun psychische mechanisme en etiologie (1895c)
Manuscripten A – N (1985c [1892-1897])
Ontwerp van een psychologie (1950c [1895])
Studies over hysterie (1893a en 1895d [1893-1895])
Over de kritiek op mijn 'Angstneurose' (1895f)
Bespreking van *Die Migräne* (Möbius) (1895j)
Erfelijkheid en etiologie van de neurosen (1896a)
Verdere opmerkingen over de afweerneuropsychosen (1896b)
Over de etiologie van hysterie (1896c)
Resumés van de wetenschappelijke publicaties van de privaattoecent dr. Sigm. Freud (1877-1897) (1897b)
De seksualiteit in de etiologie van de neurosen (1898a)
Over dekherinneringen (1899a)
Een uitgekomen droomvermoeden (1941c [1899])
Referaat over 'Die akute Neurasthenie' (Averbeck) (1887a)
Referaat over *Die Behandlung gewisser Formen von Neurasthenie und Hysterie* (Mitchell) (1887b)

Bijlagen

Referaat over 'Versuche, die Taubstummheit zu bessern' (Berkhan) (1887n)
Referaat over *Der Hypnotismus* (Obersteiner) (1888u)
Referaat over *Der Geschlechtstrieb* (Hegar) (1895i)
Autobiografische notitie (1901c [1899])

Deel 2 (1900)

De droomduiding (1900a)

Deel 3 (1901-1905)

Over de droom (1901a)
Psychopathologie van het dagelijks leven (1901b)
De psychoanalytische methode van Freud (1904a [1903])
Over psychotherapie (1905a [1904])
De grap en haar relatie met het onbewuste (1905c)
Referaat over 'Im Kampfe gegen Hirnbazillen' (Biedenkapp) (1903a)
Referaat over 'The mystery of sleep' (Bigelow) (1904b)
Referaat over 'Neurasthenie. Wesen, Heilung, Vorbeugung' (Baumgarten)
(1904c)
In memoriam Prof. S. Hammerschlag (1904e)
Referaat over 'Die psychischen Zwangerscheinungen' (Löwenfeld) (1904f)
Referaat over 'Lebensregeln für Neurastheniker' (Wichmann) (1905f)

Deel 4 (1905-1909)

Drie verhandelingen over de theorie van de seksualiteit (1905d)
Fragment van de analyse van een geval van hysterie ['Dora'] (1905e [1901])
Mijn opvattingen over de rol van de seksualiteit in de etiologie der neurosen
(1906a [1905])
Psychopathische figuren op het toneel (1942a [1905-1906])
Het vaststellen van strafbare feiten en de psychoanalyse (1906c)
De waan en de dromen in *Gradiva* van W. Jensen (1907a [1906])
Dwanghandelingen en godsdienst oefeningen (1907b)
Over de seksuele voorlichting van kinderen (Open brief aan dr. M. Fürst)
(1907c)
Hysterische fantasieën en hun relatie met de biseksualiteit (1908a)
Karakter en anale erotiek (1908b)
Infantiele theorieën over de seksualiteit (1908c)
De 'culturele' seksuele moraal en de moderne nervositeit (1908d)

Bijlage D: Sigmund Freud Werken

- De schrijver en het fantaseren (1908e [1907])
Enkele algemene opmerkingen over de hysterische aanval (1909a [1908])
Analyse van de fobie van een vijfjarige jongen ['Kleine Hans'] (1909b) incl.
postscriptum (1922c)
De familieroman van de neuroticus (1909c [1908])
Voorwoord bij *Bundeling van kleine publicaties over de neuroseleer uit de jaren
1893-1906* (1906b)
Over lezen en goede boeken (1906f)
Kennissegeving van *Publicaties over toegepaste zielskunde* (1907e en 1908g)
Voorwoord bij *Nervöse Angstzustände und ihre Behandlung* (Stekel) (1908f)
Opmerkingen over een geval van dwangneurose ['De Rattenman'] (1909d)
incl. oorspronkelijke notities betreffende de 'Rattenman' (1955a [1907-
1908]).
Over psychoanalyse — Vijf colleges (1910a [1909])
Een jeugdherinnering van Leonardo da Vinci (1910c)
De toekomstkansen van de psychoanalytische therapie (1910d)
Over de contraire betekenis van oerwoorden (1910e)
Bijdragen aan de discussie over zelfmoord: Inleiding en slotwoord (1910g)
Bijdragen tot de psychologie van het liefdeleven (I): Over een bijzonder type
van objectkeuze bij de man (1910h)
De psychogene visuele stoornis gezien uit psychoanalytisch standpunt
(1910i)
Over 'wilde' psychoanalyse (1910k)
Formuleringen over de twee principes van het psychisch gebeuren (1911b)

Deel 5 (1909-1912)

- Psychoanalytische opmerkingen over een autobiografisch beschreven
geval van paranoia [Dementia paranoides] ['Het geval Schreber'] (1911c
[1910])
Dromen in de folklore (Freud en Oppenheim) (1958a [1911])
Het hanteren van de droomduiding in de psychoanalyse (1911e)
Dynamiek van de overdracht (1912b)
Over typen van neurotische pathogenese (1912c)
Bijdragen tot de psychologie van het liefdeleven (II): Over de zeer verbreide
verlaging van het liefdeleven (1912d)
Adviezen voor de arts bij de psychoanalytische behandeling (1912e)
Inleiding en slotwoord bij de discussie over onanie (1912f)
Enkele opmerkingen over het begrip 'onbewuste' in de psychoanalyse
(1912g)
Voorwoord bij *Verhandelingen op het gebied van de psychoanalyse* (Ferenczi)
(1910b [1909])

Bijlagen

- Brief aan dr. Friedrich S. Krauss over *Anthropophyteia* (1910f)
Voorbeelden van de onthulling van pathogene fantasieën bij neurotici (1910j)
Recensie van *Briefe an nervöse Frauen* (Neutra) (1910m)
De betekenis van de volgorde van klinkers (1911d)
'Groot is de Diana van de Ephesen' (1911f)
Referaat over '*Sobre psicología y psicoterapia de ciertos estados angustiosos*' (Greve) (1911g)
Voetnoot bij J. J. Putnams '*On the etiology and treatment of the neuro-psychoses*' (1911j [1910])

Deel 6 (1912-1915)

- Totem en taboe (1912-1913a)
Een droom als bewijsmiddel (1913a)
Verdere adviezen over de psychoanalytische techniek (I): Over het inleiden van de behandeling (1913c)
Sprookjesmateriaal in dromen (1913d)
Het motief van de drie kistjes (1913f)
Twee kinderleugens (1913g)
Ervaringen en voorbeelden uit de analytische praktijk (1913h)
De dispositie tot dwangneurose (1913i)
Het belang bij de psychoanalyse (1913j)
Over psychoanalyse (1913m [1911])
Over fausse reconnaissance ('*déjà raconté*') tijdens de psychoanalytische arbeid (1914a)
De Mozes van Michelangelo (1914b)
Ter introductie van het narcisme (1914c)
Over de geschiedenis van de psychoanalytische beweging (1914d)
Over de psychologie van de gymnasiast (1914f)
Verdere adviezen over de psychoanalytische techniek (II): Herinneren, herhalen en doorwerken (1914g)
Verdere adviezen over de psychoanalytische techniek (III): Opmerkingen over de overdrachtsliefde (1915a [1914])
Actuele beschouwingen over oorlog en dood (1915b)
Uit de geschiedenis van een kinderneurose ['*De Wolfenman*'] (1918b [1914])
Ten geleide bij *Die psychanalytische Methode* (Pfister) (1913b)
Voorwoord bij *Die psychischen Störungen der männlichen Potenz* (Steiner) (1913e)
Ten geleide bij *Der Unrat in Sitte, Brauch, Glauben und Gewohnheitsrecht der Völker* (Bourke) (1913k)
Brief aan dr. Frederik van Eeden (1915g [1914])

Bijlage D: Sigmund Freud Werken

Brief aan Hermine von Hug-Hellmuth (1919i [1915])
Redactionele inleiding tot de metapsychologische geschriften van 1915
(Strachey)
Driften en hun lotgevallen (1915c)
De verdringing (1915d)
Het onbewuste (1915e)
Metapsychologische aanvulling op de droomleer (1916-1917f [1915])
Rouw en melancholie (1916-1917g [1915])
Overzicht van de overdrachtsneurosen (1985a [1915])
Verslag van een met de psychoanalytische theorie strijdig geval van paranoia
(1915f)
Vergankelijkheid (1916a [1915])
Enkele karaktertypen uit de psychoanalytische praktijk (1916d)

Deel 7 (1915-1917)

Colleges inleiding tot de psychoanalyse (1916-1917a [1915-1917])
Mythologische parallel voor een plastische dwangvoorstelling (1916-1917b)
Een verband tussen een symbool en een symptoom (1916-1917c)
Over driftomzettingen, in het bijzonder van de anale erotiek (1916-1917e)

Deel 8 (1917-1923)

Een moeilijkheid in de psychoanalyse (1917a [1916])
Een jeugdherinnering uit *Dichtung und Wahrheit* (1917b)
Bijdragen tot de psychologie van het liefdeleven (III): Het maagdelijkheids-
taboe (1918a [1917])
Wegen van de psychoanalytische therapie (1919a [1918])
Inleiding bij *Psychoanalyse van de oorlogsneurosen* (1919d)
'Een kind wordt geslagen' (1919e)
Het 'Unheimliche' (1919h)
Moet de psychoanalyse op het lesprogramma van de universiteiten staan?
(1919j [1918])
Over de psychogenese van een geval van homoseksualiteit bij een vrouw
(1920a)
Over de voorgeschiedenis van de psychoanalytische techniek (1920b)
Aan gene zijde van het lustprincipe (1920g)
Attest over de electrotherapie van oorlogsneurotici (1955c [1921])
Massapsychologie en Ik-analyse (1921c)
Psychoanalyse en telepathie (1941d [1921])
Droom en telepathie (1922a)

Bijlagen

- Over enkele neurotische mechanismen bij jaloezie, paranoia en homo-
seksualiteit (1922*b* [1921])
'Psychoanalyse' en 'Libidotheorie' (1923*a* [1922])
Het Ik en het Es (1923*b*)
Opmerkingen over theorie en praktijk van de droomduiding (1923*c* [1922])
Een duivelsneurose in de zeventiende eeuw (1923*d* [1922])
De genitale organisatie bij het kind (1923*e*)
Josef Popper-Lynkeus en de droomtheorie (1923*f*)
James J. Putnam † (1919*b*)
Internationale Psychoanalytische Uitgeverij en prijstoekenningen voor
psychoanalytische studies (1919*c*)
Victor Tausk † (1919*f*)
Voorwoord bij *Probleme der Religionspsychologie* (Reik) (1919*g*)
Dr. Anton von Freund † (1920*c*)
Gedachteassociatie van een kind van vier (1920*d*)
Aanvullingen op de droomleer (1920*f*)
Voorwoord bij *Addresses on Psycho-Analysis* (Putnam) (1921*a*)
Ten geleide bij *The psychology of day-dreams* (Varendonck) (1921*b*)
Prijstoekenningen (1921*d*)
Brief aan Édouard Claparède (1921*e*)
Prijsvraag (1922*d*)
Ten geleide bij *La méthode psychanalytique* (Saussure) (1922*e*)
Het hoofd van Medusa (1940*c* [1922])
Voorwoord bij *Rapport over de Berlijnse psychoanalytische polikliniek*
(Eitingon) (1923*g*)
Brief aan Luis López-Ballesteros y de Torres (1923*h*)
Dr. Sándor Ferenczi (bij gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag) (1923*i*)
Brief aan Fritz Wittels (1924*g* [1923])

Deel 9 (1924-1929)

- Neurose en psychose (1924*b* [1923])
Het masochisme als economisch probleem (1924*c*)
De ondergang van het Oedipus-complex (1924*d*)
Het realiteitsverlies bij neurose en psychose (1924*e*)
Korte schets van de psychoanalyse (1924*f* [1923])
Notitie over het 'toverblok' (1925*a* [1924])
Zelfportret 1925*d* [1924] incl. Naschrift (1935*a*)
De weerstanden tegen de psychoanalyse (1925*e* [1924])
De ontkenning (1925*h*)
Enkele aanvullingen op het geheel van de droomduiding (1925*i*)
Enkele psychische gevolgen van het anatomische geslachtsverschil (1925*j*)

Bijlage D: Sigmund Freud Werken

Remming, symptoom en angst (1926*d* [1925])
Het vraagstuk van de lekenanalyse (1926*e*) incl. Nawoord bij 'Het vraagstuk van de lekenanalyse' (1927*a*)
Psychoanalyse: Freudiaanse school (1926*f*)
De toekomst van een illusie (1927*c*)
De humor (1927*d*)
Fetisjisme (1927*e*)
Een religieuze ervaring (1928*a*)
Dostojevski en de vadermoord (1928*b* [1927])
Over een reeks dromen van Descartes. Brief aan Maxime Leroy (1929*b*)
Het onbehagen in de cultuur (1930*a* [1929])
Schrijven aan *Le Disque Vert* (1924*a*)
Mededeling van de directeur (1924*h*)
Brief aan de uitgever van het *Joodse Perscentrum* (1925*b*)
Bij de opening van de Hebreeuwse Universiteit (1925*c*)
Ten geleide bij *Verwaarloste Jugend* (Aichhorn) (1925*f*)
Josef Breuer † (1925*g*)
Aan Romain Rolland (1926*a*)
Karl Abraham † (1926*b*)
Opmerking bij 'Een jeugdherinnering uit de zesde levensmaand' (E. Pickworth Farrow) (1926*c*)
Dr. Reik en het vraagstuk van de kwakzalverij (1926*i*)
Toespraak tot de leden van B'nai B'rith (1926*j*)
Brief aan Lytton Strachey (1967*a* [1928])
Ernest Jones bij zijn vijftigste verjaardag (1929*a*)
Brief aan Theodor Reik over Dostojevski (1930*f* [1929])

Deel 10 (1930-1938)

Goethe-prijs (1930*d* en 1930*e*)
Het faculteitsattest in de zaak Halsmann (1930*i*)
Inleiding tot *Thomas Woodrow Wilson, Twenty-eighth President of the United States — A psychological study* (Bullitt) (1966*b* [1930])
Over libidineuze typen (1931*a*)
Over de vrouwelijke seksualiteit (1931*b*)
De verovering van het vuur (1932*a* [1931])
Mijn contact met Josef Popper-Lynkeus (1932*c*)
Colleges inleiding tot de psychoanalyse — Nieuwe reeks (1933*a* [1932])
Waarom oorlog? (1933*b* [1932])
De subtiliteit van een lapsus (1935*b*)
Brief aan Romain Rolland: Een geheugenstoornis op de Acropolis (1936*a*)
De eindige en de oneindige analyse (1937*c*)

Bijlagen

- Constructies in de analyse (1937*d*)
De man Mozes en de monotheïstische religie — Drie verhandelingen (1939*a*
[1934-1938])
Hoofdpijnen van de psychoanalyse (1940*a* [1938])
Enige elementaire lessen in de psychoanalyse (1940*b* [1938])
De splitsing van het Ik in het afweerproces (1940*e* [1938])
Resultaten, ideeën, problemen (1941*f* [1938])
Voorwoord bij *Tien jaren Berlijns Psychoanalytisch Instituut* (1930*b*)
Ten geleide bij *The Medical Review of Reviews* (1930*c*)
Ten geleide bij *Elementi di psicoanalisi* (Weiss) (1931*c* [1930])
Brief aan de burgemeester van de stad Pribor (1931*e*)
Brief aan Georg Fuchs (1931*f*)
Ten geleide bij *Allgemeine Neurosenlehre auf psychoanalytischer Grundlage*
(Nunberg) (1932*b* [1931])
Voorwoord bij *Handwörterbuch der Psychoanalyse* (Sterba) (1936*b* [1932])
Sándor Ferenczi † (1933*c*)
Voorwoord bij *Edgar Poe, étude psychanalytique* (Bonaparte) (1933*d*)
Thomas Mann bij zijn zestigste verjaardag (1935*c*)
Drie brieven aan Georg Hermann (1987*b* [1936])
Brief aan Thomas Mann over Napoleon (1941*g* [1936])
Bij het verscheiden van prof. Braun (1936*d*)
Lou Andreas-Salomé † (1937*a*)
Iets over het antisemitisme (1938*a*)
Brief aan de uitgeefster van *Time and Tide* (1938*c*)

Deel 11

- Registers
Psychoanalytisch lexicon
Bibliografie
Concordantie
Tijdstafel
Verantwoording

Literatuur

Tussen ronde haken staat de internationale aanduiding van de Freud-bibliografie volgens Meyer-Palmedo & Fichtner, tussen rechte haken de datering van schrijven.

- Abma, R. & I. Weijers, *Met gezag en deskundigheid. De historie van het beroep psychiater in Nederland*. Amsterdam: Uitgeverij SWP, 2005.
- Abraham, K., *De droom en de mythologie. Een bijdrage tot de psychologie van de mensheid*. Leiden: S.C. van Doesburgh, 1914.
- Assouline, P., *Gaston Gallimard. A half-century of French publishing*. Orlando: Harcourt Brace Jovanovich, 1988.
- Bachelard, G., *Psychoanalyse van het vuur*. Amsterdam: Boom, 1990.
- Becker, D., 'Witzbildung und Grapvorming. Zur niederländischen Freud-Gesamtausgabe', *Psyche*, 1996, 50, p. 166-169.
- Bernheim, H., *Neue Studien über Hypnotismus, Suggestion und Psychotherapie*. Leipzig/Wenen: Hugo Heller, 1892.
- Beijk, J., 'De verhouding academische psychologie-psychoanalyse', *Psychoanalytisch Forum*, 1985, 4, p. 203-216.
- Bettelheim, B., *Freud and Man's Soul*. New York: Alfred A. Knopf, 1983.
- Binswanger, O., *Die Epilepsie*. Wenen: Hölder, 1899.
- Blok, G. & J. Vijselaar, *Terug naar Endegeest. Patiënten en hun behandeling in het psychiatrisch ziekenhuis Endegeest 1897-1997*, Nijmegen: SUN, 1998.
- Blom, E., *De vlam van het menselijk denken. Nico van Suchtelen (1878-1949)*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1999.
- Boer, J. A. den, 'Psychoanalyse tussen interpretatie en empirie', *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 1987, 7, p. 404-416.
- Bos, J., *Een eeuw Freud. Met het oog op de geschiedenis*. Amsterdam: Boom, 2001.
- Bouman, L., 'De Psycho-Analyse van Freud', *Psychiatrische en Neurologische Bladen*, 1912, 16, p. 346-364.
- Bosman-Jelgersma, H. A., H. P. Muller & M. Kiewiet de Jonge, 'Gerbrandus Jelgersma (1859-1942), psychiater', in: C. J. E. Kaandorp, J. J. E. van Everdingen & A. Mooij (red.), *Erflaters van de geneeskunde. Beroemde Nederlandse artsen beschreven door hun (kinds)kinderen*. Overveen/Alphen aan den Rijn: Belvedere/Medidact, 2002, p. 82-93.
- Bourguignon, A., P. Cotet, J. Laplanche & F. Robert, *Traduire Freud*. Parijs: Presses Universitaires de France, 1989.

Literatuur

- Boynton, R., 'The other Freud (the wild one) — Adam Philipps' new edition aims to free the master from his disciples' obsessions'. *The New York Times*, 10 juni 2000 (www.robertboynton.com).
- Braak, M. ter, *Politicus zonder partij*. Amsterdam: Van Oorschot, 1967.
- Brinkgreve, C., *Psychoanalyse in Nederland. Een vestigingsstrijd*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1984.
- Brinkgreve, C., 'Deugde Freud?', *Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid*, 1985, 5, p. 794-796.
- Broekhuis, H. S., *Kooyker: 'Met verschuldigde achtung'. 125 jaar Boekhandel Kooyker te Leiden 1863-1988*. Leiden: Kooyker, 1988.
- Büch, B., 'Uitstekend idee komt halve eeuw te laat', *Folia Civitatis*, 18 december 1982, p. 9-10.
- Bulhof, I.N., *Freud en Nederland. De interpretatie en invloed van zijn ideeën*. Baarn: Ambo, 1983.
- Cambien, J., 'De onwetenschappelijkheid van de psychoanalyse', *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 1981, 4, p. 203-215.
- Carp, E. A. D. E., *Jelgersma. Leven en werk van een verdienstelijk Nederlander*. Lochem: De Tijdstroom, 1943.
- Carp, E. A. D. E., *Suggestie en suggestibiliteit*. Leiden: S. C. van Doesburgh, 1930.
- Chijs, A. van der, Bespreking van Oskar Pfisters *Die psychoanalytische Methode. Eine erfahrungswissenschaftlich-systematische Darstellung* (Leipzig/Berlijn, 1913), *Psychiatrische en Neurologische Bladen*, 1913, 17, p. 729-735.
- Corveleyn, J. & H. Lietaer, 'De werken van Freud in Nederlandse vertaling. Een chronologische ordening in concordantie met de Duitse uitgave (Gesammelte Werke)', *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 1994, 36, B1, p. 1-8.
- Coser, L. A. e. a., *Books. The Culture and Commerce of Publishing*. New York: Basic Books, 1982.
- Cox, W. H., *Gevoel en verstand in de psychologie en in het leven*. Amsterdam: Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, 1916.
- Dantzig, A. van, 'De betekenis van Freud. Naar aanleiding van de Nederlandse vertaling van de Ziektegeschiedenissen 1 en 2', *Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid*, 1981, 3, p. 243-250.
- Dantzig, A. van, 'Ontwikkelingslijnen en spanningsvelden in de psychoanalyse', *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 1988, 3, p. 137-145.
- Derksen, A. A., 'Pseudowetenschapper', *De Tijd*, 12 augustus 1988, p. 45-48.
- De Visscher, J., 'Sigmund Freud in het Nederlands', *De Nieuwe / Boeken*, 29 september 1978, p. 9.
- Dieren, E. van, *Verbreiding van Freudiaansche wetenschap (?) door den Radio-Omroep (!)*. Utrecht: J. van Druten, 1932.
- Eisler, R., *Sociologie*. Amsterdam: Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, 1911.
- Emden, J. van, Bespreking van *Sigmund Freud Nederlandse Editie*, rubriek

- 'Inleiding tot de studie der psychoanalyse', deel 1 en 2 (Meppel/Amsterdam, 1989), *De Tijdspiegel*, 1 november 1919, p. 1009-1011.
- Erp Taalman Kip, M.J. van, 'G. Jelgersma', *Psychiatrische en Neurologische Bladen*, 1924, 5, p. 320.
- Etchegoyen, R. H., 'Welkom aan het Tijdschrift voor Psychoanalyse', *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, 1995, 1, p. 58.
- Ferenczi, S., *Het oceanische gevoel*. Amsterdam: Boom, 1989.
- Fontijn, J., *Tweespalt. Het leven van Frederik van Eeden tot 1901*. Amsterdam: Querido 1990.
- Fontijn, J., *Trots verbrijzeld. Het leven van Frederik van Eeden vanaf 1901*. Amsterdam: Querido, 1996.
- Foudraïne, J., *Wie is van hout ... Een gang door de psychiatrie*. Baarn: Ambo, 1971.
- Freud, S. (1880a), Vertaling van John Stuart Mill: 'Über Frauenemanzipation', 'Plato', 'Die Arbeitersfrage', 'Der Sozialismus', in: J. S. Mill, *Gesammelte Werke*, Th. Gompertz (Hrsg.), Bd. 12. Leipzig, 1880.
- Freud, S. (1956a [1886]), 'Bericht über meine mit Universitäts-Jubiläums-Reisestipendium unternommene Reise nach Paris und Berlin. Oktober 1885-Ende März 1886', in: J. en R. Gicklhorn, *Sigmund Freuds akademische Laufbahn im Lichte der Dokumente*. Wenen/Innsbruck: Urban & Schwarzenberg, 1960, p. 82-89.
- Freud, S. (1888-1889a), *Die Suggestion und ihre Heilwirkung*. Leipzig/Wenen: Franz Deuticke, 1888.
- Freud, S. (1890a), 'Psychischen Behandlung (Seelenbehandlung)', in: R. Kossman & J. Weiss (Hrsg.), *Die Gesundheit. Ihre Erhaltung, ihre Störungen, ihre Wiederherstellung*. Stuttgart/Berlijn/Leipzig: Union Deutsche Verlagsgesellschaft, 1890, p. 368-384.
- Freud, S. (1891b), *Zur Auffassung der Aphasien. Eine kritische Studie*. Wenen: Franz Deuticke, 1891.
- Freud, S. (1893c), 'Quelques considérations pour une étude comparative des paralysies organiques et hystériques', *Archives de Neurologie*, 1893, 26, p. 29-43.
- Freud, S. (1893e), 'Les diplegies cérébrales infantiles', *Revue neurologique*, 1893, 1, p. 177-183.
- Freud, S. (1893b), 'Zur Kenntnis der cerebralen Diplegien des Kindesalters', *Beiträge zur Kinderheilkunde*, Hrsg. M. Kassowitz, Heft 3. Wenen: Franz Deuticke, 1893.
- Freud, S. (1894a), 'Die Abwehr-Neuropsychosen', *Neurologisches Zentralblatt*, 1894, 13, 10, p. 362-364 en 11, p. 402-409.
- Freud, S. & J. Breuer (1895d), *Studien über Hysterie*. Leipzig/Wenen: Franz Deuticke, 1895.
- Freud, S. (1950c [1895]), 'Entwurf einer Psychologie', *Gesammelte Werke, Nachtragsband*, 1950, p. 387-477.
- Freud, S. (1895c), 'Obsessions et phobies', *Revue neurologique*, 1895, 3, p. 33-38.

Literatuur

- Freud, S. (1896a), 'L'hérédité et l'étiologie des névroses', *Revue neurologique*, 1896, 4, p. 161-169.
- Freud, S. (1897a), 'Die infantile Cerebrallähmung' Teil II, Abt. II, in: H. Nothnagel (Hrsg.), *Specielle Pathologie und Therapie*, Bd. 9. Wenen: Alfred Hölder, 1897.
- Freud, S. (1899a), 'Über Deckerinnerungen', *Monatsschrift für Psychiatrie und Neurologie*, 1899, 6, 3, p. 215-230.
- Freud, S. (1900a), *Die Traumdeutung*. Leipzig/Wenen: Franz Deuticke, 1900 (uitgeleverd in 1899).
- Freud, S. (1901a), *Über den Traum*. Wiesbaden: Bergmann, 1901.
- Freud, S. (1901b), 'Zur Psychopathologie des Alltagslebens', *Monatsschrift für Psychiatrie und Neurologie*, 1901, 10, (1) juli, p. 1-32 en (2) augustus, p. 95-143.
- Freud, S. (1905d), *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie*. Leipzig/Wenen: Franz Deuticke, 1905.
- Freud, S. (1906f), 'Antwort auf eine Rundfrage Vom Lesen und von guten Büchern' (1906), *Gesammelte Werke, Nachtragsband*, p. 662-664.
- Freud, S. (1910a), *Über Psychoanalyse*. Leipzig/Wenen: Franz Deuticke, 1910.
- Freud, S. (1910a), 'The Origin and Development of Psychoanalysis', *American Journal of Psychology*, 1910, 21, 2/3, p. 181-218.
- Freud, S. (1910a), *Over Psychoanalyse. Vijf voordrachten gehouden ter gelegenheid van het 20-jarig bestaan der Clark University*. Leiden: S. C. van Doesburgh, 1912.
- Freud, S. (1901a), *De droom als uiting van het onbewuste zieleleven*. Leiden: S. C. van Doesburgh, 1913.
- Freud, S. (1908d, 1907b), 'De sexuele beschavingsmoraal als oorzaak der moderne zenuwzwakte en Dwanghandelingen en godsdienstoefening', in: *Zenuw- en zieleleven*, serie 3, nr. 5. Baarn: Hollandia, 1914.
- Freud, S. (1901a), *On Dreams*. Londen: Heinemann / New York: Rebman, 1914.
- Freud, S. (1912-1913a), *Totem und Tabu*, deel 1 (onder de titel 'Über einige Übereinstimmungen im Seelenleben der Wilden und der Neurotiker'), *Imago* 1 (1), 1912, p. 17-33, deel 2 (zelfde titel), *Imago* 1 (3), 1912, p. 213-227 en (4), p. 301-333, deel 3 (zelfde titel), *Imago* 2 (1), 1913, p. 1-21, deel 4 (zelfde titel), *Imago* 2, (4), 1913, p. 357-408. Onder de titel *Totem und Tabu* werd het boek in 1913 in een band uitgegeven bij Hugo Heller, Leipzig/Wenen.
- Freud, S. (1915b), 'Zeitgemässes über Krieg und Tod', *Imago*, 1915, 4, (1), p. 1-21.
- Freud, S. (1901b), *De invloed van ons onbewuste in ons dagelijksch leven*. Amsterdam: Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, 1916.
- Freud, S. (1916-1917a), *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*. Leipzig/Wenen: Hugo Heller, 1916-1917.

- Freud, S. (1915*b*), *Beschouwingen over oorlog en dood*. Leiden: S. C. van Doesburgh, 1917.
- Freud, S. (1916-1917*a*), *Inleiding tot de studie der psycho-analyse*. Deel 1. Amsterdam: Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, 1917.
- Freud, S. (1916-1917*a*), *Inleiding tot de studie der psycho-analyse*. Deel 2. Amsterdam: Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, 1918.
- Freud, S. (1915*b*), *Reflections on War and Death*, New York: Moffat, 1918.
- Freud, S. (1920*g*), *Jenseits des Lustprinzips*. Leipzig/Wenen/Zürich: Internationaler Psychoanalytischer Verlag, 1920.
- Freud, S. (1910*a*), 'Origine et développement de la psychanalyse', *La Revue de Genève*, 1920 (december) p. 865-875, 1921 (januari) p. 80-87, (februari) p. 195-220.
- Freud, S. (1921*c*), *Massenpsychologie und Ich-analyse*. Leipzig/Wenen/Zürich: Internationaler Psychoanalytischer Verlag, 1921.
- Freud, S. (1920*g*), *Het levensmysterie en de psychoanalyse*. Amsterdam: Querido, 1922.
- Freud, S. (1923*b*), *Das Ich und das Es*. Leipzig/Wenen/Zürich: Internationaler Psychoanalytischer Verlag, 1923.
- Freud, S. (1921*c*), *Het Ik en de psychologie der massa*, Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1924.
- Freud, S. (1925*d*), 'Selbstdarstellung', in: L. R. Grote (Hrsg.), *Die medizijn der Gegenwart in Selbstdarstellungen*, nr. 4. Leipzig: Meiner, 1925, p. 1-52.
- Freud, S. (1927*c*), *Die Zukunft einer Illusion*. Leipzig/Wenen/Zürich: Internationaler Psychoanalytischer Verlag, 1927.
- Freud, S. (1930*a*), *Das Unbehagen in der Kultur*. Leipzig/Wenen/Zürich: Internationaler Psychoanalytischer Verlag, 1930.
- Freud, S. (1939*a*), *Der Mann Moses und die monotheistische Religion. Drei Abhandlungen*. Amsterdam: Allert de Lange, 1939.
- Freud, S. (1939*a*), *Mozes en het monotheïsme*. Amsterdam: Breughel, 1947.
- Freud, S. (1912-1913*a*), *Totem en taboe. Enige parallellen tussen het zieleleven der wilden en der neurotici*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1952.
- Freud, S. (1920*g*), *Het levensmysterie en de psychoanalyse*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1952.
- Freud, S. & S. Ferenczi, *Briefwissel* (3 delen, Hrsg. E. Brabant en E. Falzeder & P. Giampieri-Deutsch). Wenen/Keulen/Weimar: Böhlau, 1993-2005
- Freud, S. & O. Pfister (1963*a* [1909-1939]), *Briefve 1909-1939* (Hrsg. E. L. Freud en H. Meng). Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag, 1963.
- Freud, S. & K. Abraham (1965*a* [1907-1926]), *Briefve 1907-1926* (Hrsg. H. C. Abraham en E. L. Freud). Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag, 1965.
- Freud, S. (1966*b* [1938]), *Thomas Woodrow Wilson. President van 1913 tot 1921* (samen met W. C. Bullitt). Meppel: Boom, 1967.
- Freud, S. (1918*b*), *De Wolfman*. Bilthoven: Ambo, 1972.

Literatuur

- Freud, S. (1940a [1938]), *Hoofdpijnen van de psychoanalyse*. Amsterdam: Boom, 1983.
- Freud, S. (1912-1913a), 'Totem en taboe', in: *Sigmund Freud Nederlandse Editie. Cultuur en religie 4*. Meppel/Amsterdam: Boom, 1984.
- Freud, S. (1896c), 'Over de etiologie van de hysterie', in: *Sigmund Freud Nederlandse Editie. Klinische beschouwingen 1*. Meppel/Amsterdam: Boom, 1985.
- Freud, S. (1900a), 'De droomduiding', in: *Sigmund Freud Nederlandse Editie. Psychoanalytische duiding 2 / 3*. Meppel/Amsterdam: Boom, 1987.
- Freud, S. (1955a [1907-1908]), 'Oorspronkelijke notities betreffende de 'Rattenman'', in: *Sigmund Freud Nederlandse Editie. Ziektegeschiedenissen 5*. Meppel/Amsterdam: Boom, 1989.
- Freud, S. (1914d), 'Over de geschiedenis van de psychoanalytische beweging', in: *Sigmund Freud Nederlandse Editie. De psychoanalytische beweging 1*. Amsterdam: Boom, 1990.
- Freud, S. (1925d), 'Zelfportret', in: *Sigmund Freud Nederlandse Editie. De psychoanalytische beweging 2*. Meppel/Amsterdam: Boom, 1991.
- Freud, S. (1950c [1895]), *Ontwerp van een natuurwetenschappelijke psychologie*. Gent: Idesca, 1992.
- Freud, S. (1960a [1873-1939]), *Bruidsbrieven. Brieven aan Martha Bernays uit de jaren 1882-1886* (samenstelling E. L. Freud). Amsterdam: Boom, 1997.
- Freud, S. (1905 e [1901], e.a.), *Ziektegeschiedenissen*. Amsterdam: Boom, 1998 (Kleine Sigmund Freud Bibliotheek).
- Freud, S. (1910a), *Over psychoanalyse*. Amsterdam: Maarten Muntinga (Rainbow Essentials), 1999.
- Freud, S. & S. Ferenczi, *Briefwissel* (3 delen, Hrsg. E. Brabant, E. Falzeder & P. Giampieri-Deutsch). Wenen/Keulen/Weimar: Böhlau, 1993-2005.
- Freud, S. & A. Freud, *Briefwissel 1904-1938* (Hrsg. I. Meyer-Palmedo). Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag.
- Fromm, E., *Psychoanalyse en religie*. Utrecht: Bijleveld, 1969.
- Gathelier, F.-M., 'Die Veröffentlichung von Freuds "Gesammelten Werken" in französischer Sprache. Gespräch mit Jean Laplanche', *Psyche*, 1991, 45, p. 700-712.
- Gay, P., *Sigmund Freud. Zijn leven en werk*. Baarn: Tirion, 1989 (recente uitgave Freud. Amsterdam: De Bezige Bij, 2005).
- Gedenkboek 25 jaar bestaan der Wereldbibliotheek*. Amsterdam: Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, 1930.
- Gemert, G.A. van e.a., *Om niet aan onwetendheid en barbarij te bezwijken. Groningse geleerden 1614-1989*. Hilversum: Verloren, 1989.
- Genette, G., *Paratexts. Thresholds of Interpretation*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. (Oorspronkelijk *Seuils*. Parijs: Editions du Seuil, 1987.)

- Gijbers, P. & A. van Kempen (red.), *Deugdelijke arbeid vordert lang bepeinen. Jubileumboek uitgegeven ter gelegenheid van het 250-jarig bestaan van uitgeverij Bohn 1752-2002*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum, 2002.
- Glas, F. de, *Nieuwe lezers voor het goede boek. De Wereldbibliotheek en 'Ontwikkeling' / De Arbeiderspers voor 1940*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1989.
- Goethe, J. W. von, *Faust*. Amsterdam: Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, 1928.
- Greven, E., 'Van een hartelijke verwelcoming tot een kritisch gedogen. Geschiedenis en toekomst van de Nederlandse Freud-uitgaven', *Psychoanalytische Perspectieven*, 2005, 1, p. 67-94.
- Greven, E., 'Freud uitgeven', *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, 2006, 2, p. 81-91 (tevens in *Freuds Werken nu, psychoanalyse nu*. Amsterdam: Boom / Tijdschrift voor Psychoanalyse (red. F. Schalkwijk), 2006, p. 13-23).
- Groen, J. A., 'Ter gelegenheid van Freuds vijftigste sterfdag', *Psychoanalytisch Forum*, 1989, 3, p. 6-12.
- Grubrich-Simitis, I., *Zurück zu Freuds Texten. Stumme Dokumente sprechen machen*. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag, 1993.
- Halberstadt, I., 'De Kleine Hans', *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 1980, 2, p. 99-109.
- Hall, M. G., 'The Fate of the Internationaler Psychoanalytischer Verlag', in: E. Timms & N. Segal (eds), *Freud in Exile. Psychoanalysis and its Vicissitudes*. New Haven, Londen: Yale University Press, 1988, p. 90-105.
- Hart, B., *Geestes en gemoedziekten: hun wezen en herkenning*. Amsterdam: Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, 1916.
- Hart, M. 't, *Een vlucht regenwulpen*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1978.
- Havelock-Ellis, H., *De wereld der droomen*. Baarn: Hollandia, 1913.
- Heering, G. J., 'Om de menselijke ziel. De psychanalyse en het geestesleven', *Onze Eeuw*, januari 1915, 1e deel, p. 42-77 en p. 249-284.
- Heuves, W., 'Psychologie en psychoanalyse. Over het onderwijs aan de universiteit', in: A. Stufkens (red.), *Andere kamers in het huis van Freud. Vijftig jaar Nederlands Psychoanalytisch Genootschap*. Amsterdam: Boom, 1997, p. 103-119.
- Heymans, G., *Psychologie der vrouwen*. Amsterdam: Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, 1911.
- Heymans, G., *Doel en middelen eener Studievereeniging voor psychical research. Voordracht gehouden in de constitutionele vergadering der vereeniging op 1 april 1920*. Amsterdam, 1920.
- Hillenaar, H. & W. Schönau, *Literatuur in psychoanalytisch perspectief*. Amsterdam: Rodopi, 1990.
- Hitschmann, E., *Schopenhauer*. Amsterdam: Boom, 1989.

Literatuur

- Hofman, J. & A. Stam, 'De psychoanalyse in dienst van een diplomaat', *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 1982, 2, p. 125-134.
- Holman, Th., 'Goede sier', *De Groene Amsterdammer*, 3 augustus 2002, p. 16-18.
- Holwerda, A. E. J., 'Simon Cornelis van Doesburgh' in: *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Rijnland*. Leiden: A. W. Sijthoff, 1907, b1-b10.
- Hoop, J. H. van der, 'De psycho-analytische Methode', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 1917a, 61, 2, p. 458-479.
- Hoop, J. H. van der, Bespreking van *Sigmund Freud Nederlandse Editie*, rubriek 'Inleiding tot de studie der psychoanalyse', deel 1 en 2 (Meppel/Amsterdam, 1989), *Psychiatrische en Neurologische Bladen*, 1919, 23, p. 360-361.
- Hoop, J. H. van der, 'De betekenis van "den Golem"', *De Nieuwe Gids*, juli 1918, p. 113-140.
- Ietswaart, W. L., 'Praktijk en theorie van de psychoanalyse', *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 1984, 5, p. 339-354.
- Ietswaart, W. L., 'Psychoanalyse en wetenschap', *Psychoanalytisch Forum*, 1989, 1, p. 6-36.
- Israëls, H., *Het geval Freud. 1. Scheppingsverhalen*. Amsterdam: Bert Bakker, 1993.
- Israëls, H., *De Weense kwakzalver. Honderd jaar Freud en de freudianen*. Amsterdam: Prometheus, 1999.
- Jelgersma, G., *Leerboek der functioneele neurosen*. Amsterdam: Scheltema en Holkema, 1897.
- Jelgersma, G., *Psychologie en pathologische psychologie*. Inaugurele rede. Leiden: S. C. van Doesburgh, 1899.
- Jelgersma, G., *Open brief aan Bolland*. Leiden: Uitg. Gebr. v. d. Hoek, 1906.
- Jelgersma, G., 'Die theoretische Auffassung der Hysterie.' Congresboek van het *Premier Congres international de Psychiatrie, de Neurologie, de Psychologie et de l'assistance des alienees*. Amsterdam 2-7 september 1907. Amsterdam: J. H. de Bussy, 1908, p. 285-292.
- Jelgersma, G., *Ongeweten geestesleven*. Leiden: S. C. van Doesburgh, 1914.
- Jelgersma, G., *Een geval van hysterie psycho-analytisch behandeld*. Leiden: S. C. van Doesburgh, 1915.
- Jelgersma, G., 'Psychoanalytische bijdrage tot de theorie over het gevoelsleven', *Psychiatrische en Neurologische Bladen*, 1916, 20, p. 453-466.
- Jelgersma, G., *De plaats der psychiatrie in de medische wetenschappen*. Leiden: S. C. van Doesburgh, 1919.
- Jelgersma, G., 'Het incestcomplex. Eene klinische les I en II', *Nederlands Maandschrift voor Geneeskunde*, 1920, 1, 7, deel 1 p. 390-400; deel 2 p. 565-578.

- Jelgersma, G., 'Ideëën van Freud', *De Telegraaf*, 28 juni, 2 juli, 6 juli, 9 juli, 12 juli 1924.
- Jelgersma, G., 'Eenige opmerkingen naar aanleiding van enkele toevallige waarnemingen. Klinische les', *Nederlands Maandschrift voor Geneeskunde*, 1928, nieuwe reeks, 7, p. 273-284.
- Jelgersma, G., *De wekdroom*. Leiden: S. C. van Doesburgh, 1930.
- Jelgersma, G., *Atlas anatomicum cerebri humani*. Amsterdam: Scheltema en Holkema, 1931.
- Jones, E., *The Life and Work of Sigmund Freud*. Londen: The Hogarth Press, 1953-1957.
- Jongerius, P. J., Bespreking van *Sigmund Freud Nederlandse Editie*, rubriek 'Ziektegeschiedenissen' deel 1 (Meppel, 1979), *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 1979, 11/12, p. 700.
- Jongerius, P. J., 'Redactioneel', *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 1983, 4, p. 227-228.
- Jongerius, P. J., Bespreking van *Freuds Ontwerp van een natuurwetenschappelijke psychologie* (Gent, 1992), *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 1992, 34, B2, p. 33-34.
- Jung, C. G., *Verzameld Werk in 10 delen*. Rotterdam: Lemniscaat, 1985-1988.
- Kandel, E. R., 'Biology and the future of psychoanalysis: A new intellectual framework for psychiatry revisited', *American Journal of Psychiatry*, 1999, 156, p. 505-524.
- Kiewiet de Jonge, A. J., *Naar aanleiding van Freuds droomverklaring*. Dissertatie. Groningen: M. de Waal, 1918.
- Kooij-Scheen, E., 'Sympathie is nog geen therapie', *Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid*, 1983, 3, p. 329-251.
- Krevelen, L. van, 'Van liefhebberij tot cultureel ondernemerschap. Over de ontwikkeling van de literaire uitgeverij in Nederland', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*, 2003, 10, p. 13-50.
- Krevelen, L. van, *De stijl van de uitgever*. Amsterdam: De Buitenkant, 2002.
- Kris, E., *De esthetische illusie*. Amsterdam: Boom, 1989.
- Kristensen, W. B., 'Diepte-psychologie?', *De Gids*, 1918, 6, p. 493-499.
- Kuiper, P. C., *Neurosenleer*. Arnhem: Van Loghum Slaterus, 1966.
- Kuiper, P. C., *Hoofdsom der psychiatrie*. Utrecht: Bijleveld, 1973.
- Langelaan, Boekaankondiging van *Freuds Over Psychoanalyse* (Leiden, 1912), *Medisch weekblad voor Noord- en Zuid-Nederland*, 1912, 19, p. 58-59.
- Laplanche, J., P. Cotet & A. Bourguignon, 'Translating Freud', in: D. G. Ornston (ed.), *Translating Freud*. New Haven, Londen: Yale University Press, 1992, p. 136-190.
- Laplanche, J. & J.-B. Pontalis, *Vocabulaire de la psychanalyse*. Parijs: Presses Universitaires de France, 1967.
- Lakotta, B., 'Die Natur der Seele', *Der Spiegel*, 2005, 16, p. 176-189.

Literatuur

- Leysen, M., 'Weerzien met ... Jung via Humbert', *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 1994, 3, p. 177-183.
- Linschoten, J., *Idolen van de psycholoog*. Utrecht: Bijleveld, 1964.
- Loden Vogel, *Dagboek uit een kamp*. Amsterdam: Van Oorschot, 1965.
- Loewenfeld, L., *Bewusstsein und psychisches Geschehen*. Wiesbaden: Bergmann, 1913 (Ned. vert. *Het niet bewuste in ons zieleleven*. Amsterdam: Scheltema & Holkema, 1915).
- Luyten, P. & J. Corveleyn, 'Het geval Israëls: scheppingsverhalen', *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, 1998, 1, p. 4-19.
- Maeder, A., *Genezing en ontwikkeling in het zieleleven. De psychoanalyse en hare betekenis voor het moderne leven*. Amsterdam: Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, 1919 (*Handboekjes Elck 't Beste*).
- Mahoney, P., *Freud as a Writer*. New York: International Universities Press, 1982.
- Malcolm, J., *In het Freudarchief*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1985.
- Mann, Th., 'Die Stellung Freuds in der moderne Geistesgeschichte', *Psychoanalytische Bewegung*, 1929, 1, p. 3.
- Marcuse, H., *De eendimensionale mens. Studies over de ideologie van de hoogindustriële samenleving*. Hilversum: Paul Brand, 1968.
- Marcuse, H., *Eros en cultuur*. Utrecht: Bijleveld, 1968.
- Mathijssen, M., 'De editiechaos in Nederland', *De Revisor*, 1983, 1, p. 60-66, p. 71.
- Mathijssen, M., *Naar de letter. Handboek Editiewetenschap*. Den Haag: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen/Constantijn Huygens Instituut, 1997.
- Meulen, R. H. J. ter, *Ziel en zaligheid. De receptie van de psychologie en van de psychoanalyse onder katholieken in Nederland 1900-1965*. Nijmegen/Baarn: Ambo, 1988.
- Meyer, Ad. F., *De behandeling van zenuwzieken door psychoanalyse. Een overzicht van Freuds Theorie en Therapie voor artsen en studenten*. Amsterdam: Scheltema en Holkema, 1915.
- Meyer, C. e. a., *Le livre noir de la psychanalyse. Vivre, penser et aller mieux sans Freud*. Parijs: Les arènes, 2005.
- Meyer-Palmedo, I. & G. Fichtner (Hrsg.), *Freud-Bibliografie mit Werkkonkordanz*. Frankfurt am Main: S. Fischer, 1999.
- Mijolla, A. de, 'L'édition en français de oeuvres de Freud avant 1940', *Revue internationale d'histoire de la psychanalyse*, 1991, 4, p. 209-270.
- Mijolla, A. de, 'Freud en français jusqu'en 1940', *Revue internationale d'histoire de la psychanalyse*, 1991, 4, p. 283-289.
- Mitchell, J., *Psychoanalyse en feminisme*. Nijmegen: SUN, 1981.
- Molin, R. *Lieve rebel. Biografie van Adriaan Morriën*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 2005.

- Mooij, A., *Taal en verlangen. Lacans theorie van de psychoanalyse*. Meppel: Boom, 1975.
- Mooij, A., 'Opmerkingen over psychoanalyse', *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 1985, 2, p. 111-122.
- Mooij, A., *Psychoanalytisch gedachtegoed. Een modern perspectief*. Amsterdam: Boom, 2002.
- Morriën, A. & H. Mulder, 'Ervaringen met het vertalen van Freud'. Ongepubliceerde voordracht van A. Morriën (met H. Mulder op schrift gesteld) op 30 november 1981 voor de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse te Amsterdam.
- Morriën, A. & H. Mulder, 'Reactie op H. de Witte', *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 1981, 2, p. 119-121.
- Muschg, W., *De ontwrichting van de Duitse literatuur*. Amsterdam: Athenaeum — Polak & Van Gennep, 1974.
- Myers, F. W. H., *De menselijke persoonlijkheid en haar voortbestaan na de lichamelijke dood*. Amsterdam: Maatschappij voor Goede en Goedkoop Lectuur, 1922.
- Nietzsche, F., *Nagelaten fragmenten* (red. G. Colli & M. Montinari). Deel 1-7. Nijmegen/Amsterdam: SUN, 2001-in voorbereiding.
- Nijhoff, W., 'Simon Cornelis Van Doesburgh', *Uitgever & Debitant*, 9 juni 1906, p. 360.
- Nobel, L. de, Bespreking van *Sigmund Freud Nederlandse Editie*, rubriek 'Inleiding tot de psychoanalyse' deel 4 (Meppel/Amsterdam, 1991), *Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid*, 1992, 12, p. 1389-1392.
- Ophuijsen, J. H. W. van, 'De psycho-analyticus ten toneele gevoerd', *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, 1918, 62/2, p. 1118-1120.
- Ophuijsen, J. H. W. van, 'Prof. Winkler en de psycho-analyse', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 1917, 61, 2, p. 504-507.
- Oranje, W., Ongepubliceerde voordracht over het vertalen van Freud voor het Nederlands Psychoanalytisch Genootschap, 10 juni 1995.
- Ornston, D. G., 'How standard is the "Standard Edition" in: E. Timms & N. Segal (eds), *Freud in Exile. Psychoanalysis and its Vicissitudes*. New Haven/Londen: Yale University Press, 1988, p. 198-209.
- Ornston, D. G. (ed.), *Translating Freud*. New Haven/Londen: Yale University Press, 1992.
- Otterspeer, W., *Bolland. Een biografie*. Amsterdam: Bert Bakker, 1996.
- Pam, M. & R. Sijmons, 'De lijdensweg van de vertaling', *Vrij Nederland*, kleurkatern, februari 1979, p. 4-11.
- Pam, M., 'Freud, de hele Freud en niets dan Freud', *Vrij Nederland*, 4 februari 1984, p. 19-20.
- Pauwels, J., "'Grote boeken voor weinig geld". De publicatiegeschiedenis van Guido Gezelle's dichtwerken, 1903-1905', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*, 9, 2002, p. 149-158.

Literatuur

- Pines, M., 'The question of revising the Standard Edition' in: E. Timms & N. Segal (eds), *Freud in Exile. Psychoanalysis and its Vicissitudes*. New Haven/Londen: Yale University Press, 1988, p. 177-180.
- Piron, H. T., 'Totem und Tabu revisited', *Psychoanalytisch Forum*, 1990, 2, p. 7-28.
- Pluymakers, J.W.M., 'Weerzien met... S. Freud, De man Mozes en de monotheïstische religie', *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 1994, 2, p. 111-118.
- Rank, O., *De Don Juan-figuur*. Amsterdam: Boom, 1988.
- Réage, P., *Het verhaal van O*. Amsterdam: De Bezige Bij, 1969.
- Reijzer, H. M., *Naar een nieuw beroep. Psychotherapeut in Nederland*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum, 1993.
- Renterghem, A. W. van, *Freud en zijn school. Nieuwe banen der psychologie*. Baarn: Hollandia, 1913.
- Reve, K. van het, *Freud, Stalin en Dostojevski*. Amsterdam: Van Oorschot, 1982.
- Reve, K. van het, 'De willekeur van Sigmund Freud', *NRC Handelsblad*, 8 april 1993, p. 7.
- Reve, K. van het, 'Wat leert Freud over de droom? Bij de Nederlandse uitgave van "De droomduiding"', *Elsevier*, 19 maart 1988, p. 134-138.
- Roegholt, R., *De geschiedenis van De Bezige Bij, 1942-1972*. Amsterdam: De Bezige Bij, 1972.
- Roels, F., 'De psycho-analytische Methode', *De Beiaard*, januari en februari 1918.
- Rooijmans, H. G. M., *99 jaar tussen wal en schip. De geschiedenis van de Leidse universitaire psychiatrie (1899-1998)*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum, 1998.
- Rossem, C. P. van & F. J. Soesman, *Femina. Blijspel in 3 bedrijven*. Amsterdam: Tijdschrift Eigen Haard, 1918.
- Rubinstein, R., *Niets te verliezen en toch bang*. Amsterdam: Meulenhoff, 1978.
- Sachs, H., *Het jochie Caligula*. Amsterdam: Boom, 1988.
- Salomé, L. A., *Terugblik op mijn leven. Hoofdlijnen van enkele persoonlijke herinneringen*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1968.
- Schnabel, P., *De weerbarstige geestesziekte. Naar een nieuwe sociologie van de geestelijke gezondheidszorg*. Nijmegen: Sun, 1995.
- Schönau, W., *Sigmund Freuds Prosa. Literarische Elemente seines Stils*. Stuttgart: Metzler.
- Schouten, W., *Een vak vol boeken. Herinneringen aan veertig jaar leven in en om de uitgeverij*. Amsterdam: De Bezige Bij, 1988.
- Schreuder, A., 'Hoe Freud vertaald werd', *NRC Handelsblad*, 8 oktober 1993, CS literair, p. 2.
- Schroeder, J. A., *Het sprookje van Amor en Psyche in het licht der psychoanalyse*. Baarn: Hollandia Drukkery, 1917.

- Selten, J.-P.J.S., 'Dostojewski en de vadermoord, zestig jaar later', *Psychoanalytisch Forum*, 1988, 4, p. 18-38.
- Solms, M., 'Freud returns', *Scientific American*, 2004, 5, p. 57-63.
- Soudijn, K., 'Kijken met Morriën', *De Psycholoog*, september 2002, p. 435.
- Spinoza, B. de, *Ethica*. Amsterdam: Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, 1915.
- Stärcke, A., 'De psychoanalyse vanuit theoretisch standpunt', *Psychiatrische en Neurologische Bladen*, 1912, 16, p. 364-468.
- Stärcke, A., "Holländische Literatur". Bericht über die Fortschritte der Psychoanalyse in den Jahren 1914-1919'. *Beihefte der Internationalen Zeitschrift für Psychoanalyse*, 1921, p. 333-347.
- Stärcke, A., *De weg terug*. Amsterdam: Boom, 1988.
- Stärcke, J., 'De psychologie van het onbewuste. Een nieuwe wetenschap', *De Telegraaf*, 12 januari 1912.
- Stärcke, J., 'Psychoanalyse', *De Beweging*, 1914, 10, 4, p. 131-136.
- Stärcke, J., *De sexuele opvoeding onzer jeugd*. Amsterdam: Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, 1913.
- Steiner, R., 'Die Weltmachtstellung des Britischen Reichs. Notes on the Term Standard in the first translations of Freud', in: E. Timms & N. Segal (eds), *Freud in Exile. Psychoanalysis and its Vicissitudes*. New Haven/ Londen: Yale University Press, 1988, p. 181-195.
- Stigter, D., *Suggestie in hypnose als geneesmiddel*. Leiden: S. C. van Doesburgh, 1900.
- Stigter, D., Bespreking van *Zentralblatt für Psycho-Analyse* (Wiesbaden, 1910), *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, 1911, 55, 1, p. 1574-1575.
- Stigter, D., Bespreking van Freuds *Über den Traum* (Wiesbaden, 1911), *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, 1912, 56, 2, p. 1087-1088.
- Straub, M., *Leerboek der oogziekten*. Leiden: S. C. van Doesburgh, 1906.
- Strien, P.J. van, 'Gerard Heymans (1857-1930). Grondlegger van de psychologie in Nederland', in: G.A. van Gemert e.a., *Om niet aan onwetendheid en barbarij te bezwijken. Groningse geleerden 1614-1989*. Hilversum: Verloren, 1989, p. 167-186.
- Stroeken, H., 'De relatie tussen Freud en de Wolfenman', *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 26, p. 309-319.
- Stroeken, H., 'De ontbrekende moeder bij Freud', *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 1983, 2, p. 57-65.
- Stroeken, H., 'De relatie tussen Freud en Kleine Hans', *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 1983, 4, p. 182-190.
- Stroeken, H., 'De relatie tussen Freud en Dora', *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 1984, 4, p. 229-242.
- Stroeken, H., *Freud en zijn patiënten*. Amsterdam: Maarten Muntinga, Rainbow Pocketboek, 1986 (oorspr. Stichting Te Elfder Ure, 1985, Nijmegen).

Literatuur

- Stroeken, H., Bespreking van *Sigmund Freud Nederlandse Editie*, rubriek 'Klinische beschouwingen' deel 1, 2 en 3 (Meppel/Amsterdam, 1985), *Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid*, 1986, 3, p. 313-315.
- Stroeken, H., 'Freud als Jood en de invloed daarvan op de psychoanalyse', *Psychoanalytisch Forum*, 1988, 3, p. 6-26.
- Stroeken, H., 'Over de zin van het leven bij Freud', *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 1989, 5, p. 264-270.
- Stroeken, H., 'De patiënten uit "Studien über Hysterie"', *Psychoanalytisch Forum*, 1990, 8, p. 42-59.
- Stroeken, H., *Freud in Nederland. Een eeuw psychoanalyse*. Amsterdam: Boom, 1997.
- Stroeken, H., *Nieuw psychoanalytisch woordenboek. Begrippen, termen, personen*. Amsterdam: Boom, 2000.
- Stroeken, H., 'Psychoanalysis in The Netherlands during World War II', *International Forum of Psychoanalysis*, 2003, 2-3, p. 130-135.
- Stroeken, H., 'Splijtingen in de Nederlandse psychoanalytische wereld', *Psychoanalytische Perspectieven*, 2004, 22, 1, p. 49-59.
- Stufkens, A. (red.), *Andere kamers in het huis van Freud. Vijftig jaar Nederlands Psychoanalytisch Genootschap*. Amsterdam: Boom, 1997.
- Suchtelen, N. van, *Quia absurdum*. Amsterdam: Maas en Van Suchtelen, 1906.
- Suchtelen, N. van, *De waarde als psychisch verschijnsel*. Amsterdam: De Nieuwe Tijd, 1911.
- Suchtelen, N. van, *De stille lach*. Amsterdam: Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, 1916.
- Suchtelen, N. van, *Uit de diepten der ziel. Samenspraken over droom en geweten*. Amsterdam: Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, 1917.
- Suchtelen, N. van, *Tat tvam asi*. Amsterdam: Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, 1933.
- Suchtelen, N. van, *Verzamelde Werken*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1948-1956.
- Tas, L. M., 'Over de psychische ontwikkelingsgeschiedenis van de homosexualiteit bij een vrouw' (vertaling), *Inval. Tijdschrift voor psychoanalytici*, 1973, 1/2, p. 393-406.
- Terwee, S. J. S., 'De receptie van Freuds interpretatiekunst 1', *Psychoanalytisch Forum*, 1987, 4, p. 6-27.
- Terwee, S. J. S., 'De receptie van Freuds interpretatiekunst 2', *Psychoanalytisch Forum*, 1988, 1, p. 6-35.
- Timms, E. & N. Segal (eds), *Freud in Exile. Psychoanalysis and its Vicissitudes*. New Haven/Londen: Yale University Press, 1988.
- Treub, H., *Leerboek der gynaecologie*. Leiden: S. C. van Doesburgh, 1892.

- Treurniet, N., 'Over recente ontwikkelingen van het psychoanalytisch denken', *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 1984, 4, p. 233-275.
- Treurniet, N., 'Zur Einfuhrung des Narzissmus, 75 jaar later', *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 1990, 3, p. 123-136.
- Trijtsburg, R. W., 'Weerzien met... S. Freud, Opmerkingen over een geval van dwangneurose', *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 1991, 4, p. 234-256.
- Valkenburg, C. T. van, 'Freudisme voor iedereen', *De Gids*, juni 1918, p. 480-492.
- Valkenburg, C. T. van, Bespreking van Van Suchtelens *Uit de diepten der ziel* (Amsterdam, 1917), *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, 15 maart 1919, p. 863.
- Vandermeersch, P., Bespreking van *Sigmund Freud Nederlandse Editie*, rubriek 'Cultuur en Religie', deel 1, 2, 3, 4 (Meppel/Amsterdam, 1982, 1983, 1984), *Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid*, 1985, 4, p. 427-429.
- Vezzetti, H., 'Freud en langue espagnol', *Revue internationale d'histoire de la psychanalyse*, 1991, 4, p. 189-208.
- Van Hoorde, H., 'Freuds Ontwerp of de omweg recht op het doel af: een polemiek naar aanleiding van een recensie', *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 1993, 3, p. 216-218.
- Van Moffaert, M., 'Freud en de verleidingstheorie', *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 1986, B1, p. 12-17.
- Villareal, I., 'Spanish translations of Freud', in: D. G. Ornston (ed.), *Translating Freud*. New Haven/Londen: Yale University Press, 1992, p. 114-134.
- Vondel, J. van den, *De werken van Vondel*. Amsterdam: Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, 1927-1940.
- Voorst, S. van, *Weten wat er in de wereld te koop is. Vier Nederlandse uitgeverijen en hun vertaalde fondsen*. Dissertatie. Sdu Uitgevers, 1997.
- Vliet, H. T. M. van, 'Rijkdom van het onvolmaakte. Johan Polak als editeur', *De Parelduiker*, 1998, 4/5, p. 77-95.
- Weel, A. van der, 'The communications circuit revisited', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*, 8, 2001, p. 13-26.
- Wennekes, W., *Geert Lubberhuizen, uitgever. Het mysterie van de Van Miereveldtstraat*. Amsterdam: Bas Lubberhuizen & De Bezige Bij, 1994.
- Westerman Holstijn, A. J., 'Professor G. Jelgersma und die Leidener psychiatrische Schule', *Internationalen Zeitschrift für Psychoanalyse*, 1924, 3, p. 253-257.
- Wijck, M. van, 'Freuds ziektegeschiedenis van Dora', *Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid*, 1983, 3, p. 239-246.
- Wijngaarden, H., Bespreking van Jungs *Verzameld werk* (Rotterdam, 1986), *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 1986, 1, p. 58.

Literatuur

- Wijngaarden, H., 'Hernieuwde ontmoeting met Jung', *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 1984, 4, p. 276-287.
- Winkler, C., Bespreking van Freuds *Zur Psychopathologie des Alltagslebens* (Berlijn, 1904), *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, 1904, 48, 2, p. 1601-1604.
- Winkler, C., 'Het stelsel van Prof. dr. Sigmund Freud', *Geneeskundige Bladen*, 1914, 19de reeks, VIII, p. 269-299.
- Winterstein, A. von, *Dürers 'Melancholie'*. Amsterdam: Boom, 1989.
- Witte, H. de, 'Freud 2: problemen bij een vertaling', *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 1980, 5, p. 289-291.
- Wolff, M. H. M. de, Bespreking van *Sigmund Freud Nederlandse Editie*, rubriek 'Klinische Beschouwingen' deel 5 (Amsterdam, 1993), *Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid*, 1994, 10, p. 1164-1167.
- Wolffensperger, W. P., 'Overzicht van de duiding der droomen volgens Freud', *Medische Revue*, 1913, 13, p. 237-250.
- Wolffensperger, W. P., Boekaankondiging van Freuds *De droom als uiting van het onbewuste zieleven* (Leiden, 1913), *Nederlandsch Tijdschrift voor de Geneeskunde*, 1914, 58, 1, p. 1091-1093.
- Wolf, L., *Downhill All the Way*. Londen: The Hogarth Press, 1967.

Websites

- *Tijdschrift voor Psychoanalyse*
www.tvpa.nl
- *The International Journal of Psychoanalysis*
www.ijpa.org
- 150 jaar Freud
www.sigmundfreud.nl
www.freudfestival.nl
www.sigmundfreud.de
www.sigmund-freud.co.uk
- Nederlands Psychoanalytisch Instituut
www.psychoanalytischinstituut.nl
- The Institute of Psychoanalysis/Archives of the British Psychoanalytical Society in Londen
www.psychoanalysis.org.uk

- Sigmund Freud Institut in Frankfurt
www.sfi-frankfurt.de

- Sigmund Freud Museum Wenen
www.freud-museum.at

- Sigmund Freud Museum Londen
www.freud.org.uk

- Uitgevers
www.uitgeverijboom.nl
www.fischerverlage.de
www.puf.com

Archivalia

Dossier Nico van Suchtelen. Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Den Haag.

Archief A. J. Westerman Holstijn. Het Utrechts Archief, Utrecht.

Archief S. C. van Doesburgh. Regionaal Archief Leiden; Collectie van de Koninklijke Vereniging voor het Boekenvak (KVB), Universiteitsbibliotheek Amsterdam.

Archief Van Eeden, Universiteitsbibliotheek Amsterdam.

Freud-archief Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur/De Wereldbibliotheek. Archief Uitgeverij De Wereldbibliotheek, Amsterdam.

Archief *Sigmund Freud Nederlandse Editie*. Uitgeverij Boom, Amsterdam; Boom Distributiecentrum, Meppel.

Archief Adriaan Morriën, in beheer van Alissa en Adrienne Morriën.

Freud-dossier. Bibliotheek van het Nederlands Psychoanalytisch Instituut, Amsterdam.

Bohn-archief. Universiteitsbibliotheek Leiden, Bijzondere collecties.

Gevoerde gesprekken en inlichtingen

Dr. D. Becker, 7 juli 2005.
Mw. E. Blom, 9 juli 2003.
Dhr. J. H. Boom, 24 januari 2003.
Dhr. H. L. Bouman, 10 december 2002.
Dhr. P. Beers, 30 augustus 2002.
Dhr. Th. Festen, 22 november 2002.
Prof. dr. W. Gottschalch, 12 maart 2003.
Dhr. J. Kat, 4 juli 2003.
Dhr. W. Klamer, juli 2002, 20 maart 2006.
Dr. R. Molin, 28 januari 2006.
Mw. A. Morriën, 21 maart 2006.
Dhr. W. Oranje, 17 december 2002.
Prof. dr. H. M. van Praag, 14 februari 2005.
Dhr. M. Paterson, 30 juli 2003.
Dhr. T. Roberts, 30 juli 2003.
Dr. M. Solms, 11 juli 2005.
Dhr. H. E. Stenfert Kroese, 24 januari 2005.
Dhr. L. M. Tas, 3 september 2002.

Register van namen

- Abma, R. 54 n44 n51 n52 n55 n65
Abraham, K. 31, 58, 63, 64, 73, 84
Adler, A. 87 n25
Aengenent, J.D.J. 112
Alcan, F. 213
Andreas-Salomé, L. 104, 137
Assouline, P. 23 n11
- Bachelard, G. 186 n71
Balint, M. 44
Bakx, H. 145, 152, 153, 154, 157,
166, 168, 186 n71
Becker, D. 173
Beers, P. 153, 154, 156, 157, 158,
193
Beijk, J. 187 n88h
Bell, F.W.B. van 72
Bergsma, D. 185 n42
Berman, A. 213
Bernays, M. 31, 52 n8
Bernays, E.L. 208, 221 n7
Bernheim, H. 26
Bettelheim, B. 22 n5
Beunis, K. 141
Bleuler, E. 34
Biblings, E. 206
Binswanger, L. 31
Blok, G. 87 n30 n 32 n33 n36
Blom, E. 132 n26 n29 n31 n32 n37
Boer, J.A. den 187 n96
Bolland, G.J.P.J. 60, 61
Bonaparte, M. 36, 213
Boom, J.H. 146, 151, 152, 154, 156
Bos, J. 54 n41, 133 n42
Bouman, H. 144, 145, 146, 147,
148, 149, 150, 151, 152, 154, 156,
157, 160, 164, 166, 167, 169,
172, 181, 182, 183, 194, 195,
203
Bouman, L. 38, 41, 57, 58, 113
Bosman-Jelgersma, H.A. 86 n10
Bourguignon, A. 214
Bowlby, J. 44
Braak, M. ter 119
Brecht, B. 36
Breuer, J. 27, 37
Brill, A. 208, 212
Brinkgreve, C. 24, 50, 58, 62, 87 n27
n30 n46, 134 n77, 186 n82
Broekhuis, H.S. 72
Bruggen, C. van 95
Brugmans, H. 44, 93
Büch, B. 170
Buelens, J. 141, 184 n18
Bulhof, I.N. 24, 44, 132 n26,
133 n63, 134 n95
Bullitt, W.C. 137, 175
Buse-Mathot, G. 185 n42
Buunk, E. 134 n75
- Calcar, R.P. 73
Cambien, J. 187 n96
Carp, E.A.D.E. 44, 62, 66, 67, 68,
73, 119
Charcot, J.-M. 26, 105
Chijs, A. van der 38, 57, 127
Cixous, H. 171
Corveleyn, J. 172, 175
Coser, L.A. 23 n9
Cotet, P. 214
Coutinho, dhr. en mw. 142
Cox, W.H. 95

Dantzig, A. van 28, 46, 177, 188
 n104
 Darwin, C. 25
 Derksen, A. A. 186 n81
 Descartes, R. 145
 Deuticke, F. 34, 205
 De Visscher, J. 169
 Deysel, L. van 61
 Dieren, E. van 123, 191
 Doesburgh, S. C. van 70-75
 Duynstee, W. J. A. J. 113

 Eeden, F. van 37, 59, 90, 93, 96, 97,
 98, 99, 130
 Eijkelboom, J. 139, 142
 Eisler, R. 97
 Eitington, M. 101
 Emden, J. van 37, 38, 57, 75, 76, 77,
 78, 79, 83, 84, 85, 101, 112, 192,
 194, 196, 197
 Engels, F. 167
 Erasmus, D. 17, 95
 Erp Taalman Kip, M. J. van 65, 68
 Etchegoyen, R. H. 50
 Etcheverry, J. 216, 217

 Faber, H. 134 n86
 Ferenczi, S. 12, 31, 53 n32, 101,
 166, 186 n71
 Festen, Th. 133 n68, 134 n80
 n82
 Fichtner, G. 221 n3
 Fischer, B. 206
 Fliess, W. 79
 Fontijn, J. 132 n28
 Fortmann, H. 119
 Foudraïne, J. 45
 Freud, A. 36, 43, 44, 53 n32, 101,
 193, 205, 206, 209, 216
 Freud, A. von 34
 Freud, M. 35
 Freud-Bernays, M. *Zie* Bernays, M.
 Fromm, E. 137

Gabel, L. 185 n42
 Gallimard, G. 17, 213
 Gathelier, F.-M. 222 n22 n26
 Gay, P. 24, 170
 Geerardyn, F. 175
 Genette, G. 18
 Gide, A. 213
 Gijsbers, P. 88 n61
 Glas, F. de 131 n21, 132 n22 n23
 n26
 Godschalk, G. J. 71, 72
 Goethe, J. W. von 20, 25, 97
 Gorkom, G. van 72
 Gorter, H. 59
 Gottschalch, W. 133 n68, 134 n80
 n82
 Graftdijk, Th. 23 n17, 157, 158,
 159, 160, 168, 180, 182, 193,
 194
 Greven, E. 221 n1 n4
 Groen, J. A. 173
 Groot, A. D. de 48
 Grubrich-Simitis, I. 22 n3 n7, 23
 n16, 52 n4, 53 n35, 186 n67, 207,
 208, 212, 219, 221 n5 n6 n7, 222
 n24 n28
 Gunning Wzn., J. H. 93

 Haan, J. de 73
 Halberstadt, I. 176
 Hall, M. G. 53 n36, 54 n38
 Harris, A. 148
 Hart, B. 95
 Hart, M. 't 167
 Hart de Ruyter, Th. 45
 Havelock Ellis, H. 82
 Heering, G. J. 78, 131 n14
 Hegel, G. W. F. 145
 Heijermans, H. 95, 103
 Heinemann, I. 151
 Heller, H. 34, 205
 Heuves, W. 54 n60 n64
 Heymans, G. 93, 94, 95, 97, 98

Register van namen

- Hillenaar, H. 55 n69
Hitschmann, E. 186 n71
Hoekstra, S. 72
Hoffer, W. 206
Hofman, J. 187 n94
Holman, Th. 136
Holwerda, A. E. J. 87 n48 n51
Holwerda, J. H. 73
Hoop, J. H. van der 38, 39, 43,
44, 65, 68, 90, 98, 101, 111, 118,
130, 131 n12
Horst, L. van der 41
Huddleston Slater, W. B. 112
Huizinga, J. 119
- Ietswaart, W. L. 187 n88, 188 n104
Isakower, O. 206
Israëls, H. 47, 54 n61, 171, 172
- Jacobs, A. 96
Janet, P. 59
Jelgersma, G. 21, 38, 40, 44, 56,
58-70, 72, 74, 85, 89, 90, 91, 101,
116, 119, 127, 192, 195, 197
Jones, E. 24, 31, 208, 212
Jongerius, P. J. 174, 175
Jung, C. G. 31, 34, 37, 39, 43, 57, 61,
77, 109, 129, 130, 177, 221 n2
Junker, H. 221 n11
- Kandel, E. R. 221 n17
Kant, I. 145
Kat, J. 108, 133 n43 n53 n54
Kempen, A. van 88 n61
Kernkamp, G. W. 93
Kiewiet de Jonge, A. J. 90
Kiewiet de Jonge, M. 86 n10
Klamer, W. 188 n115
Klein, M. 51, 101
Kloos, W. 59
Kohn, M. 139, 144, 148
Kohut, H. 51
Kooij-Scheen, E. 178
- Kouwenaar, G. 139, 142
Krevelen, L. van 17, 95
Kris, E. 186 n71, 206
Kristensen, W. B. 92, 100, 113,
131 n13
Kuenen, A. 72
Kuenen, J. P. 104
Kuik, H. 168
Kuiper, P. C. 46
- Lacan, J. 44, 47, 51, 214
Laffont, R. 17
Lakotta, B. 55 n70
Lampl, H. 43
Lampl-de Groot, J. 42, 43, 74, 118,
126, 138, 193, 196
Langelaan, M. 78
Laplanche, J. 162, 171, 214, 215
Le Coultre, R. 43, 118
Leeuw, P. J. van 46
Leeuwen, W. F. van 139, 140, 141,
146, 149, 154, 155, 156, 172, 181,
193, 199
Leuschner, W. 207
Leysen, M. 188 n107
Lichtveld, J. 112
Liébeault, A. 26, 37
Lietaer, H. 175
Linschoten, J. 48
Loewenstein, R. 213
Loman, A. D. 72
López-Ballesteros, L. 215, 216,
222 n29
Lubberhuizen, G. 138, 139, 143,
144, 145, 146, 147, 182, 195
Luyten, P. 172
- Maas, S. A. 132 n32
Maeder, A. 95, 100
Mahoney, P. 53 n33, 221 n11
Malcolm, J. 186 n83
Mann, Th. 30, 157
Marcuse, H. 137

- Maronier, J. H. 72
 Marx, K. 96, 167
 Masson, Y. 171
 Mathijssen, M. 22 n8, 163, 186
 n67
 Meijer, I. 147
 Meijer, M. 151, 156
 Mentzos, S. 207
 Meulen, R. H. J. ter 133 n63, 134
 n76
 Meyer, Ad. F. 90
 Meyer, C. 222 n21
 Meyer-Dohm, P. 23 n10
 Meyer-Palmedo, I. 221 n3
 Meyers, F. W. H. 95, 97, 98
 Meynen, M. 108
 Mijolla, A. de 221 n20
 Mill, J. S. 26
 Mitscherlich, A. 206, 207
 Molin, R. 154, 155, 184 n17
 Montessori, M. 132 n29
 Mooij, A. 47, 188 n104
 Morriën, A. 47, 136, 139, 141, 142,
 143, 146, 150, 151, 152, 153, 154,
 155, 159, 160, 162, 164, 167, 176,
 182, 186 n57, 193, 194
 Mulder, H. 139, 141, 142, 143, 145,
 146, 150, 151, 152, 153, 154, 155,
 157, 159, 160, 162, 164, 167, 176,
 182, 184 n18, 186 n57, 193, 194
 Mulisch, H. 143
 Muller, J. 70
 Muller, F. P. 44
 Muller, H. P. 86 n10
 Multatuli 25
 Muschg, W. 20

 Nietzsche, F. 112, 157, 219
 Nijhoff, M. (sr.) 71, 72
 Nijhoff, W. 71
 Nobel, L. de 188 n113
 Nolen, W. 73

 Ophuijsen, J. H. W. van 38, 57, 92,
 106, 119
 Oranje, W. 23 n17, 157, 158, 159,
 160, 167, 168, 180, 182, 186 n71,
 193, 194, 203, 204
 Ornston, D. G. 22 n5, 221 n11
 Ortega y Gasset, J. 215
 Otterspeer, W. 86 n16

 Pam, M. 167, 185 n22 n28
 Pancras, G. 185 n42
 Paus Pius X 112
 Pauwels, J. 23 n8
 Payot, G. 213
 Petersma, E. 145, 146, 152, 156, 167
 Petit, J. 18
 Pfister, O. 53 n32, 58, 86 n8
 Philipps, A. 212
 Pines, M. 215
 Piron, H. T. 187 n87
 Pluymakers, J. W. M. 177
 Polak, J. 22 n8
 Pontalis, J.-B. 162, 171
 Praag, H. M. 48, 54 n53 n62
 Putnam, J. 208

 Querido, A. 115, 121, 122, 123, 194

 Rank, O. 34, 83, 87 n25, 166, 186
 n71, 205
 Rauwenhoff, L. W. E. 72
 Réage, P. 138
 Reijzer, H. M. 54 n56, 55 n67
 Reik, Th. 209
 Reinalda, B. 134 n81
 Renterghem, A. W. van 37, 57, 76,
 85, 107, 108, 109, 110, 112, 127,
 130, 193, 194, 197
 Reve, K. van het 170, 171
 Richards, A. 206, 207, 209, 211
 Rijthoven, T. van 139, 151, 156, 167
 Rilke, R. M. 157
 Riviere, J. 208, 209

Register van namen

- Robert, F. 222 n22
Roberts, T. 102, 133 n45
Rodker, J. 205
Roegholt, R. 137
Roels, F. 92, 113
Rolland, R. 132 n29
Rooijmans, H. G. M. 87 n27 n40
Rosenthal, L. 216
Rossem, C. P. van 92
Roth, J. 36
Rubinstein, R. 167
Rümke, H. C. 44
- Sachs, H. 34, 83, 87 n25, 186
n71
Sauvage-Nolting, W. J. J. de 107,
125, 126, 127
Schalkwijk, F. 55 n67
Scharten-Antink, echtpaar 95
Schilder, K. 113, 119
Schildt, J. 185 n39
Schim-van der Loeff, H. J. 112
Schnabel, P. 49, 54 n65
Schönau, W. 53 n33, 55 n69
Schouten, W. 138, 143, 182, 195
Schreuder, A. 159
Schroeder, J. A. 92, 131 n15
Segal, N. 53 n36
Selten, J.-P. J. S. 187 n87
Shaw, G. B. 23 n12
Shakespeare, W. 25, 95
Siegel, K. 139, 142
Sijmons, R. 167, 185 n22 n28
Simons, L. 93, 98
Soesman, F. J. 92
Solms, M. 22 n1, 55 n70, 184 n3,
204, 211, 212, 219, 221 n13 n17,
222 n30
Soudijn, K. 155
Spanjaard, J. 118
Spinoza, B. de 97
Stadlen, A. 171
Stam, A. 187 n94
Stanley Hall, G. 28, 76
Stärke, A. 37, 38, 42, 57, 58, 85, 90,
91, 131 n6, 166, 186 n71
Stärke, J. 14, 37, 38, 39, 57, 58, 80,
81, 82, 85, 89, 101, 102, 103, 104,
130, 131 n1 n11, 192, 193, 194,
196, 197, 198, 199
Starke, R. 185 n42
Steiner, R. 221 n8
Steinmetz, S. R. 73
Stekel, W. 87 n25
Stenfert-Kroese, H. E. (sr.) 71, 72,
74, 75, 192, 195, 196
Stenfert-Kroese, H. E. (jr.) 74, 88
n62
Sterren, H. A. van der 118
Stigter, D. 73, 82
Stoepman, F. 115
Storfer, A. J. 35, 205
Straalen, H. van 185 n42
Strachey, A. 139, 207, 209
Strachey, J. 125, 139, 148, 161, 171,
176, 184 n16, 199, 200, 204, 206,
207, 208, 209, 210, 211, 212, 213,
214, 216, 219
Strachey, L. 208
Straub, M. 73
Strien, P. J. van 132 n33
Stroeken, H. 22 n1, 24, 42, 80, 86
n1, 87 n45, 131 n1, 134 n80 n95,
177, 187 n87
Stufkens, A. 54 n48
Suchtelen, N. van 21, 41, 92, 95-
101, 110, 113, 115, 116, 117, 118,
120, 129, 130, 132 n26, 192, 194,
220
Swales, P. 171
- Tas, J. 117
Tas, L. M. 137, 138, 139, 140, 141,
142, 146, 147, 149, 156, 181, 184
n20, 186 n57, 193, 199
Terruwe, A. 118

Terwee, S. J. S. 187 n88
 Tiele, P. A. 72
 Timmers, O. 139, 142
 Timms, E. 53 n36
 Traugott, R. 82
 Treub, H. 73
 Treurniet, N. 187 n104
 Trijsburg, R. W. 177
 Tyson, A. 209

 Valkenburg, C. T. van 100, 110,
 131 n13
 Vandermeersch, P. 178, 186 n62
 Vezzetti, H. 222 n27
 Van Bouwdijk-Bastiaanse, F. S. 112
 Van de Vijver, G. 175
 Van Hoorde, H. 175
 Van Moffaert, M. 187 n95
 Veen, J. van 122
 Verwey, A. 93, 96
 Villareal, I. 222 n27
 Vogel, P. 207
 Vogelaar, J. 139, 142
 Vondel, J. van den 95
 Voorst, S. van 23 n9
 Vliet, H. T. M. van 22 n8
 Vriesland, V. van 96, 120, 130
 Vijselaar, J. 87 n30 n32 n33 n36

 Waals, H. G. van der 118
 Walvis, J. 139, 142, 185 n41
 Weel, A. van der 23 n12
 Weijers, I. 54 n44 n51 n52 n55 n65
 Wennekes, W. 143, 144
 Werner, A. 164
 Westerman Holstijn, A. J. 43, 44,
 62, 65, 67, 68, 69, 70, 87 n31, 101,
 118, 119, 127, 193
 Wijck, M. van 178
 Wijngaarden, H. 177
 Winkler, C. 39, 57, 105, 106, 191
 Winnicott, D. W. 44
 Winterink, J. C. 126
 Winterstein, A. von 186 n71
 Witsen, W. 59
 Witte, H. de 176
 Wittgenstein, L. 145, 152
 Wolff, E. 185 n42
 Wolff, M. H. M. de 178
 Wolffensperger, W. P. 58, 82
 Woodrow Wilson, Th. 137, 144
 Woolf, L. 209
 Woolf, V. 209

 Zweig, S. 31, 36

Register van Nederlandse Freud-uitgaven

Tussen haakjes staat het jaartal van de uitgave vermeld.

KSFBB = Kleine Sigmund Freud Bibliotheek.

- Beschouwingen over oorlog en dood* (1917) 56, 72, 83-84, 88n83
Brieven S. Freud en C. G. Jung (2000) 221n2
Bruidsbrieven (1997) 221n2
De droom als uiting van het onbewuste zieleleven (1913) 15, 56, 72, 79-83, 84, 88n80, 192
De invloed van ons onbewuste in ons dagelijksch leven (1916) 15, 95, 101-106, 114, 191, 199
De sexueele beschavingsmoraal als oorzaak der moderne zenuwzwakte; Dwanghandelingen en godsdienstoefening (1914) 58, 86n4
De toekomst eener illusie (1929) 122
De Wolfman (1972) 137
Het ik en de psychologie der massa (1924) 94, 101, 113-117, 191, 194, 199, 201
Het levensmysterie en de psychoanalyse (1922/1952) 118, 120-124, 134n80
Hoofdpijnen van de psychoanalyse (1983) 158
Inleiding tot de psychoanalyse (2006) 89, 129
Inleiding tot de studie der psycho-analyse I en II (1917, 1918) 94, 106-113, 114, 126
Kleine Sigmund Freud Bibliotheek (1998-2001) 190, bijlage A, B
Mozes en het monotheïsme (1947) 54n38
Ontwerp van een natuurwetenschappelijke psychologie (1992) 175
Over Psychoanalyse (1912) 11, 38, 56, 72, 75-79, 88n68, 181, 191, 192
Sigmund Freud Nederlandse Editie (1979-1993) 11, 14, 21, 22n2, 130, hfst. 5 *passim*, 189, 190, 192, 203-204, 218, bijlage C
Cultuur en religie 1 159n62, 178n112
Cultuur en religie 2 159n62, 178n112
Cultuur en religie 3 (Het onbehagen in de cultuur) 20, 159n62, 178n112
Cultuur en religie 4 (Totem en taboe) 20, 53n26, 159n62, 178n112
Cultuur en religie 6 (De man Mozes) 171, 177n103

De psychoanalytische beweging 1 181
De psychoanalytische beweging 2 181, 52n5, 53n17
Inleiding tot de psychoanalyse 4 178n113
Klinische beschouwingen 5 (Studies over histerie) 165, 178n113
Psychoanalytische duiding 1 (Psychopathologie van het dagelijks leven)
 157, 162, 180, 182
Psychoanalytische duiding 2/3 (De droomduiding) 157, 162, 169, 170, 180
Psychoanalytische duiding 5 (De grap) 182
Psychoanalytische theorie 3 (Het Ik en het Es) 20
Ziektegeschiedenissen 1 (De kleine Hans) 13, 150, 151, 155, 167-169,
 174, 176, 177, 179, 180, 182
Ziektegeschiedenissen 2 (Dora) *Ziektegeschiedenissen* 150, 169, 176,
 177, 178, 179, 180, 182
Ziektegeschiedenissen 3 (De Wolfenman) 182
Ziektegeschiedenissen 4 (Het geval Schreber) 159, 172, 182
Ziektegeschiedenissen 5 (De Rattenman) 23, 177n103, 181, 182
Thomas Woodrow Wilson. President van 1913 tot 1921(1967) 137
Totem en Taboe (1952) 118, 124-128, 196, 199
Werken (in voorbereiding) 22n2, 190, 203-204, 217, 218, 220, bijlage D
Ziektegeschiedenissen (1998) (KSFB) 29, 53n24

Summary

This dissertation centres on the books by Freud that have been published in Dutch during the twentieth century. It is to a great extent due to his books that Freud has established his name in the Netherlands in cultural, social and scientific respects. For this reason, the Dutch publishers of Freud's work are the starting point of this research. A number of concrete questions arise from this starting point: *Who* published Freud's work and *when*? *What* did they publish? *Why* did they decide to publish his work? And, *in what form* did they publish his texts and *what* were the reactions to the publications? Through the publishers I have ascertained to gain insight into the reproduction, the interpretation and the reception of Freud's work in the Netherlands. The study examines three publishing houses and their publications of Freud's work: S. C. van Doesburgh, De Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur/De Wereldbibliotheek and Uitgeverij Boom. Publishing is a complicated process. Therefore, insight into the dynamics of publishing and the publisher's role in the process is provided on the basis of Freud's publications. What exactly has been the role of the publishers in the recognition, reception and distribution of Freud's body of thoughts? In order to answer this question the publisher's position as gatekeeper and the influence his network are analysed, as well as the publisher's striving for quality and the tension that this causes between cultural and commercial aspects.

Attention is also paid to the way in which Freud's books are published in the Netherlands by researching the 'paratext' — the intermediary between the reading public and the book. 'Paratextual' elements such as the introduction, foreword, jacket texts, notes and glossaries, typography and layout all influence the reception of a publication. Books do not only have to be written, they have to be *made*, published in a certain way and introduced to the market. It is therefore possible to deduce the aims of Freud's publishers from the 'paratexts'; they can clarify how Dutch publishers have introduced and presented Freud's work and which images of Freud this has created.

Chapter two opens with a concise overview of the life and work of Sigmund Freud, who showed an interest in reading and writing from an early age. Using Freud's most important books, his theory and the development of that theory are sketched, whereby his passion for writing, his versatility and his style of writing — famous for its literary qualities — become apparent.

It also becomes clear how much importance Freud attached to matters of publishing and publication strategies, which culminated in the founding of his own publishing house: the Internationaler Psychoanalytischer Verlag.

The chapter continues with the history of psychoanalysis in the Netherlands, which developed from being warmly welcomed to being critically tolerated. Psychoanalysis originates from the principles of hypnosis and suggestion. In 1910 Freud had several followers in the Netherlands. The first psychoanalytical activities were mostly to be seen in Leiden, where the first-ever professor of psychiatry, Gerbrand Jelgersma, held his renowned speech *Het ongeweeten geestesleven* in 1914. In 1917 the 'Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse' was founded, followed in 1920 by Jelgersma's 'Leidsche Vereeniging voor Psychopathologie en Psychoanalyse'. Gradually, Freud became known in non-medical, professional and literary circles. However, the original enthusiasm gave way to rigidity and narrow-mindedness from the 1930s onwards, and the promising position psychoanalysis had gained at the universities crumbled. In professional circles of psychoanalysts many conflicts arose and due to the domination of the best known Dutch analyst, Jeanne Lampl-de Groot, psychoanalysis became inward-looking and Freudian-orthodox. In reaction to this situation the 'Nederlands Psychoanalytisch Genootschap' was founded in 1947. Meanwhile, many psychoanalytical concepts penetrated society.

In the 1960s a great surge of social interest in psychotherapy stimulated a new flourishing of psychoanalysis. Psychoanalysis also attracted a great deal of interest in artistic, literary and intellectual circles: it was regarded as liberating and progressive. Despite the development of several new kinds of psychological treatment, psychoanalysis remained in favour. Its broadening theoretical framework led to the foundation of the 'Nederlandse Vereniging voor Psychoanalytische Psychotherapie' in 1979. However, in the 1980s the Freudian school of thought increasingly came under attack, partly due to the growing biological-oriented view of psychiatry. Freud and his theory were increasingly criticized and psychoanalysis was reproached for lacking an empirical-scientific foundation. In the 1990s psychological healthcare was increasingly characterized by a medical approach and evidence-based medicine. Although psychoanalysis did survive it was hardly used anymore in a 'classical way' and gradually it became an unestablished discipline. At the end of the twentieth century a new revival of psychoanalytic activity occurred in the Netherlands: more cooperation between psychoanalytical societies came about, a new journal, the *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, was published and there was a growing interest in psychoanalytic ideas in the humanities.

One hundred years of history of Dutch psychoanalysis shows a continuously changing picture, with highlights and crises, and a great variety of reactions to Freud. At present, it looks like psychoanalysis will remain

Summary

outside the boundaries of psychological healthcare, unless it conforms to current scientific standards. In any case, the views on Freud and psychoanalysis appear to be subject to considerable swings. A constantly recurring question, for example, is whether psychoanalysis is a subject of the natural sciences or a subject of the humanities.

In chapter three the Freud publications that were published by the Leiden firm S. C. van Doesburgh — the first Dutch publisher of Freud's work — are discussed. The acceptance of psychoanalysis in academic circles was boosted by the Leiden professor of psychiatry Gerbrand Jelgersma, who acted as support and intermediary in the reception of psychoanalysis. Jelgersma, who was originally an outspoken positivist, converted to psychoanalysis in his famous lecture in 1914 in which he approvingly introduced Freud's psychoanalytic doctrine. This was the international breakthrough for psychoanalysis. Furthermore, the 'Leidsche Vereeniging voor Psychopathologie en Psychoanalyse' was a great stimulus of psychoanalysis in the Netherlands and widened the fields of application by including psychosis. Nevertheless, detachment and ambivalence continued to characterize Jelgersma's attitude to psychoanalysis and the results of psychoanalytical treatment, which is very typical of the attitude to psychoanalysis in the Netherlands in general.

Jelgersma's speech and other works were published by the van Doesburgh firm, which specialized in medicine (including psychiatry). Its director H. E. Stenfort Kroese, a sociable personality with many connections at the University of Leiden and a publisher who was often ahead of his time with his medical publications, and who moreover was a cousin of Jeanne Lamplde Groot, brought out three of Freud's books: *Over Psychoanalyse* (1912); *De droom als uiting van het onbewuste zieleleven* (1913); and *Beschouwingen over oorlog en dood* (1917). These carefully edited works, which had a reasonable commercial success, were introduced, translated and annotated by the enthusiastic medical doctors Jan van Emden and Johan Stärcke. The books contributed to the gradually increasing appreciation of Freud in the Netherlands, not least because S.C. van Doesburg was a respected publisher. The firm had a notable publishing list and consequently psychoanalysis gained the status of a serious (medical) discipline. The combination of a professional publisher of scientific material, two enthusiastic translators and in addition Jelgersma's great authority enabled psychoanalysis to develop and spread in the Netherlands.

The fourth chapter centres on De Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur/De Wereldbibliotheek. Once Jelgersma had afforded academic approval to Freud's thinking it became established in medical circles, and soon also beyond them: Freud became particularly fashionable in literary

circles. De Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, which was founded in 1905 and the principle aims of which were the cultivation of the population and the dissemination of culture, published three of Freud's books after the First World War: *De invloed van ons onbewuste in ons dagelijksch leven* (1916) and the two-volume series *Inleiding tot de studie der psychoanalyse* (1917-1918) and *Het ik en de psychologie der massa* (1924). The director of the Wereldbibliotheek, translator and writer Nico van Suchtelen was the inspiration behind the publication of Freud's work. Van Suchtelen was fascinated by the subject of the unconscious and was of the opinion that psychoanalysis would give the people a greater understanding of the mind and that this would eventually lead to a better world. His interest in psychoanalysis developed at the same time and was much influenced by spiritualism, which became the rage in the 1920s. Due to Van Suchtelen's collaboration with influential psychiatrists, who translated, annotated and/or wrote the introductions to the books, as well as to his widespread contacts in literary circles, Freud's work became available to a wide public. After the Second World War, the Wereldbibliotheek published two more of Freud's books: *Totem en taboe* (1951) and *Het levensmysterie en de psychoanalyse* (1952).

All of the above mentioned books have been reprinted several times, with a peak in the late 1960s and the 1970s in particular, and the best-seller of Freud's books in the Netherlands, *Inleiding tot de studie der psychoanalyse* first published by the Wereldbibliotheek in 1918, is still available in the bookstores — in a revised edition. The consequence of these publications was a widespread and long-term distribution of psychoanalytical literature and they have undeniably left their mark on the favourable acceptance of psychoanalysis in the Netherlands. The books were reviewed regularly, receiving both praise and outspoken criticism. Freud's work simply aroused unusually passionate reactions. His books were taken up by diverse groupings: neurologists, but also writers, intellectuals, occultists, parapsychologists, theologians and communists, and each of them gave their own interpretation of Freud's texts. Themes that reoccurred in the reception of Freud's work were his critical and dismissive attitude to religion and the emphasis he placed on the importance of sexuality.

Chapter five discusses the dynamics of one of the biggest publishing projects to have been undertaken in the Netherlands in the second half of the twentieth century: the *Sigmund Freud Nederlandse Editie*, which was published between 1979 and 1993 in thirty volumes by Uitgeverij Boom. The publication of a collection of Freud's work was first planned in the 1960s, when people were seeking social and individual freedom and the abolition of taboos, as well as explanations for human behaviour. The publishing house De Bezige Bij — a cooperation of progressive, literary

Summary

writers — took the initiative to compile an edition containing Freud's most important texts. To steer the project in the right direction the poet and translator Adriaan Morriën and the Germanic scholar Henk Mulder were approached to take on the translation and editing. They were supported by an advisory board composed of, among others, two psychoanalysts, the psychiatrist Louis Tas and the psychologist Huyck van Leeuwen, who were responsible for the editorial design. Furthermore, a large team of translators was employed. However, the Bezige Bij was unable to see this substantial translation project through because of translation difficulties, conflicts and increasing (financial) disquiet, and the lack of a decisive implementation of the publishing plan. Finally, after the reimbursement of some expenses the project was handed over to a general-scientific publishing house, Boom, represented by Henk Bouman. The long and weary genesis of the edition was characterized by many conflicts and changes in the editorial team. As the project developed the large group of translators, editors and the advisory board was gradually reduced to a core team that managed to achieve the right balance between quality and speed: the translator and editorial duo Wifred Oranje and Thomas Graftdijk.

There was much praise, but also some criticism, for the thematic categorization of the edition, divided into seven parts. The editorial design is ultimately torn between two ideas: it is directed at both the lay and professional publics and as a result concessions have been made regarding both groups. The edition therefore looks like a scientific publication that has been adapted considerably for the wider public. In a commercial sense the publication can be called a success. Certainly when it was first published it was very well received in the Netherlands and in Flanders, particularly by the general public, even though Freud was increasingly labeled a pseudo-scientist. The psychoanalytic circles responded more cautiously, although the edition did gain respect over time. The sales figures reflected the development of the acceptance of Dutch psychoanalysis in general: changing from great enthusiasm to considerable scepticism. The compilation of Freud's work not only brought prestige to Boom; it particularly meant an enrichment of translated works in the Netherlands.

Chapter six contains an epilogue of the history of Freud's work that has been published in the Dutch language. Looking back it can be said that Freud procured a prominent position as an author. His texts were printed and reprinted continuously during the twentieth century. Noteworthy is the fact that different kinds of publishing houses, both literary and scientific, have published or planned to publish Freud's work, which is consistent with the varied aspects of his work. The respected S. C. van Doesburg provided the *introduction* of Freud's work, giving Freud the status of a serious scientist. De Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur/De Wereldbibliotheek

induced Freud's *popularity* and De Bezige Bij started the *canonization* of Freud, which was ultimately achieved by Boom.

It has become clear that maintaining a good network was important for all of the publishers, whereby the publishers functioned as 'gatekeepers'. They played a defining and central role in the realization of the publications and often initiated the translation of Freud's work, in the relative absence of the psychoanalytic professional world that only showed any real involvement in the pioneer phase. Moreover, the publishers felt that Freud was broader and more accessible than the professionals did and they were interested in publishing the complete Freud — both his abstract, scientific and medical texts as well as his literary, cultural and social work. The Dutch publishers of Freud's books showed great commitment and enthusiasm, particularly Nico van Suchtelen, who wanted to present Freud to a wide public. S. C. van Doesburg was the great pioneer in the publication of Freud's work by publishing it so early on, despite Freud's relative obscurity. De Bezige Bij was a very important instigator in the distribution of Freud's thinking: it recognised the importance of Freud's work and wanted to publish it in the form of a collection of works. Uitgeverij Boom took on the role of quality manager with the *Sigmund Freud Nederlandse Editie* and demonstrated that a publisher must command the right balance between idealism and professionalism if he wants to bring such a large project to successful completion.

Each of the publishers of Freud's work chose a specific editorial policy and used the paratextual elements to try to 'manipulate' the reading public. Van Doesburgh introduced Freud's revolutionary body of thought in a careful way, with passionate yet cautionary introductions, so that Freud became known to the Dutch public in a fairly natural way. The Wereldbibliotheek presented Freud as a messenger of salvation, as a messiah. As many people as possible were deemed to read Freud, which is why his books were published in successful and cheap series such as *Handboekjes Elck 't Beste* and *Encyclopaedie in Monografieën*. De Bezige Bij wanted to honour Freud with a collection of his works, which in publishing terms represented the acme of his work and emphasized his versatility. By using various paratextual elements such as introductions, forewords, annotations, bibliographies and glossaries, Uitgeverij Boom marketed Freud's work in the form of carefully edited and quality editions and presented Freud as one of the most important social scientists of the twentieth century. The books played a crucial role in the gradually increasing respect for Freud. The editions regularly incited vehement reactions, and fierce conflicts arose about the interpretation and application of his texts. The interest in Freud's books remained until the end of the last century.

A fourth phase, the *historicism* of Freud's texts, is now evolving with the new Freud edition *Werken* that Boom is preparing. This eleven volume,

Summary

chronologically organized, scientific and greatly enlarged edition will appear at the end of 2006. The preparation of this new Freud edition corresponds with the current international development to publish new and revised editions of Freud's work. A new English *Standard Edition* is planned that revises and updates the editorial apparatus and the English translation. Furthermore, the former neurological works of Freud are being made available and a new edition of the *Penguin Freud Library* is being completed, in which Freud's psychoanalytical texts are elevated to a literary status and in which Freud is presented as a 'humanist' rather than a clinical scientist. A fairly literal translation, in 'Freudian French', is being presented in the French collection of works *Oeuvres complètes*, of which the first volume appeared in 1988 and the last volume of which is expected to be published in 2009. It is remarkable that in his mother tongue no complete and critically annotated edition exists, despite the repeated call by the prominent German Freud editor Ilse Grubrich-Simitis for a German (historical) critical edition, although a start has been made with the *Studienausgabe* and the *Nachtragsband* which is part of the *Gesammelte Werke*.

With its history of Freud publications, the Netherlands fits an international pattern, with respect to the complexity of the history as well as the planned edition *Werken*. Editing Freud's work has been a difficult and lengthy process for many publishers. Much of the editorial work was broken off or interrupted and the many changes of editors are characteristic.

This study concludes with a number of suggestions for future translations of Freud's work. History shows that there are hardly any definitive texts or translations, which is why any new translations are a great enrichment. They will ensure that Freud's theory is kept alive; that the knowledge of Freud's work will be advanced; that the threatening orthodoxy is broken; and they will prevent Freud's texts from being claimed by one person or body. When editing Freud's work the editor should refrain from explanation and interpretation: editing is primarily about the text and its history. More international cooperation in publishing Freud's work would be welcome, between editors and publishing houses, as would the aim for a historical-critical edition of Freud's work, for which an international, interdisciplinary editorial team is essential and for which the role of new media is obvious. It has been shown that to publish such a large and versatile oeuvre as that of Freud a relative outsider is necessary to distribute and select the work, to control the quality and initiate the various publications. A publishing house is well suited to this role, but it should never forget that Freud must always remain 'public property'. Perhaps enthusiastic publishers in the tradition of Van Suchtelen will be able to realize a historical-critical edition of Freud's work in the future.

Dankwoord

Bijna tien jaar ben ik in de gelukkige positie om Freuds werk in het Nederlands uit te geven. Gaandeweg ben ik steeds meer nieuwsgierig geworden naar mijn voorgangers en hoe het hen verging om Freuds werk voor het Nederlandse publiek toegankelijk te maken. Hoe is het mogelijk dat een schrijver wereldwijd zoveel uitgevers heeft weten te verleiden om zijn werk uit te geven? Deze vragen hebben mij geïnspireerd om *Freud uitgeven* te schrijven. Er is inmiddels zo veel over Freud verschenen dat nóg een studie over hem niet erg voor de hand ligt. Toch heb ik gemeend ook een bijdrage te moeten leveren aan de Freud-literatuur, nu vanuit de positie van een uitgever en vanuit de intentie om de tekst van Freud en de overlevering daarvan centraal te stellen. De wisselwerking tussen het schrijven van dit proefschrift en het voorbereiden van de nieuw Freud-editie *Werken* was voor mij fascinerend en vruchtbaar. Van Freud en van het uitgeven en vertalen van Freud kwam ik steeds meer te weten, niet alleen in Nederland maar ook daarbuiten. Tegelijkertijd vond ik het een verademing om afstand te nemen van mijn professionele rol als uitgever en te reflecteren op de betekenis van de uitgever en op het uitgeversvak in het algemeen.

Verschillende mensen hebben mij geïnspireerd om deze dissertatie te schrijven. Ik bedank de voormalig uitgever Henk Bouman, die de *Sigmund Freud Nederlandse Editie* heeft uitgegeven en in wiens voetsporen ik ben getreden met de voorbereiding van een nieuwe Freud-editie, *Werken*. Van Wilfred Oranje, die al decennialang Freud voor ons in het Nederlands vertaalt, heb ik heel veel kunnen leren. Hij bracht zijn kennis van Freud op aanstekelijke wijze op mij over. Ook de intensieve samenwerking met Walter Schönau aan de nieuwe Freud-editie was voor mij stimulerend.

Wim Klamer van Boom Distributiecentrum dank ik voor het behoud van de Freud-archieven en voor zijn assistentie bij het raadplegen daarvan. Uitgever Joos Kat van De Wereldbibliotheek ging persoonlijk 'naar zolder', op zoek naar de Freud-dossiers van de Maatschappij voor Goede en Goedkoop Lectuur/De Wereldbibliotheek, en gaf mij veel waardevolle informatie. Jacques Dane van het Archief en Documentatiecentrum van de Nederlandse Psychologie was van harte bereid om zaken voor mij uit te zoeken. Freek Heijbroek gaf mij literatuurwijzingen. Petra Kaas becommentarieerde en redigeerde de hoofdstukken door de jaren heen. Van haar scherpte en taalgevoel heb ik rijkelijk kunnen profiteren.

Ook diegenen die mij inlichtingen en informatie voor deze studie hebben verstrekt en met wie ik gesprekken heb gevoerd ben ik erkentelijk. Ik noem met name Louis Tas met wie ik een boeiend interview had.

Uitgeverij Boom zeg ik dank voor het al jarenlang uitgeven van het volledige werk van Freud én voor het uitgeven van dit proefschrift. Mijn collega's bij Boom en SUN waren bemoedigend, in het bijzonder Wouter van Gils, Dries van Ingen, Geert van der Meulen en Sjef van de Wiel. Yvon Sweere en René van der Vooren — de laatste met zijn uitstekende vormgevingskwaliteiten — waren behulpzaam bij de totstandkoming van dit boek.

Sigfried Schouws, ten slotte, bedank ik voor zijn inzicht in Freud en nog veel meer, en voor zijn humor, bemoediging en vertrouwen.

Curriculum vitae

Elsbeth Greven werd op 7 maart 1965 geboren in Amsterdam. Zij deed in 1984 eindexamen vwo aan het Hervormd Lyceum Zuid in Amsterdam. Vanaf 1984 studeerde zij psychologie aan de Universiteit van Amsterdam en behaalde in 1989 het doctoraalexamen. In 1993 deed zij aanvullend doctoraalexamen neuropsychologie aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

Zij was enige tijd als psycholoog in de geestelijke gezondheidszorg werkzaam en als onderzoeksmedewerker verbonden aan verschillende onderzoeksinstellingen, onder andere aan het Max-Planck-Institut für Psycholinguistik in Nijmegen.

Na redactionele ervaring te hebben opgedaan bij het vaktijdschrift *De Psycholoog*, trad zij in 1994 in dienst als fondsvormend redacteur psychologie bij Uitgeverij Boom. Zij deed opleidingen en cursussen op het gebied van boekhandel en uitgeverij, onder andere aan de Stanford University in de Verenigde Staten.

De laatste jaren is zij als uitgever bij Uitgeverij Boom werkzaam voor de markten psychologie, psychoanalyse, psychiatrie en vakgerelateerde filosofie. Zij geeft het volledige werk van Sigmund Freud in het Nederlands uit.

Zij woont samen met Sigfried Schouws en met hun kinderen, Tjimen en Simone.

